

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ  
ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ  
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ  
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

# УКРАЇНСЬКА МОВА

2 ♦ 2010

Заснований у жовтні 2001 р.  
Виходить раз на три місяці

## Редакційна колегія

**Головний редактор**  
**Заступники головного редактора**

**Відповідальний секретар**

Петро БІЛОУСЕНКО  
Катерина ГОРОДЕНСЬКА  
Ніна ГУЙВАНЮК  
Василь ГРЕЩУК  
Андрій ДАНИЛЕНКО  
Анатолій ЗАГНІТКО  
Володимир КАЛАШНИК  
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

**Василь НІМЧУК**  
**Іван ВИХОВАНЕЦЬ**  
**Павло ГРИЦЕНКО**  
**Олександр ЗАДОРЖНИЙ**

Ніна КЛИМЕНКО  
Василь ЛУЧИК  
Віктор МОЙСІЄНКО  
Леся СТАВИЦЬКА  
Микола СТЕПАНЕНКО  
Орест ТКАЧЕНКО  
Павло ЧУЧКА  
Микола ШТЕЦЬ

---

УДК 81'1– 811.161.2

***З а с н о в н и к и***

***Національна академія наук України,  
Інститут української мови НАН України***

***Видавець  
Інститут Української мови НАН України***

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 – 1064ПР) Міністерством юстиції України.



Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4

E-mail: [iun@gilan.uar.net](mailto:iun@gilan.uar.net)



279-02-96, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Редагування Марії Сулими*

*Комп'ютерне верстання Наталії Яременко*

---

Здано до набору 23.03.2010. Підписано до друку 18.05.2010. Формат 70×108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Кудряшов. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,6. Обл.-вид. арк. 11,56. Тираж 479 прим. Зам. 2698.

---

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано  
Видавничим домом “Академперіодика” НАН України,  
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта  
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

---

# Дослідження

---



УДК 811.161.2+81'374

*Тетяна Цимбалюк-Скопненко (м. Київ)*

## УКРАЇНСЬКА АВТОРСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

*У статті проаналізовано деякі аспекти розвитку української авторської лексикографії на тлі відповідних словникарських практик кількох слов'янських країн. Проведене порівняння вітчизняного досвіду створення словників мови письменників з найвідомішими білоруськими, польськими й російськими авторськими словниками дасть змогу накреслити подальшу перспективу розвитку національної письменницької лексикографії.*

**Ключові слова:** *лексикографія, словник, мова письменників, історія української літературної мови.*

<...> Словникова робота, що ґрунтується винятково на семантиці, потребує особливо тонкого сприйняття мови, вимагає <...> цілковито особливого обдаровання, яке по якійсь лінії, імовірно, споріднене з письменницьким обдарованням (тільки письменницьке обдаровання активне, а обдаровання словникаря — пасивне та обов'язково свідоме).

*Лев Щерба*

У неофіційній ієрархії лексикографічних кодексів словник мови письменника, напевно, здебільшого сприйманий широким загалом і фахівцями як «молодий» і малознаний, або радше малозастосовний, жанр<sup>1</sup>. Певна річ, що таке враження складається під впливом перекладних, орфографічних, тлумачних та інших різнотипних словників національної мови. Часом доходить до того, що в загальних лексикографічних оглядах не знаходимо бодай якоїсь мінімальної інформації про існування словника мови письменника як окремого жанру. Так, Л. Булаховський у своїх «Нарисах із загального

---

<sup>1</sup> В основу статті покладено доповідь, що була виголошена на засіданні вченої ради Інституту української мови НАН України 26 квітня 2009 р.

мовознавства» 1959 р., докладно розглядаючи різні типи лексикографічних праць<sup>2</sup>, не згадує ні про наявність авторської лексикографії як цілої галузі словникарства, ні про існування словника мови письменника як жанру [2: 139 – 168], хоч – коли брати до уваги тільки українську та російську філологічні практики радянського періоду – 1951 р. вийшов друком «Словопоказчик до поезій Т.Г. Шевченка» [30], 1955 р. – показчик слововживання лексики в «Енеїді» І. Котляревського [31], а 1956 р. побачив світ перший том академічного чотиритомного «Словника мови Пушкіна», підготування якого було задеклароване ще 1933 р. [50: 5]. Потреба у словниках мови письменників особливо гостро відчувалася впродовж другої половини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст., а перші спроби створення таких лексикографічних праць у сучасному розумінні припадають на ХІХ ст.<sup>3</sup> [зокрема див.: 48; 41; 32]. Не згадано про словник мови письменника як про окремий жанр ні в «Енциклопедії українознавства» [14: 324 – 326], ні в «Нарисі української літературної мови» Ю. Шереха 1951 р. [24: 68 – 70]. Із 60-х – 70-х років ХХ ст. про цю категорію лексикографічних праць не забувають ні в монографіях, ні в підручниках, зокрема про існування словника мови письменника згадано в академічній «Сучасній українській літературній мові»<sup>4</sup> за редакцією І. Білодіда (автор лексикографічної частини – Л. Паламарчук) [20: 293, 315], «Курсі сучасної української літературної мови»<sup>5</sup> М. Жовтобрюха та Б. Кулика (автор лексикографічної частини – М. Жовтобрюх) [10: 90] та ін. Проте в історії європейської лексикографії традиція створення словників мови письменників може нараховувати кілька століть, коли, певна річ, не вважати першими зразками авторської лексикографії ще глосарії античної доби, у яких витлумачувалася архаїчна лексика з творів Гомера, Вергілія та інших, або глоси середньовічної писемності. Скажімо, перші словники мови англійських письменників з'явилися в ХVІ ст., набагато раніше, ніж в інших європейських країнах. Англійські словникарі передусім звернули увагу на творчість Д. Чосера. Перший словник мови цього письменника (укладач – П. Грінвуд) з'явився як додаток до «Англійської граматики» 1594 р. [11: 26 – 27]. І тут резонно постає питання: «Що охоплює поняття авторської лексикографії?» Не вдаючись до контрверсійних теорій щодо обсягу терміна, до робочого арсеналу дослідження залучаємо *конкорданси, індекси,*

---

<sup>2</sup> Серед них перекладні (дво- та багатомовні), тлумачні, спеціальні (галузеві), ідеографічні, фразеологічні, ідіоматичні, синонімічні, діалектні, історичні, етимологічні словники та словники іншомовних слів [2: 139 – 168].

<sup>3</sup> Щоправда, не всі дослідники поділяють таку думку. О. Карпова, наприклад, твердить: «Радянська письменницька лексикографія почала своє існування в 50-і роки у зв'язку з підготуванням до видання матеріалів Словника мови Пушкіна» [11: 14].

<sup>4</sup> Ідеться про загальну дефініцію та про «Словник мови Шевченка» [54] як конкретний приклад.

<sup>5</sup> Згадано [30; 31; 54].

гларії та лексикони<sup>6</sup>. На жаль, з практичних міркувань поза цим описом мусимо залишити українські словники, що тлумачать чужомовних авторів, хоч у вітчизняній лексикографії є справжні перлини в цій галузі, як-от «Словар до Гомерової Одиссеї та Іліади» І. Огоновського 1900 р. [47] та ін. Словник І. Огоновського, подаючи українські відповідники давньогрецької лексики, спирається, крім інших джерел, і на тогочасні переклади «Одиссеї» та «Іліади» українською мовою, що дає підстави розглядати цю лексикографічну працю не тільки як суто перекладний словник<sup>7</sup>.

У новітній період історії мова найвидатніших письменників стає виразником найголовніших нормалізаційних тенденцій, поступово авторська лексикографія переходить з категорії суто навчальної літератури в кодифікаційну галузь. Зародження й розвиток багатьох європейських літературних мов нового часу, зокрема багатьох слов'янських ідіомів<sup>8</sup>, відбувалися саме на основі утвердження красивого письменства рідною мовою. Скажімо, в українській або білоруській культурно-мовній ситуації інші чинники спочатку не відігравали помітної ролі<sup>9</sup>.

<sup>6</sup> Конкорданс — словник, «що подає до кожного реєстрового слова (чи словоформи) усі або вибіркові контексти його вживання, демонструючи таким чином принаймні мінімальне його лексичне оточення» [1]. Індекс (частотний словник) — словник, у «якому кожна одиниця реєстру характеризується числом, що вказує на кількість її вживань (частоту) в обстежених текстах (вибірці)» [16: 822]. Гларій — «зібрана глос, тобто незрозумілих читачеві, з погляду укладачів, слів і висловів» [11: 7]. Лексикон (тлумачний словник) — «словник, що подає всебічну філологічну характеристику слова: додаткову функціонально-семантичну кваліфікацію, тлумачення значень, ілюстративні приклади тощо» [там само].

<sup>7</sup> Відомо, що в Росії в другій половині ХХ ст. активно розвивалася теорія двомовної авторської лексикографії, завдяки чому було розпочате укладання кількох словників згаданого типу [докладніше див.: 15]. Вийшов друком болгарсько-російський словник до поезій Н. Вапцарова [49], а також автореферат дисертаційного дослідження, що покликане репрезентувати сербськохорватсько-російський словник до творів С. Любиші [22]. Крім того, початки власне української авторської лексикографії були двомовні, про що свідчать, наприклад, словник, доданий до «Енеїди» І. Котляревського (третє вид. 1809 р.) [48], та «Українсько-руський словничок до «Кобзаря» Т.Г. Шевченка» Н. Малечі (1917 р.) [43].

<sup>8</sup> Ідіом — «загальний термін на позначення різноманітних мовних утворень — мови, діалекту, говірки, літературної мови, її варіанта та інших форм існування мови. Термін «І.» використовувався у тих випадках, коли визначення лінгвістичного статусу мовного утворення ускладнене <...> або коли таке визначення неістотне в межах розв'язуваного завдання... І. — поняття суто функціональне й не передбачає жодних спеціальних структурних характеристик» [3: 171].

<sup>9</sup> Словник мови письменника якогось автора рідко коли впливає на кодифікацію літературної мови, проте в сучасних умовах саме сукупність словників, що описують мововжиток окремих письменників, стають головними виразниками нормалізаційних ідей у текстах художньої літератури. Зрештою саме на підставі таких словників найзручніше простежити мовомислення, зреалізоване в красному письменстві певної епохи.

Першою спробою авторської лексикографії в історії *нової української літературної мови* цілком доречно можна вважати доданий до першого видання «Енеїди» Івана Котляревського (1798 р.) українсько-російський словник перекладного й тлумачного типу на 972 слова. У третьому виданні твору (1809 р.), першому надрукованому зі згоди І. Котляревського, «Словарь малороссийских слов, содержащихся в «Энеиде» и многих иных в Малороссии употребительных, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части» [48] містить майже 1 000 лексем, незрозумілих для російськомовних читачів. У деяких словникових статтях розгляданого видання подано етимологічну інформацію. Так, у статті *барило*<sup>10</sup> наведено російський відповідник української лексеми й зазначено, що згадана одиниця — французьке слово, *Baril* [48: 141]. Аналогічно подано інформацію й про деякі інші слова, як-от: *блискавиця* — «нѣм. сл., Blitz, молния» [там само], *броварня* — «нѣм. сл., Brauerey, пивоварня» [там само], *важить* — «нѣм. сл., wiegen, вѣсить» [48: 142], *дяковать* — «нѣм. слово, Danken, благодарить» [48: 144], *талирка* — «нѣм. сл., Teller, тарелка» [48: 149] тощо. Ясна річ, ці ремарки не витримують критики з погляду сучасного мовознавства, адже для того, щоб тлумачити українську лексему *блискавиця* як німецьке слово (або *барило* — як французьке) немає жодних підстав<sup>11</sup>. Трапляються в згаданому словнику й зовсім фантастичні пасажі: лексему *гречный*<sup>12</sup> супроводить пояснення «Собственно значит греческий; говорится же: мороз гречный, мороз сильный; слово не гречное, слово не учтвое» [48: 143], а лексему *розгардіяшъ* перекладено як «роскошество» [48: 148]. Проте, незважаючи на такий загально сумбурний рівень словника та чимало помилок у ньому, розглядану працю, напевно, також треба вважати й однією з перших спроб етимологічного словника *нової української літературної мови*. За цим глосарієм у третьому виданні йшло «Дополнение к словарю малороссийских слов», що його створив сам І. Котляревський (153 слова). Словник, який уклав І. Котляревський до повного видання «Енеїди» 1842 р., не раз передруковувався «без змін у наступних виданнях або служив основою для власних приміток того чи іншого укладача» [19: 215].

У науковій літературі можна знайти твердження, що в українському словникарстві першими спробами в галузі авторської лексикографії були два словнички мови Шевченкових творів, укладачем

---

<sup>10</sup> Приклади з видання подано зі збереженням усіх графіко-орфографічних особливостей, без адаптації до вимог чинного правопису.

<sup>11</sup> Лексема *блискавиця* походить від псл. *blъskъ, blĕskъ, blisk-*, суфіксального утворення від іє. *\*bhlei-, \*bhloi-, \*bhli-*, того самого, що й у блідий та ін. [37: 209 — 210]. *Барило* — запозичення, що прийшло в українську мову через польську з італійської або середньолатинської [37: 143].

<sup>12</sup> Слово *гречный* запозичене з польської мови, пол. *grzeczny* «чемний, увічливий» утворилося через злиття вислову *k rzeczy* «до речі» [37: 592].

яких став Н. Малеча. Це «Словничок Шевченкової мови» (1916 р.) — словопоказчик, що містить майже всю лексику українських віршів Т. Шевченка (близько 7 000 слів), та «Українсько-руський словничок до «Кобзаря» Т.Г. Шевченка» (1917 р., близько 3 500 слів) з вибірко-вим реєстром лексем, що були незрозумілі для російських читачів [21: 373]. Така думка, вірогідно, утвердилася через те, що розглядані два словники вийшли друком як окремі видання. Скажімо, П. Горецький у своїй монографії 1963 р. досить докладно розглядає словники мови письменника, назвавши першими зразками цього жанру в українській лексикографії саме згадані праці Н. Малечі [8: 163 — 164, 220 — 222].

Найповніше з лексикографічного погляду досліджена Шевченкова мова (близько 10 словників різного обсягу, спрямування та якості, серед яких найкращими треба визнати «Словник мови Шевченка» 1964 р. [54] та «Конкорданцію поетичних творів Тараса Шевченка» 2001 р. [40]). Вийшли друком словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка [53], словник поетичної мови В. Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори) [45], словопоказчики до мови І. Котляревського [31], драматичних творів Лесі Українки [28], творів А. Тесленка [46], В. Стефаника [38], поетичних творів І. Франка [39]. Створено також словники мови творів Л. Глібова (у Ніжинському університеті), В. Стефаника (у Прикарпатському університеті) [21: 373], проте вони не вийшли друком. В Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України свого часу уклали «Фразеологічний словник мови Т. Шевченка»<sup>13</sup>. У вітчизняній лексикографії наявний «Словник епітетів П. Загребельного» С. Діброви [34]. Ця лексикографічна праця не зовсім відповідає своїй назві, адже в ній розглянуто мовний матеріал тільки з роману «Диво» згаданого письменника. 2007 р. Н. Адах випустила у світ словник, у якому з лексикографічного погляду розглянуто 1 300 новотворів В. Барки [26].

Найменше з лексикографічного погляду описана Франкова мова, хоч наукові принципи побудови словника мови художніх творів І. Франка І. Ковалик оприлюднив ще 1972 р. [12]. Щоправда, нещодавно створено експериментальну версію онлайнного конкордансу роману І. Франка «Перехресні стежки» [29]. Укладачі цієї версії С. Бук, А. Ровенчак твердять: «Практичне значення конкордансу найяскравіше виявляється у можливості його використання для створення Словника мови Івана Франка, ідею якого розробив професор Львівського університету І. Ковалик» [1]. І. Франко — єдиний український письменник, до творів якого вдалося виявити конкорданс онлайнного типу.

<sup>13</sup> Поза нашим оглядом залишаються словники рим окремих письменників. Ці праці здебільшого стосуються історії рим, бо описують мову письменника саме з погляду версифікації. У різних філологічних практиках відомі словники рим Є. Гребінки [33], Т. Шевченка [35], А. Міцкевича [59], С. Трембецького [66], Ю. Словацького [61], Ц. Норвіда [62] та ін.

Перспективи розвитку вітчизняної галузі авторської лексикографії можна тільки тоді рельєфно окреслити, якщо порівняти здобутки нашого словникарства в цій царині та відповідний набуток філологів інших країн, передусім — слов'янських. Спробуємо порівняти дві східнослов'янські лексикографічні традиції — російську та білоруську, — одну західнослов'янську (польську) та українську. Здобутки вітчизняного словникарства в галузі авторської лексикографії на тлі трьох згаданих практик мають досить поважний вигляд, коли брати за критерій оцінювання кількість видань про мову окремого письменника. Коли ж порівнювати українську та, скажімо, польську авторську лексикографію в площині опису мови всієї творчості окремого письменника, то мусимо визнати, що, крім словників мови Т. Шевченка та Г. Квітки-Основ'яненка, ми не маємо більш-менш *повного* словникарського опрацювання творчого доробку видатних речників красного письменства. І ще впадає в око та обставина, що між періодами виходу у світ українських словників зяють прірви непрощенної неактивності. Наприклад, «Словник мови Адама Міцкевича» в одинадцяти томах за редакцією К. Гурського та С. Грабеця виходив упродовж 1962 — 1983 рр. [63], «Словник мови Яна-Хризостома Пасека» у двох томах за редакцією Х. Конечної та В. Дорошевського з'явився протягом 1965 — 1973 рр. [64], «Словник польської мови Яна Кохановського» за редакцією М. Куцали в трьох томах побачив світ упродовж 1994 — 2003 рр. [65]. Під керівництвом Я. Пузиніни триває укладання «Словника мови Ципріана Норвіда». У польській лексикографії нам також відомий зворотний словник мови Яна-Хризостома Пасека [60]. Отже, від початку 60-х років минулого століття й до сьогодні польські філологи не припиняли працювати в галузі фундаментальної авторської лексикографії. За наявними відомостями, у Польщі тільки в період від 1983 р. до 1994 р. не виходили словники розгляданого типу.

На цей час у Польщі існує, наскільки вдалося з'ясувати, два спеціальні відділи, покликані укладати словники мови письменників. Перший — відділ «Словника Яна Кохановського» під керівництвом М. Куцали — працює в Інституті польської мови Польської академії наук, а другий — відділ «Словника мови Ципріана Норвіда» на чолі зі згаданою Я. Пузиніною — провадить свою роботу у Варшавському університеті. Чи маємо ми в межах України *бодай один* відділ, що зосереджує свою увагу тільки на створенні словника мови якогось одного письменника? Риторичне запитання. Треба підкреслити, що серед згаданих авторів, мова яких лексикографічно описана в польському словникарстві, Ян-Хризостом Пасек та Ян Кохановський творили в XVI—XVIII ст. У вітчизняній лексикографії не виявлено жодного авторського словника з репрезентацією мови письменника, творчість якого припадала б на добу, що не пов'язана ні з XIX, ні з XX ст.



В Інституті мовознавства ім. Якуба Коласа НАН Білорусі на початку сімдесятих років минулого століття, рівночасно з іншою роботою, стали вивчати мову творів Якуба Коласа. За майже чотири десятиліття створено багато розвідок, що описують мовне багатство класика білоруської літератури. Проте базований на Зібранні творів у 12-ти томах (1961–1964 рр.) «Словник мови Якуба Коласа» в чотирьох томах у вигляді рукопису поки що перебуває у відділі сучасної білоруської мови Інституту мови й літератури ім. Якуба Коласа та Янки Купали НАН Білорусі й потребує доопрацювання. Відомо, що розпочалося підготування до друку й уже виходить у світ двадцятитомне Зібрання творів Якуба Коласа, а це спонукає до поповнення картотеки й розширення згаданого словника [23: 76 — 77]. Білоруські лексикографи створили «Словник мови Скорини» в трьох томах [55], «Словник мови Янки Купали» у восьми томах (вийшло друком п'ять) [56], а також «Фразеологічний словник мови творів Якуба Коласа» за редакцією А. Оксамитова [58]. Для цього словника дібрано матеріали з дванадцятитомного зібрання творів класика білоруської літератури. Видання подає повну функціонально-семантичну й граматичну характеристику фразеологізмів, а також відбиває кількість уживань кожної фразеологічної одиниці. 1990 р. вийшов друком «Ономастичний словник творів Якуба Коласа» за редакцією М. Бірила [27], 2003 р. побачив світ «Тлумачний словник особливої лексики у творах Якуба Коласа» [57]. Як бачимо, у білоруському словникарстві лексикографічно описано, крім доробку класиків національної літератури ХХ ст., ще й мовний світ Ф. Скорини, що творив у межах традицій старобілоруського письменства.

Надзвичайно багата російська авторська лексикографія. Так, тільки мові О. Пушкіна присвячено майже 20 різноманітних словників (серед них виявлено й працю, укладачами якої були українські русисти [див. зокрема: 42]). Доробок О. Грибоєдова проаналізований у 6-ти словниках, Ф. Достоевського — у 5-ти. Ф. Достоевський виявився єдиним російським письменником, до мови творів якого вдалося знайти онлайн-овий конкорданс [36]. За нашими відомостями, лексикографічно репрезентовано твори понад 50 російських письменників [17]. Серед цих праць і всеохопні словники типу «Словника мови Пушкіна», і праці, присвячені окремому творові певного автора.

Навіть простим оком видно, що російські філологи, а також русисти з інших країн, упродовж останніх 50-ти років не тільки не припиняли теоретичних пошуків у галузі авторської лексикографії, а й створили різнопланові словники, більшість з яких має важливе значення для всієї славістики. І нині цей сегмент словникарства перебуває в центрі уваги філологічної науки Росії, про що свідчить видана 2002 р. антологія «Російська авторська лексикографія ХІХ—ХХ ст.» за редакцією Ю. Караулова. У виданні зібрано передмови зі словників, а також важливі теоретичні праці з галузі авторського словникарства зазначеного періоду. Укладачі переконані: «Узагальнення досвіду

письменницької лексикографії стане інструментом для розвитку філологічної критики, надасть нового стимулу розвитку досліджень з історії російської літературної мови, створить передумови для розроблення нових типів авторських словників» [17]. Видається цілком справедливою думка, що розвиток ідей, викладених у цій антології, сприятиме розвитку авторської лексикографії й поза межами Росії, передусім — у слов'янських країнах.

Досить детально історію становлення української письменницької лексикографії розглядає Г. Вокальчук у своїй монографії «Словотворчість українських поетів ХХ ст.» [6]. У виданні з погляду вивчення авторських лексичних новотворів ХХ ст. проаналізовано не тільки надруковані словники, а й численні додатки до відповідних дисертацій. На думку дослідниці, упродовж 90-х — початку 2000-х рр. з'явилася велика кількість «словників та словопокажчиків, представлених у вигляді додатків до дисертаційних досліджень» [6: 359]. Певна річ, через «рукописний статус» згаданих праць їхнє використання в загальнонаціональному філологічному просторі досить обмежене, що не сприяє закріпленню здобутих результатів у синтетичних мовознавчих студіях. Г. Вокальчук також випустила у світ «Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ ст.» як частину монографічного дослідження [5].

Отже, українська авторська лексикографія на тлі двох східнослов'янських традицій, а також польської словникарської практики, не має вигляду провального проекту, але чомусь складається враження, що цій галузі в нашій філологічній науці бракує *динамізму, координованості та чіткого бачення перспектив*. Незважаючи на різні підходи, «словники до творів письменників, будучи матеріалом для історичної лексикології, найтіснішим чином пов'язані з розвитком семасіології, що виникла в ролі допоміжної науки спочатку стосовно лексикографії, потім — щодо етимології» [7]. Тому розвиток національного авторського словникарства — це стимул до подальшого розвитку всієї української лексикографії. Поступ можливий тільки там, де не забувають про сліди попередників, зберігаючи їх від поглинання неблаганим часом. Скажімо, «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» 1978 — 1979 рр. [53] — один з найкращих зразків вітчизняної лексикографії, надрукований на ротапринті накладом 350 примірників на такому папері, що не знати, чи він протриває довше, ніж «Словар до Гомерової Одиссеї та Іліяди» І. Огоновського 1900 р. [47]. І на цьому тлі маємо красномовний приклад: знаковий для русистики «Словник мови Пушкіна» 1956 — 1961 рр. перевидано з певними доповненнями в Москві 2000 р. [52]. Напевно, через це та деякі інші досить зримі проблеми можна натрапити в науковій літературі на інвективи, адресовані українському словникарству: «Не сприяє повноті й глибині дослідження ідіолекту незадовільний стан авторської лексикографії; адже відсутність словника мови письменника унеможлиблює докладне моделювання його ідіолекту, як і з'ясування його індивідуальних

мовних осягнень у їх відношенні до узусу, норми літературної мови» [9: 16].

Доки мовознавці не зможуть користуватися повними словниками мови певної генерації національних письменників<sup>14</sup>, доти висновки щодо стану нової української літературної мови якоїсь доби матимуть умовно-узагальнений характер, бо виявлені лінгвальні відмінності, засвідчені в пам'ятках, не завжди можна визнати належними до тієї самої мовної системи без спеціальних застережень [див.: 4: 36 — 37]. Напевно, ми припустимося методологічної помилки, коли, наприклад, будемо розглядати кожен мовний факт, наявний у Шевченкових віршах, як свідчення нової української літературної мови *взагалі*, без урахування особливостей тогочасного вживання в певних жанрах чи в живому мовленні<sup>15</sup>. Цілком справедлива думка, що авторська лексикографія — це одна з підвалин історії літературної мови та арсенал для побудови цілісної картини письменницького стилю, бо «визначити характер і ступінь впливу письменника на літературну мову, на процес її розвитку можна лише за умови освоєння і осмислення принципів його творчого методу» [18: 134].

Українським словникамарям треба вивчити досвід інших слов'янських країн, щоб належним чином оцінити власний. Потрібен час і змога шукати й узагальнювати. Крім того, варто мати на увазі, що сучасна авторська лексикографія покликана випускати у світ не лише словники в традиційному паперовому варіанті, а й у вигляді онлайн-вих конкордансів, на електронних носіях та ін., адже, за образним висловом М. Конюшкевич [13: 35], залучити під егіду Слова молодше покоління можна тільки за допомогою нових інформаційних технологій. У світлі сказаного роль Інституту української мови НАН України як провідної мовознавчої установи українознавчого профілю має бути визначальною.

1. Бук С., Ровенчак А. Онлайн-конкорданс роману Івана Франка «Перехресні стежки». — [Цит. 1 квітня 2009]. — Доступно з <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/0801/0801.3239.pdf>.
2. Булаховський Л. Нариси з загального мовознавства. — Вид. 2-е, виправлене та доповнене. — К.: Рад. школа, 1959. — 307 с.
3. Виноградов В. А. Идиом // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — С. 171.
4. Винокур Г. О. Об изучении языка литературных произведений // О языке художественной литературы / Сост.: Т. Г. Винокур. — М.: Высшая школа, 1991. — С. 32 — 63.
5. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) / За ред. А. П. Грищенка: Монографія. — Рівне: Наук.-вид. центр «Перспектива», 2004. — 523 с.
6. Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ ст.: Монографія / Відп. ред. С.Я. Єрмоленко. — Острог: Національний університет «Острозька академія», 2008. — 536 с.

<sup>14</sup> Ліпше, звичайно, щоб це були конкорданси.

<sup>15</sup> Пор.: «Ідеться про загальну дефініцію та про «Словник мови Шевченка» [54] як конкретний приклад».

7. *Гельгардт Р.Р.* Словарь языка писателя: К истории становления жанра // Русская авторская лексикография XIX—XX веков: Антология / Сост.: Е.Л. Гинзбург, Ю.Н. Караулов, Л. Л. Шестакова / Отв. ред. Ю.Н. Караулов. — М.: Азбуковник, 2003. — [Цит. 03 квітня 2009]. — Доступно з [http://slovari.donpac.ru/lang/ru/ibooks/lib/lexic/Lek1\\_1.html](http://slovari.donpac.ru/lang/ru/ibooks/lib/lexic/Lek1_1.html).
  8. *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 242 с.
  9. *Гриценко П.* Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Складенко. — К., 2007. — С. 16 — 43.
  10. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища школа, 1972. — Ч. I. — Вид. 4-е. — 402 с.
  11. *Карпова О. М.* Словари языка писателей. — М.: Изд-во МПИ, 1989. — 106 с.
  12. *Ковалик І. І.* Наукові філологічні основи укладання і побудови Словника мови художніх творів Івана Франка // Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали. — Львів, 1972. — Вип. 17. — С. 3 — 10.
  13. *Конюшкович М. И.* Итоги III Международного конгресса исследователей русского языка (Москва, 20 — 23 марта 2007 г.): Экстраполяция на состояние изучения русского языка в Республике Беларусь // Восточнославянские языки в европейском языковом контексте: Сборник научных статей по материалам Международной научной конференции 24 — 25 октября 2007 г. / Под ред. Е. Е. Иванова. — Могилев, 2007. — С. 33 — 39.
  14. *Кузеля З.* Лексикологія // Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Репринтне відтвор. видання 1949 р. — К., 1994. — С. 324 — 326.
  15. *Очерки лексикографии языка писателя (двуязычные словари) / Отв. ред. А. В. Федоров. — Л., 1981. — 160 с.*
  16. *Перебийніс В. С.* Частотний словник // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський та ін. — К.: «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. — Вид. 3-є, зі змінами. — С. 822.
  17. Русская авторская лексикография XIX — XX веков: Антология / Сост.: Е. Л. Гинзбург, Ю. Н. Караулов, Л.Л. Шестакова / Отв. ред. Ю. Н. Караулов. — М.: Азбуковник, 2003. — [Цит. 03 квітня 2009]. — Доступно з <http://www.slovari.ru/default.aspx?r=173>.
  18. *Сологуб Н.* Словник мови письменників // Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Складенко. — К., 2007. — С. 133 — 138.
  19. *Ставицький О. Ф.* Коментар до «Енеїди» І. Котляревського та його історія // Котляревський І. Енеїда: Поема. — К.: Рад. шк., 1989. — С. 207 — 284.
  20. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1973. — 438 с.
  21. *Тараненко О. О.* Мови письменника словник // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. та ін. — К.: «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. — Вид. 3-є, зі змінами. — С. 372 — 373.
  22. *Трофимкина О. И.* Сербохорватско-русский словарь к произведениям С. М. Любичи. Дис. ...канд. филол. наук. — Л., 1971.
  23. *Чабатар Н. А.* Вивучення моїнай спадчини Якуба Коласа // Граматычны лад беларускай мовы. Шляхі гістарычнага развіцця і сучасныя тэндэнцы: Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. — Мн: Права і эканоміка, 2007. — С. 76 — 80.
  24. *Шерех Ю.* Нарис української літературної мови. — Мюнхен, 1951. — 404 с.
  25. *Щерба Л. В.* Опыт общей теории лексикографии // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974. — С. 265 — 304.
- Лексикографічні джерела**
26. *Адах Н.* Авторські лексичні новотвори Василя Барки (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти) / За ред. Г. М. Вокальчук. — Рівне: Вид-во Олега Зеня, 2007. — 136 с.

27. Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа / Пад рэд. М. В. Бірылы; Склад.: Г. У. Арашонкава і ін. — Мн.: Навука і тэхніка, 1990. — 638 с.
28. *Бойко М. Ф.* Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки. — К.: Наук. думка, 1961. — 94 с.
29. *Бук С., Ровенчак А.* Онлайн-конкорданс роману Івана Франка «Перехресні стежки». — [Цит. 31 березня 2009]. — Доступно з <http://www.ktf.franko.lviv.ua/~andrij/science/Franko/concordance.html>.
30. *Ващенко В.С., Петрова П.О.* Шевченкова лексика: Словопоказчик до поезій Т. Г. Шевченка. — К., 1951. — 106 с.
31. *Ващенко В., Медведєв Ф., Петрова П.* Лексика «Енеїди» І. Котляревського: Показчик слововживання. — Харків, 1955. — 208 с.
32. *Грот Я.* Словарь к стихотворениям Державина // Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я. Грота. — Спб., 1883. — Т. IX. — С. 356 — 444.
33. *Гурин І. І.* Словник рим Є. Гребінки. — Миргород, 1982. — 65 с.
34. *Діброва С. М.* Словник епітетів П. Загребельного. — Сімферополь, 2003. — 107 с.
35. *Діброва С. М.* Словник рим Т. Г. Шевченка. — Сімферополь, 2004. — 144 с.
36. *Достоевский Ф. М.* Словарь-конкорданс публицистики. — [Цит. 03 квітня 2009]. — Доступно з <http://dostoevskii.karelia.ru>.
37. Етимологічний словник української мови: У 7 тт. / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін. — К.: Наук. думка, 1982. — Т. 1. — 631 с.
38. *Ковалик І., Ощипко І.* Художнє слово Василя Стефаника. — Львів, 1972. — 101 с.
39. *Ковалик І., Ощипко І., Полюга Л.* Лексика поетичних творів Івана Франка. — Львів, 1990. — 264 с.
40. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 тт. / Ред. і упоряд.: О. Ільницький, Ю. Гавриш. — Нью-Йорк - Едмонтон - Торонто, 2001.
41. *Куницький В. Н.* Язык и слог комедии «Горе от ума». К столетию дня рождения А. С. Грибоедова. 4 янв. 1795 г. — 4 янв. 1895 г. (С прилож. словаря комедии). — К., 1894. — 57 с.
42. *Меньшиков И. И., Мордань В. И., Подмогильная Н. В.* Поэтическое слово Пушкина: Словарь лексических компонентов атрибутивных конструкций. — Дніпропетровськ: Січ, 1999. — 325 с.
43. *Малеча Н.* Україно-руський словничок до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. — Херсон, 1917. — 82 с.
44. *Нестор Літописець.* Словничок Шевченкової мови. — Миколаїв, 1916. — 64 с.
45. *Оліфіренко Л. В.* Словник поетичної мови Василя Стуса: Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори. — К.: Абрис, 2003. — 90 с.
46. *Сизько А.Т.* Лексика мови Архипа Тесленка. Словопоказчик оповідань [Учб. посібник з спецкурсу для філол. фак. ун-ту]. — Дніпропетровськ, 1970. — 101 с.
47. Словар до Гомерової Одиссеї та Іліади / Зладив І. Огоновський. — Львів, 1900. — 433 с.
48. Словарь малороссийских слов, содержащихся в «Энеиде» и многих иных в Малороссии употребительных, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части // Котляревський И. «Энеида» на малороссийский язык предложена. — С.-Пб., 1809. — С. 139 — 150.
49. Словарь поэзии Николы Вапцарова: Опыт лексикографического описания болгарского художественного текста / Сост.: Е. А. Захаревич, Е. Ю. Иванова, М. Ю. Котова и др.; Отв. ред. Г. В. Крылова. — СПб., 1998 — 2004. — Вып. 1, 2.
50. Словарь языка Пушкина: В 4 тт. / Сост.: С. И. Бернштейн; Гл. ред.: В. В. Виноградов и др. — М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. — Т. 1. — 806 с.
51. Словарь языка Пушкина: В 4 тт. / Сост.: С. И. Бернштейн; Гл. ред.: В. В. Виноградов и др. — М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956 — 1961.
52. Словарь языка Пушкина: В 4 тт. / Сост.: С. И. Бернштейн; Гл. ред.: В. В. Виноградов и др. — 2-е изд., доп. — М.: Ин-т рус. яз., 2000.
53. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: У 3 тт. / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. — Харків, 1978 — 1979.
54. Словник мови Шевченка / Уклад.: М. Ф. Бойко та ін. — К.: Наукова думка, 1964. — Т. 1, 2.

55. Слоўнік мовы Скарыны / Склад.: У. В. Анічэнка. — Мн: Навука і тэхніка, 1977 — 1994. — Т. 1 — 3.
56. Слоўнік мовы Янкі Купалы: У 8 тт. / Склад.: У. В. Анічэнка і ін. — Мн: Беларуская навука, 1997 — 2003. — Т. 1 — 5.
57. Тлумачальны слоўнік адметнай лексікі ў творах Якуба Коласа / Склад.: Г.У. Арашонкава і ін. — Мн.: Беларуская навука, 2003. — 286 с.
58. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа / Рэд.: А. С. Аксамітаў; Уклад.: А.С. Аксамітаў і ін. — Мн.: Навука і тэхніка, 1993. — 655 с.
59. *Budkowska J.* Słownik rymów Adama Mickiewicza. — Wrocław, 1970. — 226 s.
60. Indeks a tergo do słownika języka Jana Chryzostoma Paska / Oprac. A. Pasoń, K. Żelazko. — Wrocław, 1976. — 70 s.
61. *Jeżowski M.* Słownik rymów Juliusza Słowackiego. — Lublin, 2002. — 741 s.
62. *Jeżowski M.* Słownik rymów Cypriana Norwida. — Lublin, 1998. — 442 s.
63. Słownik języka Adama Mickiewicza / Red. nac. K. Górski, S. Hrabec. — Wrocław, 1962 — 1983. — Т. 1 — 11.
64. Słownik języka Jana Chryzostoma Paska / Red. nac. H. Koneczna, W. Doroszewski. — Warszawa, 1965 — 1973. — Т. 1 — 2.
65. Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego / Pod red. M. Kucały. — Kraków, 1994 — 2003. — Т. 1 — 3.
66. Słownik rymów Stanisława Trembeckiego / Pod red. H. Turskiej. — Toruń, 1961. — 140 s.

*Tetjana Tsymbalyuk-Skopnenko (Kyiv)*

#### THE UKRAINIAN AUTHORIAL LEXICOGRAPHY: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS

Based on several Slavic countries' vocabulary practices some aspects of the Ukrainian authorial lexicography development are analyzed in the article. Conducted comparison between the national experience in creating writers' language dictionaries and the most popular Belorussian, Polish, and Russian authorial dictionaries will enable to draw further prospect in the national writers' lexicography development.

**Key words:** lexicography, dictionary, writers' language, history of the Ukrainian literary language.

#### **Мовна мозаїка**

##### **СЕСТРИ ТЕЛЬНЮК, БРАТИ ЯРЕМЧУКИ І ТРІО МАРЕНИЧІВ**

У якій формі — однини чи множини — потрібно вживати прізвище, якщо йдеться про двох і більше жінок, чоловіків або жінок і чоловіків? Треба зважати на те, чим закінчується прізвище і кому воно належить — чоловікам чи жінкам. Чоловічі прізвища на -о та кінцевий приголосний в українській мові відмінюють, тому їх уживають у множині, якщо йдеться про двох і більше чоловіків, пор.: **брати Потапенки, Іван і Петро Потапенки, брати Яремчуки, Дмитро і Назарій Яремчуки.** Жіночі прізвища на -о та кінцевий приголосний, як відомо, не відмінюють, тому вони мають форму однини, іменуючи двох і більше жінок, пор.: **сестри Байко, сестри Тельнюк, Леся і Галя Тельнюк.** Якщо ж потрібно назвати на прізвище гурт, родину, де є жінки і чоловіки, то його вживають у формі множини, пор.: **Антоніна, Світлана та Валерій Мареничі, тріо Мареничів, родина Скиданів, Василь і Діана Матющенки, дует Матющенків.**

*Катерина Городенська*

---

УДК 81'367.633

Флорій Бацевич (м. Львів)

## ПРАГМАТИКА ЗАГАЛЬНОГО ДЕЙКСИСУ (на матеріалі часток сучасної української мови)

*У статті проаналізовано частки сучасної української мови **о, от, то**. Встановлено їх спільну комунікативну функцію, смислові вияви в різних контекстах уживання, парадигматичні зв'язки. Виявлено, що досліджувані лексеми, виконуючи комунікативну функцію найзагальнішого вказування (дейксису), різняться мірою залученості внутрішнього світу людини в зміст повідомлюваного. Вони виформовують мікропарадигму, члени якої поєднані гіперо-гіпонімічними зв'язками.*

**Ключові слова:** прагматика, дискурсивні слова, дейксис, загальний дейксис, частки, дейктичні частки, парадигматичні зв'язки.

У сучасному живому мовленні носіїв багатьох мов помірно активізувались так звані дискурсивні слова, тобто лексичні елементи, які формують зв'язність дискурсів (текстів), вносячи в них неповторні комунікативні смисли синтетичного семантико-прагматичного характеру (див. [2–5; 7–9] та ін.). Серед дискурсивних слів одними з найактивніших є частки. Активізація часток як носіїв складних прагматичних комунікативних смислів, пов'язаних з ментально-психологічними, вольовими, естетичними тощо особливостями мовців, — загальна тенденція сучасних функціонально-комунікативно розвинених мов (української зокрема) до урізноманітнення способів діалогізації, вираження особистісного начала (див.[10]).

Як відомо, значна кількість дискурсивних слів, вносячи в акт комунікації виразне особистісне начало, виконує дейктичну (вказівну) функцію. У літературі, присвяченій проблемам дейксису, серед мовних засобів вираження вказувальності найчастіше згадуються займенники, займенникові прислівники, прийменники, прономіналізовані слова різних частин мови, дієслівні категорії часу, особи та

деякі інші (див., напр. [6: 128]). Частки, як правило, в цьому списку відсутні або згадуються лише виразно дейктичні **он, ось, це, оце** (див. [11: 82–87]).

Спостереження над «Живим життям» слів у мовленні засвідчують значну функціонально-комунікативну активність групи часток, які в певних контекстах уживання об'єднуються спільною комунікативною функцією вказування (дейктичності) на когось або щось. При цьому вони стають носіями низки комунікативних смислів прагматичного характеру. Це, насамперед, частки **от, то, ото, ось, он, це, оце, те, там, тут, ген** та їхні похідні на зразок **осьде, осьдечки, тутечки** та ін. Попри виразну дейктичну функцію цих часток їх семантико-прагматичний опис у граматиках і тлумачних словниках слід визнати далеко не повним, а у частині випадків неадекватним реальному їх уживанню в мовленні, спілкуванні.

Найповніший опис значень і уживань часток, зокрема дейктичних, знаходимо у „Словнику української мови” (в 11-ти томах — далі СУМ). Разом з тим семантико-прагматичне їх представлення у ньому має значну кількість недоліків. Найважливіші з них:

1. У значній кількості випадків аналізованій частці приписується значення всього висловлення, в якому вона вжита. Наприклад, у випадку: *Піди он краще та подивись, що твоя доня робить на винограднику!..* (М. Коцюбинський), яким ілюструється виділення лексико-семантичного варіанту ‘уживається у висловленні наказу, спонукання, прохання і т. ін.’ [СУМ V: 695], наказ, насправді, висловлений лексичними та інтонаційними засобами, а не часткою **он**. У цьому легко переконатись, вилучивши частку **он** із наведеного контексту. Подібні приклади приписування часткам значення всього виразу — постійна вада їх тлумачення в СУМ.

2. Словникове визначення повністю повторює сформульовану укладачами найзагальнішу функцію частки; перший лексико-семантичний варіант частки **то** визначається як такий, що виконує функцію вказування. Тут же дається визначення ‘уживається при вказуванні на особу, предмет, явище, дію і т. ін.’ [СУМ X: 158]. Подібні тлумачення сприймаються як тавтологічні щодо визначеної функції.

3. У дефініціях визначається не семантико-прагматичне наповнення частки, а специфіка її синтагматичних зв'язків, позиція у висловленні, тобто синтаксичні особливості вживання. Наприклад, у частки **от** у СУМ п'яте значення подається так: ‘вказ. Уживається перед тим словом, яке логічно виділяється, підкреслюється’ [СУМ V: 799]. Підміна формулювання значення лексеми вказуванням на її сполучуваність — фактично, ще одна загальна тенденція тлумачення часток у СУМ.

4. У низці випадків сформульовані семантичні ознаки досліджуваної частки можна поставити під сумнів. Так, у прикладі *Он зірка в небі пролетіла* (В.Сосюра), на думку укладачів СУМ, уживається ‘при вказуванні на що-небудь віддалене’ [СУМ V: 695-696], насправді



частка на просторову віддаленість не вказує. Розгляньмо приклад: *Ось зірка в небі пролетіла*, в якому також ідеться про зірку як віддалений об'єкт. В обох прикладах йдеться не про просторово віддалені чи приближені об'єкти, а про їх сприйняття, так би мовити, „включення” або „не включення” в особистісну сферу спостерігача: у першому випадку спостерігач-наратор сприймає зірку лише як об'єкт показу (демонстрації), розповіді, тобто як незалежний від нього факт: у другому — політ зірки подається не як відсторонений факт, а як духовно близька оповідачеві подія.

Неточність формулювання виділеної в СУМ семантико-прагматичної характеристики частки **он** ‘вказування на фізичну віддаленість об'єкта стосовно спостерігача’ ще наочніше виявляється в наступному прикладі: [Дорогою йдуть двоє товаришів: Максим та Іван. Максим каже:]

— *Он дерево, яке ти шукав!*

[Іван:] — *Так, ось воно!*

З позиції референційної семантики відстань між мовцями і об'єктом (деревом) залишається постійною для обох мовців. Однак для Максима дерево — це лише об'єкт сприйняття, тому він уживає частку **он** як винятково дейктичну; для Івана дерево — об'єкт особливої зацікавленості, тому він уживає частку **ось** як мовний сигнал внутрішньої близькості до об'єкта особливого зацікавлення.

5. У дефініціях неправильно або неточно визначається загальна функція частки. Так, наприклад, спостереження над реальним уживанням частки **он** дозволяє поставити під сумнів приписування їй підсилювальної функції, як це спостерігається, приміром, у пунктах 7 і 8 словникової статті [СУМ V: 696]. Зокрема, у прикладах, які наводяться з метою ілюстрації підсилювальної функції цієї частки: *Ви що, а ми он [ось] що! До нас вам не рівняться* (Л. Глібов). Інакше кажучи, частка **он** у подібних контекстах виконує не підсилювальну, а дейктичну функцію в устах зовнішнього (нейтрального, не зацікавленого) наратора, на противагу частці **ось**, яка є носієм внутрішньої заангажованості мовця.

6. Практично у всіх випадках опису дейктичних часток у СУМ відсутня спроба формулювання загального комунікативного смислу семантико-прагматичного характеру, в якому була б „схоплена” їх найзагальніша функціонально-комунікативна „ідея”.

Виконуючи спільну комунікативну функцію вказування на об'єкти дійсності (у широкому сенсі слова), згадані частки різняться типом і способом вказування, формуючи три парадигматичні класи: 1) дейксис найзагальнішого характеру (**то, от, о**); 2) фізичний („зовнішній”) дейксис (**ось, он, ото**) і 3) ментальний („внутрішній”) дейксис (**це, оце, те, ото, тут, там**). Нижче звернемося до першої групи часток, які об'єднуються функцією найзагальнішого вказування (загального дейксису), не обтяженого іншими аспектами фізичного чи ментального характеру.

### Частка **от**

**Н**айважливішою комунікативною ознакою частки **от** є її виразна діалогічна природа: вона виявляється, передовсім, у діалогах учасників комунікативного акту або внутрішніх діалогах особистості з самим собою, своїм внутрішнім „Я”. При цьому найуживанішими контекстами та сферами її лексичного вияву і впливу є:

1) імена (у широкому сенсі слова) конкретних фізичних об'єктів або груп об'єктів, осмислених як факти (про лінгвістичне розуміння поняття „факт” див. [1]): *Тут і село якраз... От мурована церква з високою дзвіницею* (М. Вовчок); *Веселенько їхати веселеньким ранком до гаю... Коли от ярк попід самим гаєм...* (М. Вовчок); [*Онисим Потурнак:*] — *..я ніколи не забуду ...твого добра, Максиме Івановичу. От ти не партизан, еге ж? Скажи, як от цей Федір...* (Є. Гуцало); — *От я цьому чоловікові, — Бульба показав на Янкеля, — обіцяв двадцять тисяч червінців* (О. Довженко); — *А цей от ..Микола з Хащуватого... Що ж йому треба од тебе...?* (Є. Гуцало);

2) імена нефізичних (ментальних, психічних, естетичних тощо) об'єктів (у широкому сенсі слова), осмислених як факти: *От вам загадка новенька, — / Нашептала Муза-ненька* (Л. Глібов); *Не вмере не загине... / От де, люде, наша слава. / Слава України; Боже мій єдиний! / Так от де рай!*; — *Верзеш тут погань. От чорти! — / Кричить отаман* (Т. Шевченко);

3) займенники, які виконують анафоричну функцію: — *Андрійку! — каже тоді Василь, — а що ти невеселий? — Бивсь от що!* (М. Вовчок); — *От яку наругу вчинив нам ворог!* (О. Довженко); — *От кого спроста не розкусиш, так це Левка* (М. Стельмах);

4) предикати, які вводять окремі вирази або цілі висловлення: *На квиток повірив / Москалеві; От і читай. / І йми віри!; От пішов я / Город озирати* (Т. Шевченко); *От накадила! Як чорт дорогою...* (П. Мирний); *От прийшли, / Розташувались, Батько й мати* (Т. Шевченко);

5) зміст висловлення в цілому: *...ляхи догадаються — от / Тобі й пиши!; От собі читаю, / Що на скелі наковано...; От і братія сипнула / У сенат писати; Так от бачите, сестриці, / Що тут компонують!* (Т. Шевченко); [*Максим Ковтяга:*] — *То що тут у селі коїться, га? — Я от самогон варю, — дурнувато засміявся Степан Бездушний; Я от поїду, — винувато мовив Максим Ковтяга. — Й коня твого візьму...; — А що тут такого, коли скажу?.. — От бачиш, притупнув ногою Онисим Потурнак, — таки скажеш!* (Є. Гуцало);

6) виступає як член окремого клішованого виразу, на зразок **от і все, от і маєш, от як, от тобі й на** та под.: *Але панича вже одвезли / У школу в Київ. От як, брате!* (Т. Шевченко); *Війна ніяк тут не почувается, тільки з газет знаємо про неї та хіба менше приїжджих от і все* (М. Коцюбинський); *...вона проспала ранкову зорю — от тобі маєш!* (М. Вовчок); *От тобі на! А хіба ж ти не бачиш, звідки сей вітер віє?* (П. Куліш); *Ну от, немає в мене виходу, — спідлоба дивлячись мовив Онисим Потурнак* (Є. Гуцало);

7) займає окрему позицію, формуючи окреме речення: — *Це яблуко... Дивись яка краса, яка благородна форма... Це цілий світ. От.* (О. Довженко); *Я тобі так скажу: неправильно ти вчинив, друже! От.* (Є. Гуцало).

8) виконує функцію вставного слова: *Грицько був парубок високий, чорнявий, кароокий, — парубок, як орел. От, стали чумакувати...* (М. Вовчок).

Аналіз найтипівіших контекстів уживання частки **от** дозволяє виділити найважливіші типи комунікативних смислів, які реалізуються в живому мовленні. При цьому зауважимо, що будь-який елемент мовного коду в живій інтеракції особистостей найповніше виявляє свій домінуючий смисловий інваріант в сильній позиції, якою, без сумніву, є позиція слова-речення (висловлення), максимально залежна від загального контексту спілкування. Саме в позиціях на зразок *От! Ну от! От і маєш!*, а також у функції вставного слова частка **от** виявляє найзагальніший комунікативний смисл 'абсолютний дейксис внутрішньо переконаного мовця'.

У конкретному лексичному оточенні та у межах певної ситуації спілкування досліджувана частка виформовує низку прагматичних варіантів, які в літературі з проблем дискурсивних слів отримали назву „граничні / межові комунікативні смисли” [9: 12–15]:

1. 'Загальний дейксис фізичної та ментальної позиції мовця'. Цей комунікативний смисл уточнюється у вигляді варіативних комунікативних смислів:

а) 'фіксація початкової позиції сприйняття фізичного, ментального, естетичного тощо об'єкта (факту, події, процесу тощо)': — *От і він. Дивись! — тицьнув [злодій] пальцем* (В. Винниченко); *От і ліс замаячив перед ними...* (М. Коцюбинський); — *Ти от за що ненавидиш мене: що ти мені не зброєю сподобавсь, а тільки арфою* (Л. Українка); — *От все знову починається! — скрикнула [вчителька]* (Л. Колісниченко); *От, набачив [пан]. / Та бере в покої...* (Т. Шевченко);

б) 'фіксація фінальної позиції сприйняття фізичного, психічного, ментального об'єктів': *Гадюка кинулась та й укусила, / — От так, як бач, / Безвинного занастила* (Л. Глібов); *Все чекала, що щасливий випадок зведе ж її нарешті з яким-небудь отаманом опришків... — і от тоді віділлються Грішкові усі криваві сльози і муки* (Г. Хоткевич); *От і все... — він [полонений] опустив голову* (Л. Колісниченко); *От умерла й мати / Таки твоя...* (Т. Шевченко).

2. 'Дейксис внутрішнього переконання, пов'язаний з результатом': це вказування, так би мовити, на результативну „позицію” власних роздумів про якесь явище, факт, подію тощо: — *От панич! От добра людина! Тільки й побалакаєш, коли він дома. — ...мовила Мар'я* (П. Мирний); — *От працювати мушу, щоб підживити душу, на вбраннячко дружині, на забавки дитині, Собі ж хоч би на хліб* (Л. Українка); — *От до чого довела горілка... От яку наругу вчинив нам ворог* (О. Довженко).

Отже, частка **от** — носій дейксису, пов'язаного з вказуванням на загальну фізичну і ментальну позицію мовця, а також фіксацію (пункт) його переконань у результатах власних роздумів про щось.

### **Частка **ТО****

**У** СУМ лексему **то** подано як сполучник і частку. Частка **то** тлумачиться із виділенням трьох основних лексико-семантичних варіантів, які виконують, відповідно, три функції: вказівну, підсилювальну і спонукальну [СУМ X: 158].

Спостереження над уживанням частки **то** у розмовному й художньому мовленні дозволяє говорити про такі найважливіші комунікативні її ознаки:

1. Вона винятково діалогічна; вживається як у діалозі (зовнішньому і внутрішньому), так і в монологі. В останньому випадку вноситься у монолог помітний діалогічний струмінь.

2. Має дискурсивний характер, у багатьох випадках уживання відсилаючи до попереднього змісту, тобто виконуючи ретроспективну дискурсивну функцію.

3. Виконує функцію реми; перебуваючи в межах глобальної теми багатоскладового висловлення, виступає у функції „мікрореми” в темі.

4. Може перебувати в різних позиціях стосовно члена (членів) своєї сфери лексичної дії, а також стосовно всього висловлення:

а) постпозиції: — *Він то прийшов вчасно.* — *Вчасно то вчасно, але не туди і не до того, і не з тим...* (В. Козоріз);

б) препозиції: *То Іван! Я бачив своїми очима...* (Н. Мориквас);

в) препозиції до всього висловлення: *То я пішов! То ти мене проганаєш?* (В. Шевчук).

Попри значну кількість уживань частки **то**, зафіксовану в СУМ як лексико-семантичні варіанти та відтінки її виявів, можна говорити про такі найтипівіші контексти вживання цієї частки:

1. Комунікативний смисл сферою свого вияву має зміст усього висловлення. Із загальної кількості (більше 200) виявлених контекстів уживання біля 65% належить саме цьому типу. Деякі приклади: [Явтух:] — *Ніхто їм [солдатам] не розказав нічого, не довів, чого і як забрали хліб... То й мусили стріляти* (В. Винниченко); — *Ну, слава Богу, а то я так злякалась! — з полегшенням сказала дружина* (В. Шевчук); — *То йти мені в той город чи не тра? — спитав [Льонька] байдужно* (В. Шевчук); — *Обід готовий, а батько заснув, — сплеснула руками Надія Григорівна. — Ви голодні, а то може, без батька* (Є. Гуцало); — *То принеси ще топлива, — хтось мовив* (Л. Українка); — *То вже весни почекайте* (Є. Гуцало).

2. Частка **то** входить до складу усталених виразів. Найчастотнішими серед них є: **не..., то; то не ...; і (й) то; та й то; що ..., то; як так, то так; що ж то воно; як то кажуть; то й що? то так; так то воно; якби то; оце то так; то ти так! то як? коли б то (так)** та ін. Вони займають друге місце за кількістю уживань (приблизно 16%). Декілька типових

прикладів: *А в Забір ї хімкомбінат...* [Савура:] — *То й що?* (Є. Гуцало); *То так бо все обходить, усе мішається...* (Л. Колісниченко); *Ну то й що?* — *поспитає похмуро* [Григорій] (Б. Жолдак); *Так то!* — *весело мовив і хитро подивився на мене* (А. Кокотюха); *Як то?* — *підняв очі...* (Є. Гуцало); *То так, то так...* — *сумно кивав головою* [Явтух] (В. Винниченко); — *То як? Згода?* — *він* [Степовий] *нахилився ближче...* (М. Стельмах); — *Як так, то й так,* — *хлопець схопився* (О. Гончар); — *Як то не питати?* — *здивувався той* [Іван Смола] (Є. Гуцало).

3. Окремі імена актантів та сирконстантів, а також займенники в анафоричному вживанні до власних імен. Цей тип сполучуваності складає біля 13% усіх зафіксованих прикладів уживань частки: [Броня:] — *То оце ти в мене така подруга?* (В. Шевчук); *А в центрі без кінця шумують тротуари, то в ланцюгах огнів захеканий Париж...* (В. Сосяра); — *Хто це?* — *злякано спитала* [Оксана]. — *То я!* — *відповів глухим голосом* [Іван] (В. Винниченко); — *Він-то в ярмарку був...* (М. Вовчок); — *Академік то академік, а відлупцює* — *будь здоров* (О. Гончар).

4. Предикати речень (часто еліпсовані), включаючи наказову форму дієслів. Цей тип сполучуваності охоплює біля 6% прикладів: — *То думай!* — *сказав Олесь грубо* (Л. Колісниченко); *Хліб та вода* — *то козацька їда*; *То була волость* (М. Коцюбинський); — *Як, ти не знаєш про дуба?* — *вигукнув батько.* — *То слухай* (Є. Гуцало).

Найзагальнішим комунікативним смислом частки **то**, що виявляється у всіх контекстах її уживання, є дейксис усвідомленої визначеності й певної відстороненості від зображуваного у висловленні. Як і у випадку з часткою **от** спостерігається певна „близькість” мовця до зображуваного попри певне відсторонення від нього. Це найзагальніший дейксис „ближнього відсторонення”; це осмислення ситуації ніби „збоку”. Цей комунікативний смисл реалізується у межах двох найважливіших граничних виявів:

1. ‘Фіксація (виділення, підкреслення) суттєвої наявності чогось, когось (особи, речі, факту, події тощо)’. Ця фіксація подається як „тут і тепер” конкретного комунікативного акту: *То він спитав, чи хтось інший обізався у хаті* (Є. Гуцало); *Броня вражено встала. Була бліда й перелякана.* — *То це ти мене виганяєш з хати?* (В. Шевчук).

Досить часто ця фіксація постає як ‘усвідомлення визначеності чогось’, а частка **то** виступає синонімом до дейктичного займенника **це**: *Щось тут вона бачила, бо то вже страх великий погнав її до діда* (Є. Гуцало) (див. і попередні приклади).

2. ‘Ствердження статусу, стану когось чи чогось’: *Він [Льонька] же зарплату приносить!* — *згукнула тихесенько Броня. Ну то й прожирася ту свою зарплату* (В. Шевчук); — *То ви таки добре знайомі?..* — *лагідним, голосом озвався Іван Смола*; — *То ви знаєте, чого двері було замкнuto?* (Є. Гуцало).

Між цими двома гранями загального комунікативного смислу немає чітких меж: у багатьох контекстах вони досить складно розмежовуються.

Отже, частка **то** належить, до найзагальнішого дейксису „ближнього відсторонення”, протиставляючись частці **от** як носієві комунікативного смислу найзагальнішого дейксису „ближньої заангажованості”.

### **Частка О**

**Ч**астку **о** можна вважати „загубленою” словниками і граматики української мови. Йдеться про те, що у живому мовленні наявні контексти, в яких зафіксоване вживання часток і „часткоподібних” лексем у функції найзагальнішого дейксису, в якому нейтралізовані варіанти комунікативного смислу ‘ближня заангажованість’ VS ‘ближня відстороненість’. Це випадки, так би мовити, „чистого” дейксису, вказування, не обтяженого додатковими прагматичними смислами. До виконання саме такої функції тяжіє лексема **о** в деяких контекстах уживання. Розгляньмо приклад: — *Цить лишень! Здасться дзвонять. Чуєш?.. Ще / раз... о!..* (Т. Шевченко).

У цьому контексті лексема **о** сприймається на тлі загального пропозитивного смислу ‘прислухування до звуків’. У межах цієї пропозиції лексема **о** може бути сприйнята й інтерпретована адресатом не лише як вигук, а й як частка, що несе в собі складний комунікативний смисл прагматичного характеру (1) ‘підтвердження слухового сприйняття’ і (2) ‘фіксація цього підтвердження’, синонімом якого залежно від контексту можуть бути частки **от** або **ось**.

У наступних прикладах лексема **о** фіксує зорове сприйняття: [Максим Ковтяга:] — *Що ж воно коїться, Мотре? — озвався перегодя. А коїться — й краю не видно. — Та й повела головою на піч. — О, спить дитина — й у сні плаче; — О, бачте, хтось уже хазяйнував? — скрикнула [Ониська Бездушна] ...О, якась вишита блузка — заглянула до мішка (Є. Гуцало); Коли всі стомилися й зображення на екрані монітора почало зливатись у щось невиразне... він [Свідок] раптом тицьнув пальцем в одне фото і зморено мовив: — О, він (А. Кокотюха); — Ближче підсовуйтеся, — тихо сказав [один із бандитів] і обережним рухом розсунув куці. — О він стоїть. Цікаво, куди піде тепер... (А. Кокотюха).*

В останньому прикладі дейктичний характер лексеми **о** виявляється достатньо виразно; це підкреслюється тим, що автор не вжив після неї жодних розділових знаків.

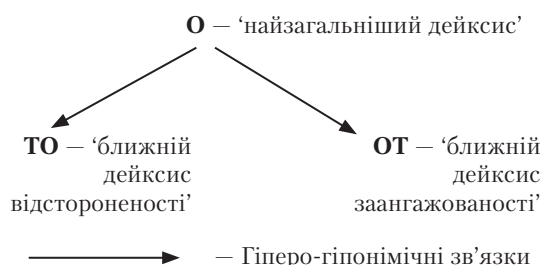
Попри те, що в СУМ, а також граматиках української мови частка **о** не виділяється, а відповідна лексема описана лише як вигук, наведені приклади засвідчують, що лексема **о** за виконуваною функцією нагадує дейктичну частку. Суміщаючи у низці контекстів комунікативні смисли часток **он**, **ось**, **от**, **не**, **оце** та деяких інших, лексема **о** стає носієм прагматичного смислу, який можна сформулювати як ‘найзагальніший дейкис виділення чогось із тла’. У наведених прикладах лексему **о** можна вважати вигуком з виразною дейктичною ознакою прагматичного характеру; вона вжита в ситуаціях, так би

Прагматика загального дейксису (на матеріалі часток сучасної української мови)

мовити, „впізнання” і „фіксації” об'єкта спостереження; виступає сигналом того, що мовець об'єкт помітив і виділив з тла.

Як уже згадувалось, найвиразніше комунікативні смисли дискурсивних слів виявляються в позиціях окремого мовленнєвого акту та вставного слова. У прикладі *Вони підійшли ближче. — О! — він [хлопчик] тицьнув пальцем у бік непримітного будинку у глибині вулички...* (А. Кокотюха) лексема **о** найповніше виявляє свою дейктичну природу. Подібні приклади вживань лексеми **о** дають право говорити про те, що вона повинна бути введена до реєстру вказівних часток.

Витлумачення лексеми **о** в низці контекстів як частки найзагальнішого дейктичного характеру вносить у мікрогрупу (мікропарадигму) розглянутих часток певну ієрархію. У цілому ж схему парадигмальної організації часток найзагальнішого дейксису можна зобразити так:



Отже, частки **от** і **то** виконують загальну дейктичну функцію, відрізняючись мірою „втягнутості” внутрішнього світу мовця, тобто, фактично, його заангажованістю / відстороненістю стосовно змісту повідомлюваного, що лежить в основі виділення їх граничних комунікативних смислів. Лексема **о** в низці контекстів виконує функцію частки найзагальнішого дейксису, об'єднуючи названі частки в одну парадигму загального вказування. Стосовно інших дейктичних часток (**он, ось, це, оце, ото, тут, там**) частки **о, от, то** виступають парадигмою родового типу, оскільки інші обтяжені видовими комунікативними смислами семантико-прагматичного або винятково прагматичного характеру.

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. — М.: Наука, 1988. — 341 с.
2. Баранов А.Н., Плунгян В.А., Рахилина В.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. / А.Н.Баранов (ред.). — М., 1993. — 243 с. — Бібліогр.: С. 242–243.
3. Бацевич Ф. Семантико-прагматичний портрет частки **НУ** в сучасному українському мовленні. // *Język. Człowiek. Dyskurs. Księga dedykowana prof. zw. hab. Michałowi Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin. Szczecin:Wyd-wo Un-tu Szczecińskiego, 2007. — С. 247–256. — Бібліогр.: С. 755–256.*
4. Бацевич Ф. Семантико-прагматичні особливості дискурсивного слова **НАВІТЬ** у сучасній українській мові. // *Слово. Думка. Людина. Збірник наукових праць із актуальних проблем лінгвістики. До 80-річчя від дня народження доктора філологічних наук. професора Л.А. Лисиченко. — Харків, 2008. — С. 29–36. — Бібліогр.: С. 36.*

5. *Бацевич Флорій*. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін: функції та комунікативні смисли частки **І (Й)** у сучасному українському мовленні. // Українська мова і література в школі. — 2008. — № 1. — С. 41–44. — Бібліогр.: С. 44.
6. *Виноградов В.А.* Дейксис. // Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — С. 128.
7. Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания. / Ред. Киселева К.Л., Пайар Д. — М.: Языки славянской культуры, 1998. — 322 с. — Бібліогр.: С. 319–321.
8. Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство. / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. — М.: Языки славянской культуры, 2003. — 286 с. — Бібліогр.: С. 283–285.
9. *Киселева К., Пайар Д.* Введение. // Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания. / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. — М.: Языки славянской культуры, 1998. — С. 3–16. — Бібліогр.: С. 15–16.
10. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: Монографія. / Відп. ред. Т.В. Радзівєвська. — К.: Видав. Дім Дмитра Бураго, 2007. — 352 с.
11. *Терехова С.І.* Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (На матеріалі української, російської та англійської мов). — К.: Видав. центр КНЛУ, 2007. — 400 с.

*Flory Batsevych (Lviv)*

#### GENERAL DEIXIS PRAGMATICS

(based on the particles of Modern Ukrainian)

The article analyzes the Modern Ukrainian particles О, ОТ, ТО. Common communicative junction of the particles is slated as well as the expressions of their senses in different contexts. Their paradigmatic relations are also in the focus. Tin-article proves that the lexemes under analysis perform the communicative function of the most general indication (deixis) and differ according to the degree of the inner human world involvement into the content of the utterance. The particles form the micro-paradigm, the members of which are in hypero-hyponimic relation.

**Key words:** pragmatics, discourse words, deixis, general deixis, particles deictic particles, paradigmatic relations.

#### **Мовна мозаїка**

##### **П'ЯТЕРО ЖІНОК ІЗ ТЕЛЕСЕРІАЛУ...**

У підручниках і посібниках з української мови зазначено, що збірні числівники вибірково поєднуються з іменниками, серед яких подано іменники середнього роду – назви недорослих істот (*двоє лошат, п'ятеро качат, десятеро гусят*) і предметів (*трьоє вікон, четверо коліс, п'ятеро відер*), чоловічого роду на позначення осіб чоловічої статі (*двоє вояків, семеро сміливців*) та множинні іменники (*двоє воріт, восьмеро саней, трьоє ножиць*). Тут же застерігають, що збірні числівники не сполучаються з назвами осіб жіночої статі. Проте мовна практика, насамперед української періодики, останнім часом спростовує це застереження, пор.: *Попри те що головних героїнь у телесеріалі "Відчайдушні домогосподарки" номінально четверо, де-факто центральними зірками історії є п'ятеро жінок* (Україна молода, 8.04.2010); *За словами журналіста, свідками побиття стало трьоє дівчат, які сиділи на лавці неподалік* (Україна молода, 15.04.2010). Одні вважають такі вживання ненормативними, інші вбачають у них початок нової тенденції у використанні збірних числівників. Чи стануть вони звичними і нормативними? Поживемо – побачимо.

*Катерина Городенська*



---

УДК 801.612-81'367.625

Катерина Тішечка (м. Київ)

## З ІСТОРІЇ АКЦЕНТУАЦІЇ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ НА -ШИ / -ВШИ

*Стаття присвячена історії акцентуації українських дієприслівників минулого часу на -ши/-вши, утворених від дієслів на -ти, -е/-є, починаючи від пізньопраслов'янського періоду до нашого часу. Детально проаналізовано випадки розбіжностей у наголошуванні дієприслівників у давніх пам'ятках і в сучасній українській літературній мові із залученням свідчень українських акцентованих пам'яток XVI–XVIII ст., праць з діалектології, у яких наводиться наголошення дієприслівників, та словників української мови.*

**Ключові слова:** наголос, дієприслівник, акцентуація, акцентна парадигма.

Система наголосу української мови сформувалася внаслідок історичного розвитку праслов'янської і староукраїнської акцентних систем. У праслов'янській мові акцентований голосний характеризувався не тільки наголосом, а й певною довготою або короткістю й відповідною інтонацією. На східнослов'янському ґрунті розмежування довготи й короткості, а також інтонацій зникло, і в словах зберігся лише наголос.

Мета нашої роботи — простежити історію наголосу українських дієприслівників на -ши/-вши, утворених від дієслів на -ти, -е/-є.

У пізньопраслов'янській мові дієприкметники на -ъši / -въši, утворені від дієслів на -ti, -еть/-jetь, мали три акцентні типи: акцентний тип А, акцентний тип В та акцентний тип С [21: 164].

**Акцентний тип А** (з первісним кореневим наголосом) був властивий дієприкметникам \*b'ivъši, \*boṛvъši, \*br'ivъši, \*č'uvъši, \*d'avъši, \*d'Qvъši, \*gr'ěvъši, \*koḷvъši, \*kr'avъši, \*kr'yvъši, \*l'ězъši, \*meḷvъši, \*m'yvъši, \*n'uvъši, \*p'adъši, \*poṛvъši, \*r'yvъši, \*s'ěvъši, \*st'avъši, \*š'ivъši, \*v'uvъši, \*zn'avъši, \*ž'evъši та ін. [21: 166–168].

**Акцентний тип В** (з наголосом на редукованому голосному суфікса) мали дієприкметники \*legъši, \*meṛvъši, \*mogъši та ін.

**Акцентним типом С** (з первісним кінцевим наголосом) характеризувалися дієприкметники \*gnivъši, \*grebъši, \*gryzъši, \*kladъši, \*klevъši, \*livъši, \*pesъši, \*pasъši, \*pekъši, \*peļvъši, \*pivъši, \*pletъši, \*přegъši, \*pъļzъši, \*r'uvъši, \*skrebъši, \*skubъši, \*stergъši, \*strigъši, \*tręsъši, \*vedъši, \*veļkъši, \*vezъši, \*živъši та ін. [21: 168–170].

В українській мові дієприслівники **акцентного типу А** послідовно зберігають первісний кореневий наголос:

*бивши*: *збивши* [17: 119; 5: 96], *убивши* [8: 138; 1: 462]; — *бивши* [9], «Де, *відбившись*, зеленіє / Так гарнесенько садок» [7 II: 556], «Одзвеніли панські ковані підкови, / В камені *відбивши* свій кривавий слід...» [18 II: 150], «На вид його усмішка завітала, / *Відбивши* блідо думку невідому...» [18 VI: 357], «Сей, *збившись* в піхотному ряді, / Дістав в лоб кільбою і впав між трупи» [25 XIV: 352], «*Побившись* за поділ прав, / Панянку під опіку взяв» [18 VI: 159], «*Пробивши* гори людськими грудьми...» [7 II: 513], «*Убивши* брата, Каїн много літ / Блукав по світі» [25 X: 369], «...Так Низ, Волсентія *убивши*, / І сам лишився живота...» [11 I: 230];

*боровши* [28: 339; 9], «Та як, долю *зборовши* убогу, По-братеньому лад завести» [7 II: 325], «Коли б знати, що розважу / Нерозмайне своє горе, / *Поборовши* силу вражу» [7 II: 208];

*бривши*; *вивши* [28: 342; 9];

*грівши* [28: 341, 362], «І, жаром *розігрівши*, одгина / Краї трудом добутого човна» [18 I: 204], *грівши* [9];

*давши* [9: 45; 24: 76, 78, 314, 339, 342, 384, 393, 402; 17: 155; 20: 39, 108, 143, 190], *давше* [20: 57]; — *давши* [27: 146; 28: 355], «Отак і ти попутала народи, / Всім *давши* зверхні вигляди свободи...» [25 X: 167], «А пані, рано розлад *давши* дівці, / У кухні пріла...» [25 XI: 264], «Знав він, що Валентій, *давши* / Святее слово — не тікають в пустиню...» [25 XIII: 220] «Я рад Енею в поміч *давши*, / Тебе начальников назвав» [11 I: 210], «І вмиг, не *давши* схаменутись, / Ні голову повернутись, / Стюгнув ще Турна через лоб» [11 I: 258], «Вік буду нишком страждати, / Ради не *давши* з собою...» [7 I: 358], «Мов на сміх *давши* гороб'ячі крила...» [7 I: 563], «Аж знову діло все вернулося назад — / Великі і Судді, і Графу *давши* збитки — / На пограничний суд...» [18 VII: 19], «Жокеям *давши* зброю, / Не їде Граф — летить крилатою стрілою...» [18 VII: 235], «Пустив його в садок, щоб легко здобич *давши*, / Завзятців погодить і помирить назавше» [18 VII: 286], «Венецьким сніцарям докладні *давши* плани, / У стилі польському сказав зробіть сервіз...» [18 VII: 291], «Гладу *давши* нам гучну, / Склав і «Жабино-мишачу війну...» [18 VIII: 46], «Отак як жив, і вмер завзятий Жан, / Французові не *давшись* у бран» [18 VIII: 205];

*дувши* [28: 329, 362; 9]; *жавши* [9];

*знавши* [28: 340, 360], «Не хочу погибати, / Не *знавши* хоч на хвилечку її!» [25 XI: 44], «Ах, як любо бути лояльним, / Над добром радіть загальним, / *Знавши*, що воно й твоє!» [25 XII: 475], «Відмалу не *знавши* ні нужди, ні лиха, / Я стільки біди не видала й у сні!» [25 XV: 26]

281], «...У нас в Гетьманщині колись, / Так просто військо шиковано, / Не *знавши*: стій, не шевелись...» [11 I: 188], «...Од дуру, що робить не *знавши*, / Латинину з злостью сказав...» [11 I: 280], «Ні шкла, ані ґратів залізних не *знавши*, / Красуються пальми стрункі» [7 I: 313], «*Знавши* втіхи, *знавши* втрати, — / Горі й радість заодно...» [7 I: 506], «Не *знавши* кайданів, могутні соколе, / Живеш ти з орлами в горах...» [7 II: 442], «Ще тебе не відавши на ім'я / І не *знавши*, син а чи дочка ти...» [18 II: 56], «Неволі син, що визволяв серця, / Тут спочивав, не *знавши* рішення...» [18 II: 87], «Того, хто звик іти до перемоги, / Не *знавши* впину посеред дороги» [18 IV: 82], «Марно стою, немов колос порожній, / Втіх і розкошів не *знавши*...» [18 VI: 388], «Без думок рости, подібно до трави, / На посміх Зевса брять, не *знавши* Єгови?» [18 VI: 450], «Не *знавши* звичаїв, що в простоті сільській / Панують віддавна...» [18 VII: 76 ], «Я, *знавши* їх натуру, / На теє згоджуюсь...» [18 VII: 124 ], «Я, коктерії не *знавши* все життя, / Свої незаймані дала собі чуття» [18 VII: 206 ], «Всі, *знавши*, що таке отой московський цар, / Як може до страшних він присудити кар» [18 VII: 249 ], «Не *знавши*, що робить, де від журби подіться, / Хотів зібрати я відважних вояків...» [18 VII: 258 ], *знавши* [9];

*коловши* [9]. У західних діалектах, зафіксованих у роботі І. Верратського «Про говір батюків», наголошення дієприслівника *коловши* збігається із літературним [25: 65];

*кравши* [28: 327, 363; 9];

*кривши* [28: 341, 362; 9], «За піч нищечком заховавсь в собі, / Там соболячим хутром *вкрившись*» [7 II: 375], «...він іще лежить, / М'якою ковдрою *покрившись*...» [18 VI: 140], «Галас той котився, наче грім, / *Покривши* хоч гучну, але розважну мову» [18 VII: 64];

*лізши* [28 329; 9]. На думку В.М. Винницького, коренева акцентуація дієприслівника минулого часу *лізши* зумовлена його походженням від інфінітивної основи із нульовим суфіксом [3: 401];

*мивши* [28: 341, 362], «...І не *мившись*, не купавшись, / До роботи йде Бассім...» [25 XII: 401], *мивши* [9];

*моловши* [28: 340; 9];

*нивши* [9];

*падши* [10: 117; 1: 5 зв., 27], *впавши* [16: 2/1]; — *павши* [27: 146], «... до лоня *павши* разом, / Знов присягалася любить!» [7 II: 395], «О, ні, не зрадник пробуває / В тім домі смерті, *впавши* в кут!» [25 XI: 443], «І оба, на землю *впавши*, / Ворохнутись не могли» [25 XII: 143], «Чи думаєш, що *впавши* на коліна, / Зм'ягчиш моє ти славолюбне серце...» [25 XIV: 150], «Сам *упавши* в порожню могилу, / Наче труп захолий лежав» [7 I: 618], «Там скоро він знайшов собі кінець: / *Упавши*, в бистрі хвилі» [7 II: 126], «Тоді проситиму, *упавши* на коліна, / Руки дівочої» [18 VII: 250], «А вже Трімуйль, *упавши* на коліна, / Молитви шепче...» [18 VIII: 21], «Перед Сорель *упавши* на коліна, / Він скрикнув...» [18 VIII: 146];

*поровши; ривши* [9];

*сівши* [28: 331], «...У своїй спальні, *сівши* на долівці, / Він сотий раз перекладав...» [25 XI: 340], «...*сівши* долі, / До стелі бризкаючи, п'ють» [7 II: 289], «І, *сівши* врешті на коня, / В сусідню хату повертає...» [7 II: 294], «Євгеній, *сівши* панувати / В селі, на лоні самоти...» [18 VI: 40], «Граф, *сівши* на коня, знай, поглядав на дім...» [18 VII: 54], «Годує коні, чистить, напуває / Чи, *сівши* верхи, чвалом їх пускає» [18 VIII: 27], «Осел, на церкві *сівши*, наче птах, / Уважно слухав річ цікаву...» [18 VIII: 100], «І, поруч *сівши* з Франції патроном, / Співацьким віддається перегонам» [18 VIII: 220], *сівши* [9];

*ставши* [8: 198; 19: 49 зв.; 13: 273, 274, 276; 1: 14; 17: 115], *ставше* [1: 312 зв. — двічі, 319 зв.; 20: 29], *ставшися* [17: 31], *вставши* [8: 119; 5: 96]; — *ставши* [28: 336], «І як, *ставши* чоловіком, / Ближчий, вищий нам стає...» [25 X: 46], «Та бідненький аж застогнав, / На ноги *ставши*...» [25 X: 345], «...і, *ставши* серед шляху [Вісвамітра], / З погордою отак казав до нього...» [25 X: 414], «І, *ставши* на базарі, / Почав кричати...» [25 X: 420], «*Ставши* оддалік, / Глядів на неї...» [25 X: 430], «Так, при ліжку Лиса *ставши*, / І його за руку *взявши*, / Малпа Фрузя прорекла» [25 XII: 94], «От тоді преславний лицар, / *Ставши* просто, наче тика, / ...Урочисто мовив так...» [25 XII: 180], «Чи велет передвічний заклятий / Тут, *ставши* скалою, застряг?» [25 XII: 102], «...Коли / Отець приніс їду йому і воду, / Він, *ставши* смирно перед ним, сказав...» [25 XIII: 212], «Лиш я, серед усіх них *ставши* на мураві, / До нього тихим голосом озвався...» [25 XIII: 295], «Хто в молодих літах чуттям тонути / Привик... / Той, *ставши* мужем, буде кровожадний...» [25 XIV: 173], «Еней на старших галасає... / І мовить, *ставши* на бугру...» [11 I: 288], «*Ставши* вільним: на ниві самий / Труп валявся бездушно-німий...» [7 I: 474], «Не вивозив за собою, / *Ставши* сміливо в ряди» [7 II: 311], «Ляговись під мостом, а на мосту *ставши*, / Він тебе розчавить...» [7 II: 405], «Та діти, *ставши* при стіні, / Не плакали в ту хвилю, ні» [18 IV: 228], «Як та купальниця, що, *ставши* при воді, / То нахилиється і руки молоді / Над синявою хвиль одважно престає...» [18 VII: 78], «І шпагу видобув, удвоє *ставши* п'яний» [18 VII: 228], «І господиню у рідій *ставши* хаті, / Охоче вчитимусь у ній хазяйнувати» [18 VII: 30], «І *ставши* перед книгою закону, / «О судді!» — мовив перед грізним сходом...» [18 VII: 398], «Смертельну зброю вгору підійнявши, / Аж оглянувся: у півколо *ставши*...» [18 VIII: 108], «...Та не блудить, на певний *ставши* шлях» [18 VIII: 126], «В змаганні *ставши* на непевний шлях, / Ворожать дуже вдало на костях» [18 VIII: 186], *ставши* [9], «А рано *вставши*, був немов розбитий...» [25 X: 376], «*Вставши* з трону, цар сказав...» [25 XII: 93], «Дон-Кіхот і Санчо Панса, / *Вставши* не зовсім то й рано, / <...> Рушили на битий шлях» [25 XII: 145], «Кажу *вставши*: Що за сила?» [7 I: 461], «Кругом ревли, горою *вставши* хвилі...» [7 II: 537];

*чувши* [28: 341, 362; 9], «Та сам скажи, чи *чувши* крик такий, / Не мусив я з святого обов'язку / На поміч бігти» [25 X: 407], «...*чувши* масу / Про красу і мудрість вашу, / Я прийшов віддати вам честь» [25

XII: 82], «Додому давсь, не *чувши* ніг...» [7 I: 215], «Покірні слуги, *чувши* вирок цей, / Високі палі ставлять для гостей...» [18 VIII: 70];

*шивши* [28: 341, 362; 9].

У давньоруській мові дієприслівники минулого часу **акцентного типу В** у зв'язку із занепадом редукованих голосних у слабкій позиції зазнали переміщення наголосу на попередній кореневий голосний. В українській мові дієприслівники акцентного типу В послідовно зберігають рецесивний кореневий наголос [3: 401]:

*взявши* [15 I: 201 зв.; 8: 93, 112, 113, 121, 133, 136; 24: 4/5 зв., 9/2 зв., 27/4, 33/3, 35/1 зв., 47/1 зв.; 22: 2/1; 19: 50; 10: 116; 13: 273, 274, 280, 287; 5: 4 зв., 6 зв., 91, 199, 216 зв.; 17: 132], *знявши* [5: 43 зв.], *обнявши* [24: 49/6], *принявши* [15: Изв., 86 зв., 150 зв., 161; 24: 14/1 зв., 32/1, 47/1 зв.; 10: 113; 17: 94, 496]; — «...1, *взявши* хлопчика за руку, боса, / Ледви одіта, мовчки, тихо йшла...» [25 X: 413], «Сильну *взявши* постанову, / Що не дам здуриться знову...» [25 XII: 52], «*Взявши* в руку жолудину, / Лицар наш подумав хвильку...» [25 XII: 153], «Так собі розміркувавши / І на палку капці *взявши*, / Касим їх на дах поніс» [25 XII: 223], «Та тепер, свій гріх пізнавши, / Стільки кар за нього *взявши*, / Я, мов брат, мов рідний твій...» [25 XII: 234], «...І ще й мигдалову гилку / *Взявши* в руки, він пішов...» [25 XII: 440], «...мовить Гейгель, *взявши* / мене за плечі» [25 XIII: 69], «І чудотворний *взявши* хрест до рук, / На ворота я вдарив, наче крук...» [25 XIII: 285], «...Він, *взявши* торбу, тягу дав...» [11 I: 65], «Камерта вид на себе *взявши*, / Тут всіх учила...» [11 I: 283], «А *взявши* меч та ліру, сміло йде / Із ворогом до бою» [7 II: 126], «І, *взявши* в руки ліру й срібний лук, / Пливу, як тіль...» [18 I: 148], «Простоту радісну *узявши* за закон, / Хатину виліпив...» [18 I: 256], «Було, вина *узявши* сулію...» [18 II: 81], «...Якого б інші з нас не склали, / І тонші *взявши* матер'яли» [18 IV: 232], «*Узявши* про запас / Насіння й гниличок, рушали по пригоди...» [18 V: 28], «Петрарки *взявши* ідеал, / А муки серця заспокоїв...» [18 VI: 37], «Які ваш друг, *узявши* слово <...> / Не повторив би випадково...» [18 VI: 90], «Тупого кия *взявши* в руки, / На біліарді грає сам...» [18 VI: 102], «Слузі наказує зібратись / Із ним в дорогу снігову, / Шкатулку *взявши* бойову» [18 VI: 141], «Вона, *узявши* хліб, зліпила кульок три...» [18 VII: 31], «В оренду *взявши* їх, примусив помириться...» [18 VII: 102], «...Враз, табакирку *взявши* <...> / Почав...» [18 VII: 106], *взявши* [9]. З кореневим наголошенням наведено дієприслівник минулого часу *взявши* і в монографії І. Верхратського «Про говір батюків»: *взявши* [2: 90], «І, *знявши* царський плащ свій, він надів / Його на Вісвямітру» [25 X: 410], «Вже з хмар собі поприпинали крила, / На хвилі сіли, *знявши* з них окупи» [25 XIV: 358], «Еней, на город руки *знявши*, / Латина в зраді укорявши, / Кричить...» [11 I: 289], «Як прапор, *знявши* клевету на нас...» [18 III: 9], «Він показав нам, із кілочка *знявши*, / Своє національне убрання...» [18 III: 162], «Люціфер, не Давид / Ним їхав, зопалу на божий *знявши* світ...» [18 VII: 195], «Спідницю *знявши*, в панцері дзвінкім, / <...> / На полі войовничому гасає...» [18 VIII:

111], *знявши* [9], «...сей дім *обнявши*, / Я оглядав його зовсім докладно» [25 XI: 335], «Під ним вона, *обнявши* / Мене, тулилася до мене мовчачи» [25 XIV: 264], « I, страстно, *обнявши* поета, вона / В нетямі сю пісню співає» [25 XV: 562], «Усі поцілунки, всі ласки, мій брате, / Тобі віддала б я, *обнявши...*» [7 II: 507], *обнявши* [9]. У праці І. Верхратського «Про говір батюків» дієприслівник *обійнявши* наводиться з наголосом на суфіксальному голосному: *обійнявши* [2: 98]. В. Кіпарський же подає цей дієприслівник з кінцевою акцентуацією: *обнявшись* [26: 333], «Кару соромну *принявши*, / Судії поклін віддавши, / <...> Він у дім потюпав свій» [25 XII: 439], «Так з Отманом поладнавши, / І даруночки *принявши*, / Відійшов Бассім домів» [25 XII: 450], «...*Принявши* нову віру й нову совість, / Усі зійшлися в одному спільнім зборі» [25 XIV: 337], *принявши* [9];

*лігши; мёрши* [9]; *мігши* [28: 327; 9];

*начавши* [4: 204], *почавши* [15: 7 зв.; 8: 93; 16: 2/19 зв.; 24: 9/5 зв., 47/1 зв.; 17: 24]; — «...*Начавши* говорити діло, / Очей із Зевса не зведе» [11 I: 244], «Від Єгипту *почавши*, / Проти власного свого добра / Ви бунтуєтесь завше» [25 XII: 501], *почавши* [9].

На ґрунті української мови дієприслівники минулого часу **акцентного типу С** втратили первісне кінцеве наголошення і набули кореневої акцентуації під впливом дієприслівників минулого часу акцентних типів А і В: *вівши* [27: 146], *вівши* [9], *ввівши* [6: 39]; *візши* [9]; *волікши* [28: 328; 9]; *гнивши* [28: 341, 362; 9]; *гризши* [9]; *грібши* [28: 326; 6: 82; 9]; *живши* [15: 19; 19: 44 зв.], *поживши* [23: 22 зв. .66 зв.], *проживши* [17: 209]; — «Там, *живши* на Подолі, / Стосунки він якісь таємни зав'язав...» [18 V: 25], «Анахоретом *живши* в домі, / Встав улітку він о сьомій...» [18 VI: 99], «У краї *живши* світлім та багатім, / Юрба хотіла, з гордощів сліпа, / Аж до небес поставити стовпа...» [18 VIII: 58], *живши* [9], «*Доживши* марно, без трудів / До двадцяти шести років...» [18 VI: 186], «Марина, світлу *переживши* мить, / Одне могла — тихенько заспівати...» [18 IV: 147], «...*поживши* днину з вами, / Я б хотів так жити й сам» [25 X: 249], «А за те, що літ *проживши* / Тридцять п'ять, він ще не вспів / Жадного порятувати...» [25 X: 254], «Стільки літ *проживши* спільно, / Вже розстатись нам не вільно / На потіху ворогам!» [25 XII: 243], «Аж коли моя Марічка вмерла / Не *проживши* й десять літ за мною...» [25 XIII: 342], «Чи можна ж нам людиною назвати / Того, хто вік *проживши* свій не зна, / Що в його є на світі рідна мати» [7 II: 132], «І я, чимало літ *проживши* на землі, / У Вільні-городі науки тої нюхав...» [18 VII: 197];

*запрягши* [14: 218]; — *запрігши* [6: 134; 9], «Обіцянка пожерла всю мамону, / В ярмо *запрягшися*, тягни до скону» [25 XI: 319];

*клавши* [9], «В мистецтво осяйне не тільки *клавши* хист, / А й серце все своє...» [18 V: 176], «Та Возний, сміливо за пояс руки *клавши*, / Промовив...» [18 VII: 215], «Зітхає, голову *поклавши* на коліна / Своєму владарю...» [18 V: 64], «Провчити Ленського *поклавши*, / Онегін, усміх заховавши, / Іде до Ольги...» [18 VI: 126], «Спить Заміталь-

ський, лису, як коліно / *Поклавши* голову між подушок...» [18 IV: 196], «Коли обійми розірвав ласкаві, / *Поклавши* власне щастя в домовину...» [18 VII: 365], «А Войський погляда на Графа здалеки, / Ножа убійчого *приклавши* до руки...» [18 VII: 212], «І, сіль *розклавши* на торгу свою, / Уздрів зненацька усмішку кохану...» [18 IV: 17], «То мислями перелітав у даль, / *Розклавши* милий огник під вербою» [18 IV: 19], «І, *склавши* вам любов до ніг, / Щасливий був би...» [18 VI: 87];

*клявши* [9];

*ливши* [28: 362; 9], «З докором бідного оглянувши небожа / І келика вином *доливши*...» [18 VII: 21], «От, для дочки вина *наливши*, Під коморій / Молошій передав тарілку огірків...» [18 VII: 21], «Як сонце хмара озаря, / *Обливши* наскрізь млявим блиском...» [7 I: 229], «Червону іскру кидає в темноту, / Страшений чад *розливши* навкруги» [7 I: 312], «І падають, нарешті, край дороги, / Червону кров *розливши* по землі» [18 VIII: 125];

*нісши* [28: 328; 6: 242; 9], *нысши* [27:146], «І, пливе, *піднісши* волі знак — / Високий пурпуровий стяг...» [18 V: 206], «...Ключника спитали, та старий / Промовив, руку знов *піднісши* догори...» [18 VII: 248], «Одне все думать на напризькім бруку, / *Принісши* з міста уші, повні стуку...» [18 VII: 318], «Я одурив вас, прийшов я з Гренади, / В дар вам *принісши* заразу» [18 VII: 391], І. Огієнко зазначає, що дієприслівники минулого часу на **-вши** затримують наголос свого інфінітива: *нести* — *нісши* [12: 215];

*пасши* [28: 361; 9];

*пивши* [9; 14: 54; 28: 342], «І несли ми сили наші, <...> / Радо *пивши* гірки чаші...» [7 I: 397], «Щоб, *пивши* гожу твою воду, / Вони зростали для війни...» [7 II: 185], «Бо *пивши*, де ж таки не ллють?» [7 II: 289]

*пікши* [28: 327]; *пливши* [28: 330; 9]; *плівши*, *повзши*, *рівши*, *рісши* [9]; *скрібши* [6: 370]; *скубши* [9]; *стерігши* [6: 382; 9]; *стригши*, *трясши* [9].

Отже, в українській мові більшість дієприслівників на **-ши/-вши**, утворених від дієслів на **-ти, -є/-є**, послідовно зберігає первісне наголошення. Що стосується дієприслівників акцентного типу **С**, то вони на ґрунті української мови втратили первісне кінцеве наголошення і набули кореневої акцентуації під впливом дієприслівників минулого часу акцентних типів **А** і **В**.

1. Барановым Л. Меч духовный. — К., 1666 (стародрук).
2. Верхратський І. Про говір батюків. — Львів, 1912. — 308 с.
3. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Львів: Бібльос, 2002. — 578 с.
4. Вірши Климентія Зиновієва сина (кінець XVII — початок XVIII ст.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1912. — Т. 7. — С. 1 — 215.
5. Галатовській І. Ключ разум'я. — К., 1659 (стародрук).
6. Голошкевич Г. Правописний словник. — 7-е вид. — К.: Книгоспілка, 1930. — 451 с.
7. Грабовський П. Зібрання творів: У 3 тт. — К.: Держлітвидав АН УРСР, 1959.
8. Зизаній С. Казанье святого Кирилла. — Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови та літератури. — Львів, 1906. — Т. 5. — С. 31 — 200.

9. *Інтегрована* лексикографічна система „Словники України”, версія 1.05 / НАН України Інститут мовно-інформаційних досліджень. — К.: Довіра, 2001 — 2005.
10. *Копистенський З.* Казаньє погребное. — К., 1625 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI — XVIII вв.: Всезбірка передмов до укр. стародруків. — К., 1924. — С. 110—126.
11. *Котляревський І.* Повне зібрання творів: У 2 тт. — К.: Вид-во АН УРСР, 1952.
12. *Митрополит Іларіон.* Український літературний наголос. Мовознавча монографія. — Вінніпег: Наша культура, 1952. — 304 с.
13. *Могила П.* Проповідь про Хрест Спасителя і кожної людини. — К., 1632 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI — XVIII вв. — К., 1924. — С. 271—290.
14. *Незвісний* твір Клирика Острозького. — Острог, 1599 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1906. — Т. 5. — С. 201—229.
15. *Острозький* збірник. — Острог, 1588 (стародрук). Цифрами позначено аркуші стародруку, цифровими індексами — рахунки (перший рахунок індексом не позначається).
16. *Отпис* на лист в бозѣ велебного отця Ипатія. — Острог, 1598 (стародрук). (Документування матеріалу цієї пам'ятки: перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.)
17. *Радвиловський А.* Огородок. — К., 1676 (стародрук).
18. *Рильський М.* Твори: У 10 тт. — К.: Держлітвидав України, 1960 — 1961.
19. *Сакович К.* Вѣршиѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. — К., 1622 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв. — К., 1924. — С. 37—51.
20. Синопис — К., 1680 (стародрук).
21. *Скляренко В. Г.* Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 342 с
22. *Транквіліон К.* Зерцало богословіи. — Почаїв, 1618 (стародрук). (За наявності двох цифр, розділених похилою рисою на позначення аркуша, перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.)
23. *Туттало Д.* Руно орошенное. — Чернѣгов, 1683 (стародрук).
24. *Філялет Х.* Апокрисис. — Острог, 1598 (стародрук). (Документування матеріалу з цієї пам'ятки: перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.)
25. *Франко І.* Твори: У 20 тт. — К.: Держлітвидав УРСР, 1950 — 1956.
26. *Kiparsky V.* Der Wortakzent der russischen Schriftsprache. — Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverl., 1962. — 296 S.
27. *Ogonowski E.* Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. — Lemberg: Verlag ruthenischen Sewcenko-Vereines, 1880. — 244 S.
28. *Smal-Stockyj S., Gartner T.* Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. — Wien, 1913. — 550 S.

*Kateryna Tishechkina (Kyiv)*

#### THE ACCENT OF PARTICIPLES FORMED FROM **-ty, -e/-je** VERBS

Stress of participles in Ukrainian literary heritage of XVI—XVIII centuries, which are compared with stresses in contemporary modern literary language are investigated in the article.

The cases of divergence in stresses of participles are analyzed in details investigating evidences of the ancient Ukrainian literary heritage, dialectological works and Ukrainian dictionaries.

**Key words:** stress, participle, accent paradigm.



---

УДК 81'373.72

*Наталія Венжинович (м. Ужгород)*

## ПОЗИТИВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЛЮДИНИ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*Описано в лінгвокультурологічному аспекті один із фрагментів української мовної картини світу — фразеологічні вирази на позначення позитивної репрезентації людини.*

**Ключові слова:** *фразеологізм, позитивна репрезентація людини, українська ментальність, українська мовна картина світу, лінгвокультурологічний аспект.*

Серед низки проблем нині лінгвісти активно вивчають і питання національного самоусвідомлення й самовираження, співвідношення мови й духовної культури [див., наприклад, 1, 3, 4–7, 11, 12, 19, 24, 25 тощо], пропонують нові підходи до вивчення фразеологічних одиниць як скарбниці національних конотацій, а також специфіку відображення глибоко вкорінених зв'язків між фразеологізмами і національною ментальністю [див., наприклад, 10, 14, 17, 18, 20, 21, 26, 27 тощо], намагаються з'ясувати, які коди культури відтворені у стійких виразах, якими є шляхи відображення явищ буття у цих мовних одиницях [2, 8, 9, 13, 15, 16, 22 тощо]. Невичерпним джерелом для дослідження є фразеологічні словники української мови [див., зокрема, 23]. Ґрунтовне дослідження фразеологізмів на позначення позитивної репрезентації людини (її дій, учинків) допоможе виявити явища, важливі для науковців як у теоретичному, так і в практичному плані.

Ми виділили такі тематичні групи фразеологізмів на позначення позитивних проявів буття, дій, учинків людини: *ЖИТТЯ; МІСЦЕ В ЖИТТІ; ПРАЦЯ; РИЗИК; ДОСВІД; ДОСЯГНЕННЯ; ПОГЛЯДИ, ПЕРЕКОНАННЯ; ПОЧУТТЯ, БАЖАННЯ*, які ще не були предметом спеціального аналізу в лінгвокультурологічному аспекті. У кожній групі наводимо приклади, а докладніше описуємо один чи декілька фразеологізмів, що містять компоненти (ключові слова), які найбільш яскраво, на нашу думку, репрезентують певні коди культури.

© Н.Ф. ВЕНЖИНОВИЧ, 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 2

33

У тематичній групі *ЖИТТЯ* фіксуємо, зокрема, фразеологізми з такими значеннями: 'народитися' — *прийти / приходити на (у) світ*; 'народжувати дитину' — *приводити / привести на світ*. Компонент фразеологізмів *світ* співвідноситься з просторовим кодом культури, тобто зі сукупністю назв, які позначають членування простору, і ставленням людини до нього. Він також співвідноситься з релігійно-духовним кодом культури, тобто сукупністю релігійно-моральних уявлень, у цьому випадку — з уявленням про *цей світ* як тимчасове земне життя. Образ таких фразеологізмів ґрунтується на просторово-часовій метафорі, в якій видимий земний світ зі всім, що в ньому існує, уподібнюється природному земному буттю. Фразеологізми із зазначеним компонентом відображають стереотипне уявлення про світ у цілому, при цьому компонент *світ* виступає в ролі символу життєвого буття [див. 2: 394]. Із цим же значенням 'жити' використовується фразеологізм *топтати ряс*. *Ряс* — багаторічна трав'яниста рослина, що цвіте ранньої весняної пори. Фразеологічне значення співвідноситься з рослинним кодом культури. В українців *ряс* — символ життя, яке завмирає на зиму і відроджується навесні [див. 8: 518].

У значенні 'жити' використовуються ще такі стійкі вирази: *топтати землю; по світу (по землі) ходити*. Слово *земля* в українській культурі має кілька значень, і така ж неоднорідна знаковість цього символу: астральний і космічний символ, образ матері-годувальниці і образ землі — Вітчизни. Із давніх-давен (ще з язичницьких часів) *земля* шанувалася й обожнювалася як мати, що дає людям усе, потрібне для життя, і забирає до себе після смерті. У народній уяві *земля* виступає персоніфікованою істотою, тому не можна бити кием по землі, бо їй болить, а це великий гріх [див. 8: 243].

У тематичній групі *ЖИТТЯ* наявні також фразеологізми з такими значеннями: 'дуже хотіти жити' — *хапатися за життя*; 'звикати жити' — *нагрівати / нагріти (рідше зігріти) собі місце*. Цікавим у лінгвокультурологічному аспекті є фразеологізм *пустити / рідше пускати коріння (корінь)* у значенні 'прижитися'. *Корінь* — найважливіша частина рослини, завдяки якій вона укріплюється в землі і починає жити. В основі фразеологічного значення стійких виразів із цим компонентом лежить метафора з рослинного світу. Це символ сталості, солідності [див. 8: 306]. Отож людина *пускає коріння* — це значить, що вона починає жити на новому місці, будувати житло, створювати сім'ю, працювати, досягати чогось у житті.

У цій же тематичній групі стійкий вираз *пуститися / пускатися на свої крила* у значенні 'почати самостійно жити'. *Крила* — символ духовності, розуму, багатства думки, емоційного піднесення, могутності, незалежності, сили, впевненості. Це символ лету, швидкості. Крила мають уособлені духовні сили-ангели [див. 8: 315]. Люди здавна задумувалися над феноменом літаючих істот. У їх уявленнях той, хто літає високо, — сильний, могутній, упевнений у своїх силах. В основі фразеологічного значення — просторовий код культури, який полягає

у вічному прагненні людини досягнути великої висоти, а значить — зробити в житті щось більше, ніж інші (ті, хто не має крил і не вмів літати). У цій же групі фразеологізм *вступати (входити) / вступити (ввійти) в життя*.

Фіксуємо низку фразеологізмів зі значенням 'збиратися одружуватися, створювати сім'ю' — *на оглядини (на обзорини, на розглядини) поїхати; слати (засилати, присилати / посилати) старостів (людей) за рушниками; вести до вінця*. У фразеологізмах із цим значенням часто використовується ключове слово *вінець (вінок)* — символ слави, перемоги, святості, щастя, успіху, могутності, миру, Сонця, влади, цнотливості, молодості, дівочтва. Вінки зі стрічками протягом століть використовували під час весілля [див. 22: 52]. *Вінець* — корона, яку тримають над головами молодих під час обряду вінчання, а також сам цей обряд. Для молодих людей, які вирішили побратися і дати обітницю перед Богом, ці корони є символом міцного подружнього життя, що будується за взаємною згодою обох. Отож у зазначеному фразеологічному образі є глибинний смисл, що полягає в усвідомленні важливості здійснюваного обряду, в якому закладено позитивний діяльнісний код культури. Сюди зараховуємо і фразеологізм *звити / звивати (вити) гніздо (кубло)*.

Тематична група *МІСЦЕ В ЖИТТІ* представлена, зокрема, фразеологізмами з такими значеннями: 'шукати, знайти своє місце в житті' — *шукати себе; віднайти себе; знайти себе; втрапити на свою стежку; іти / піти курсом яким; обрати / обирати свою стежку (стежину, дорогу і т. ін.); пристати до якогось берега; 'рухатися' — міряти кроками; верстати дорогу (шлях, путь)*. Як бачимо, часто ключовими словами в цих фразеологізмах є *шлях (путь, дорога, стежка)* — символи складного, нелегкого життя; розлуки з домівкою; поведінки. У міфологічних моделях світу *шлях* — це образ зв'язку між двома точками простору. Постійна і невід'ємна його ознака — складність, небезпечність. У давнину *шлях* часто виступає як символ лінії поведінки людини, як певний набір правил, закон, учення. Образ фразеологізмів із цим компонентом сягає найдавніших міфологічних уявлень, які збереглися до наших днів і відповідно до яких життя людини і її діяльність постають як *шлях*. Фразеологічні вирази співвідносяться з діяльнісним кодом культури, тобто зі сукупністю назв, що означають діяльність у цілому чи окремі дії і ставлення людини до них. Такі мовні одиниці співвідносяться також і з просторовим кодом культури. Зазначені фразеологізми в цілому містять просторово-діялісну метафору, в якій початок певної діяльності уподібнюється початку руху в просторі за певним маршрутом. Стійкі вирази відображають стереотипне уявлення про початок цілеспрямованої діяльності, в якій *дорога, путь, шлях, стежка* виступають як символи діяльності й самого життя [див. 2: 547].

У цій же групі наявні такі фразеологізми: *впіймати / піямати, спіймати, (вхопити) вовка за вухо (за вуха)* — 'зробити щось із

користю для себе'; *ловити момент (мент)*; *хапатися / схопитися за соломину* — 'не упускати якоїсь можливості'; *мрійна поволока спала з очей*; *скидати / скинути полуду з очей* — усвідомлювати правду, зміни'; *піднімати (підіймати) / підняти (підійняти) чоло* — 'відроджуватися'.

До цієї групи відносяться й такі фразеологізми: *піднімати (підіймати, підводити і т. ін.) / підняти (підійняти, піднести, підвезти і т. ін.) голову*; *розкривати / розкрити себе*; *побачити (повидати) світа (світу, світ)*.

Тематична група **ПРАЦЯ** охоплює фразеологізми зі значенням 'працювати' — наприклад, *добувати хліб (свій)*. Хліб — давній символ добробуту, гостинності, хлібосольства; обрядовий знак; символ культурних, первісних здобутків; людського життя; святості; радості, щастя, здоров'я та багатства [див. 22: 315]. Споконвіку хліб у великій пошані, ставлення до нього побожне, культове, бо це Божий дар. Хліб у слов'ян, як і в інших народів, був чи не найважливішим продуктом харчування і став ритуальним атрибутом. Тому й не дивно, що люди витворили цілий ряд стійких виразів із цим ключовим словом, відображаючи у них найрізноманітніші прояви буття.

У тематичну групу **ПРАЦЯ** входять і такі стійкі вирази: *доводити до пуття*; *мозолити руки*; *ходити за плугом*; *держатися плуга*. Як бачимо, часто у фразеологізмах використовується ключове слово *плуг* — символ копіткої праці [див. 8: 458]. Українець здавна тяжко працював на землі, щоб заробити на хліб насущний. Праця хлібороба воістину нелегка, зрошена потом і кров'ю. На клаптику землі часом розгорталися небачені події, бо трударя завжди хотів надурити той, хто не вмів або не хоче працювати, а лише пожинати плоди чужої роботи. Народ витворив цілий ряд фразеологізмів із цим словом — культурним кодом, оскільки праця, важка праця, створила людину, піднесла рівень її розвитку до небачених висот.

У значенні 'працювати' — це і *братися / взятися за перо, гострити / нагострити перо, класти / покласти на папір* — 'писати художні твори', а також *класти / покласти на музику* — 'творити музику', *видавати в світ, пускати в світ* — 'друкуватися'; *розгортати парус* — 'виходити в плавання'; *розкласти / розкладати по полицках* — 'розібрати все до дрібниць'; *службу служити* — 'робити що-небудь корисне'; *за гаряче й студене хапати / ухопити* — 'усе робити'; *виносити (нести) на своїх плечах (на собі)* — 'виконувати тяжкі, відповідальні обов'язки'. А також *сунути свою голову в ярмо* — 'добровільно брати на себе важкі обов'язки'; *братися / взятися за книжку (за книжки)* — 'вчитися'; *іти / іти стежкою кого* — 'наслідувати когось'; *держати (тримати) лінію на когось, що* — 'орієнтуватися на когось, щось'; *іти / іти в народ* — 'вести просвітницьку діяльність'.

Із дуже близькою семантикою фіксуємо також фразеологізми *закладати / закласти підвалини (основи) чого*; *прокладати (пробивати) / прокласти (пробити) шлях (шляхи, дорогу, стежку, путь)*; *покласти*

*початок чому; покласти основу чому.* Цікавим із погляду лінгвокультурології є фразеологізм *закладати / закласти перший камінь*. Значення фразеологізмів із компонентом *камінь* сягає давньої міфологічної форми усвідомлення світу — анімістичної, тобто уособлення предметного світу. В основі образу лежить аналогія *дім — людина*. Із поняттям *дім* співвіднесені всі найважливіші характеристики людини, її життя і її картини світу. *Дім* — зосередження свого, освоєного простору. Особливе символічне значення у давніх слов'ян мало закладення дому, який ділить весь простір на домашнє і не домашнє, на внутрішнє і зовнішнє. Вибір матеріалу — каменю — вказує на міцність будівлі. У смисловій основі фразеологізму лежать дві найдавніші в культурному освоєнні опозиції: «своє» — «чуже», «внутрішнє» — «зовнішнє» [див. 2: 313–314].

Із значенням 'розпочати справу' наявні ще такі фразеологічні вирази: *закрутилося колесо; крига скресла; ламати (проламувати, розбивати і т. ін.) / зламати (проламати, розбити і т. ін.) лід (кригу)*. У цьому ж семантичному полі — *пробувати свої сили; пробувати своє перо; бойове хрещення; спробувати (пробувати) щастя (удачі)*.

У фразеологізмі *приносити (складати) / принести (скласти) на вівтар* закладена семантика 'віддавати щось в ім'я великої мети'. *Вівтар* — відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований Святий престол (у дохристиянські часи — жертovníк). За християнським віруванням, *Святий вівтар* — це рай на землі, символ святого місця взагалі [див. 8: 90]. В основі творення фразеологічного значення, отже, лежить давнє поклоніння перед цим святим місцем як чимось надзвичайним, що потребує особливого ставлення. Вівтар символізує необхідність копіткої праці задля поставленої високої мети, а також жертovníсть.

У тематичній групі *ПРАЦЯ* використовуються також фразеологізми з такими значеннями: 'позбутися всього віджилого, старого' — *струсити давній прах*; 'не відставати від нових вимог життя' — *відчувати пульс епохи*; 'робити те, що відповідає конкретній ситуації' — *цілитися / прицілитися в точку*; 'продовжити розпочату справу' — *передати / передати естафету; прийняти / приймати естафету*; 'завершувати що-небудь' — *поставити / ставити крапку (всі крапки) над «і»*. Із цим же значенням — *класти / покласти край*.

У тематичній групі *РИЗИК* фіксуємо фразеологізми зі значенням 'ризикувати', наприклад — *або (чи, хоч) пан або (чи, хоч) пропав; іти ва-банк*. В основі фразеологізму *іти ва-банк* лежить термін із гри в карти, що означає 'грати на всі гроші'. Якщо відбувається виграв, переможець забирає всю суму і гра зупиняється. Образ фразеологізму — це характерний приклад подвійної метафори: гра з найдавніших часів усвідомлюється в культурі як імітація дійсності, уподібнюється їй, при цьому сама дійсність починає ототожнюватися з елементами гри, що й знайшло відображення у фразеології [див. 2: 262]. Пор. ще — *іти назустріч смерті, іти на все*.

Тематична група *ДОСВІД* представлена, зокрема, фразеологізмами з такою семантикою: 'набувати досвіду' — *вчитися розуму; набиратися / набратися розуму (ума, уму-розуму); входити / ввійти в курс; з'їсти собаку*. На наш погляд, сучасний образ фразеологізму *з'їсти собаку* ґрунтується, очевидно, на такому: той, хто зробив чи може зробити щось дуже важливе, є, без сумніву, досвідченим майстром своєї справи, який може зробити неймовірне (бо хіба насправді можна з'їсти собаку?). У цьому ж семантичному полі — *всі входи (ходи) і виходи (знати); набити / набивати собі руку; зуби з'їсти*. Пор. ще: *бачити види; вилазити(вилізти) зі своєї (власної) шкаралупи; мати за плечима (роки); обростати / обрости пір'ям*, жарт.: *підковуватися / підкуватися на всі чотири*.

У тематичній групі *ДОСЯГНЕННЯ* наявні, зокрема, фразеологізми з таким значенням: 'зробити щось важливе, змінити світ' — *перевернути [увесь] світ*. Із цим же значенням: *лишати (залишати, полишати і т. ін.) / лишити (залишити, полишити та ін.) за собою слід; поставити догори ногами*.

Як відомо, фразеологізм *перековувати мечі на орала* — це вираз із Біблії (книга пророка Ісайї), який означає, що настане час, коли народи перестануть воювати, а будуть працювати на своє благо. Адже *меч* — це зброя, символ війни, боротьби, а *орало (плуг)* — символ праці. В образі фразеологізму закладено діяльнісний код національної культури, суть якого полягає у вічному прагненні людей до мирної праці.

У цю ж тематичну групу зараховуємо стійкий вираз *переходити (переступати) / перейти рубікон*. Історія цього виразу пов'язана з тими часами, коли Юлій Цезар ще не був імператором, а всього лише воєначальником (проконсулом), а в Римі була Республіка. За законом, проконсул мав право очолювати військо тільки за межами Італії. Але Цезар вирішив повалити республіку і стати імператором. 10 січня 49 року до н. е. він зі своїм військом підійшов до річки Рубікон. Але не був певен у силі свого війська і тому вагався, адже у випадку невдачі міг бути прилюдно осоромленим і закатованим. Цезар таки перейшов Рубікон і після громадянської війни став імператором. Із тих часів *перейти рубікон* означає ухвалення безповоротного рішення. Аналогічний фразеологізм — *спалити за собою мости або жереб кинуто* [див. 2: 632–633].

У тематичній групі *ДОСЯГНЕННЯ* також фразеологізми *спіймати жар-птицю (золоту рибку); піднімати (орати, зорювати і т. ін.) цілину; піднімати (підіймати, підводити, зводити і т. ін.) / підняти (підійняти, підвести, звести, підвести, звести і т. ін.) з попелу, із згарщи і т. ін.; підносити (піднімати, підіймати і т. ін.) піднести (підняти, підійняти і т. ін.) на ще один вищий (новий) ступінь (щабель); розправляються / розправляться плечі у кого; тримати [Господа] Бога за бороду; виграти козира*. У цьому ж семантичному полі — *відігравати / відіграти роль; вийти (вибитися, вирватися і т. ін.) / виходити в люди; відкривати / відкрити нову сторінку (еру); кидати / кинути останнього*

козиря, діставати / дістати зорі (зірки) з неба. Зокрема, у фразеологізмі діставати / дістати зорі (зірки) з неба ключове слово зоря — символ животворної й родючої природи, дівчини-красуні, кохання, доброї душі, нового щасливого життя, світлого духу, оборонця людей, вічності. Зоря — це символ світлого духу, що бореться проти сил п'тьми [див. 22: 128]. Зіркам у давнину надавали особливого значення, оскільки вважалося, що від них залежить доля людини. Якщо небо співвідноситься з космічним кодом культури, то *не хапає* поєднує в собі два коди — людський і просторовий. При цьому сукупність компонентів символізує інший світ, який існує над Землею, віддалений від неї і тому недоступний.

Образ таких фразеологізмів ґрунтується на просторовій метафорі, яка уподібнює звичайність людини всьому земному, а надзвичайні дії, вчинки — неземному, що височить над усім земним і недоступне для звичайної людини. *Зірка* — символ, який слугує знаком яскравості людини, її щасливої долі. Фразеологізм у цілому передає стереотипне уявлення про високі інтелектуальні здібності людини; може вживатися із заперечною часткою **не** і тоді має протилежне значення [див. 2: 235].

*Небо* належить до найбільш архаїчних космогонічних протиставлень. На дуже ранніх стадіях розвитку людини існував культ неба та його дружини — матері-Землі. За народними уявленнями, небо — це місце перебування богів, неземний простір, де живуть птахи, відбуваються повітряні явища і знамення, звідти падає дощ, сніг, град [див. 8: 388]. Фразеологізми з цим словом, очевидно, виникли на основі протиставлення небесної — високої і земної — низької сфер, особливо актуальних для християнства. Стійкі вирази переважно, пов'язані з уявленнями про небо як сім кришталевих сфер-небес, які постійно обертаються. На найдальшій від Землі, верхній сфері розташований рай — місце, куди, за уявленнями християн, потраплять ті, хто веде праведний спосіб життя. В образі фразеологізмів *небо* сприймається як абсолютна висота, яку здатна підкорити тільки надзвичайна людина [див. 2: 235].

У тематичній групі **ДОСЯГНЕННЯ** наявні також фразеологізми *добувати (здобувати) / добути (здобути) собі лаврів; записати на свій рахунок; брати/взяти на свої плечі; іти вгору; мур ламати / зламати; сказати нове слово; перевершити самого себе; 'боротися, перемагати' — пролізти (пройти) крізь вушко голки; брати / взяти в бою; кидати / кинути на чашку терезів*. Пор. ще: *високо піти; далеко піти; побити рекорд; не схилити / не схилити прапора; виграти бій; ставати / стати в один ряд з ким-чим; брати / взяти реванш; бити в литаври — 'торжествувати'*. У цьому ж семантичному полі — *пожинати / пожати плоди, пожинати, пожати лаври* — користуватися наслідками досягнень. А також: *'керувати' — вести / водити перед; грати першу скрипку; держати (тримати) віжки в руках; правити бал; мати верх над ким, чим*.

У тематичній групі *ПОГЛЯДИ, ПЕРЕКОНАННЯ* наявні, зокрема, фразеологізми з таким значенням: 'дотримуватися певних поглядів, норм' — *гнути (вести) лінію; знати міру; потрапляти (втрапляти) / потрапити (утрапити) в ритм; тримати (держати себе); укладатися в рамки; тримати / витримати марку*. Фразеологізм *відійти / відходити від гріха; не впасти в гріх* має семантику 'запобігти осудливому вчинку'. Образ фразеологізмів із ключовим словом *гріх* ґрунтується на релігійному постулаті про гріховність людини, починаючи з Адама. *Гріх* — це порушення заповітів Божих, релігійно-моральних догм, настанов. Проте кожна людина має право на прощення, якщо вона прощає іншим, тобто здатна на безкорисливу любов до ближнього [див. 8: 157]. У цьому ж семантичному полі — *держатися (триматися) свого берега; грати у власну дудку, своя голова на плечах*. У фразеологізмі *своя голова на плечах* ключове слово *голова* — символ розуму, духовного життя, управління, контролю; символ світу. У метафоризованому значенні слово *голова* стосується тих людей, які йдуть попереду, мають свою думку, а також стійкі, виражені переконання [див. 22: 72–73]. Образ фразеологізму сягає найдавнішої форми усвідомлення світу — анімістичної, тобто такої, що уособлює неживе. Смысл фразеологізмів із компонентом *голова* співвідноситься з тілесним кодом культури. Образ таких фразеологізмів створюється сукупністю соматичної, речової і просторової метафор. Цей образ мотивований також давнім метонімічним заміщенням частини і цілого: голова як невід'ємна частина цілого тіла людини символічно заміщує саму людину в здійсненні нею інтелектуальної діяльності. Фразеологізм *своя голова на плечах* у цілому передає стереотипне уявлення про кмітливість, розум людини [див. 2: 155–156].

Близькі за значенням: *давати/дати собі раду; не давати (не дозволяти), не дати (не дозволити) наплювати (плюнути) собі в кашу (в борщ); не давати собі по носі грати*. До цього ж семантичного поля — *доказати свого; жити своїм розумом (умом); мати свій розум; розумітися в чомусь, переконатися в чомусь — відрізнити божий дар від яєчні*.

У тематичній групі *ПОЧУТТЯ, БАЖАННЯ* переважають фразеологізми з таким, зокрема, значенням: 'стримувати свої почуття' — *тримати (держати) себе в руках (в шорах)*. У цьому ж семантичному полі — *тішитися в душі; не давати (не подавати), не дати (не подати) знаку (знаки) про що; скріпитися духом; тішити себе надією; 'дуже бажати чогось' — спати і в сні бачити щось, потурати серцю*. Зокрема, у фразеологізмі *потурати серцю* ключове слово — *серце*. *Серце* — символ життя, розуму, ласки, співчуття; у християнстві — символ радості й смутку, розуміння, сміливості, релігійної відданості, чистоти.

Для українців *серце* — насамперед любов, лагідність, співчуття, радість, щастя. Здавна воно символізує життя, бо коли перестає битися серце, життя закінчується; символізує почуття взагалі, бо коли



людина лякається, гнівається, любить, радіє, вона почуває, як серце б'ється. Компонент фразеологізму *серце* співвідноситься з тілесним кодом культури, який указує на всю сукупність уявлень про *серце* не тільки як про центр фізичного життя людини, але й як про зосередження її істинних почуттів і бажань [див. 2: 631; 8: 536; 22: 264–265].

У фрагменті української мовної картини світу, який ми дослідили, відзначаємо широке використання традиційних культурних символів. Найрепрезентативніші з них такі: *світ, земля, небо, зорі, віттар, дорога (шлях, путь, стежка), ряст, корінь, хліб, голова, серце, крила, вінець, плуг, камінь, лаври, рубікон*. Погоджуємося із думкою О.П. Левченко про те, що використання символу — це завжди скорочення мовного коду з одного боку, і збільшення інформації — з іншого, тому що символ спирається ще й на концептуальну інформацію (експресія, емоції, оцінка) [див. 15].

Основною властивістю фразеологізмів, які ми аналізували, є, на наш погляд, їх здатність репрезентувати позитивний образ світу людини, втілений у використанні стрижневих слів-концептів. За нашими спостереженнями, у фразеологічних одиницях найбільш повно відображені такі коди культури: діяльнісний, просторово-часовий, релігійно-духовний, тілесний, рослинний. Позитивний образ світу ґрунтується на певному досвіді мовців, а також на ритуальних формах національної культури. Культурні коди реалізуються, зокрема, й у культурних символах, своєрідно відображених у внутрішній формі стійких виразів у мовній картині світу — основній смисловій базі семантичної системи.

Культурні коди мовної спільноти формуються, за нашими спостереженнями, за допомогою таких стилістично й культурно маркованих компонентів, як: *віттар* — символ особливого ставлення до найдорожчого, що є у житті, символ жертвовності; *світ, ряст, корінь* — символи життя; *шлях (дорога, стежка)* — символ складного життя, поведінки людини; *плуг* — символ копіткої праці; *камінь* — символ предметного світу, символ надійності; *земля* — символ матері-годувальниці; *хліб* — символ добробуту, гостинності; *небо* — символ висоти, яку здатна підкорити тільки надзвичайна людина; *крила* — символ високого лету, швидкості; *зоря* — символ духу, що бореться проти пільми, символ щасливої долі; *вінець* — символ цнотливості, молодості, дівочтва; *серце* — символ любові, лагідності, співчуття, радості, щастя; *голова* — символ розуму, духовного життя. Органічно вплітаються в українську національну фразеологічну скарбницю і символи, які дійшли до нас із давніх культур античних світів, зокрема — *лаври, рубікон*.

У семантиці практично кожного фразеологізму — уявлення про ту чи ту ситуацію, яка різною мірою виражає екстралінгвальні передумови, що співвідносяться з концептуальною картиною світу, а отже, простежується тісний зв'язок фразеологічної одиниці з певним кодом культури.

Проведений науковий пошук дозволив акцентувати увагу на найвагоміших рисах позитивної репрезентації людини, відтворених у фразеологізмах української мови. У мовних одиницях, які стали об'єктом наших студій, вимальовується яскравий і неповторний образ українця — невтомного трудівника, високоморальної, багатодуховно людини, яка приходить у цей світ, утворює сім'ю, народжує дітей. Ця людина знає, чого хоче у житті і як це бажане здійснити: постійно звертаючись до Бога, весь час думаючи, відстоюючи свої погляди, переконання, багато працюючи, ризикуючи, помиляючись, набираючись досвіду, борючись і перемагаючи в найскладніших життєвих ситуаціях.

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціональна та лексична розробка українських фразеологізмів. Монографія. — К.: Наук. думка, 1989. — 153 с.
2. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий [отв. ред. В.Н.Телия]. — 2-е изд., стер. — М.: АСТ — ПРЕСС КНИГА, 2006. — 784 с.
3. Гамзюк М.В. Культурологічний аспект емотивності фразеологічних одиниць німецької мови // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного університету. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. — К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. — Вип. 2. — С. 49–58.
4. Грозян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема «поведінка людини» в українській мові (ідеографічний, аксіологічний аспекти): Автореф дис. ...канд. філол. наук: спец. 10.02.01. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.
5. Дем'яненко Н.Б. Фразеологічні одиниці як найконденсованіше вираження у мові національно-культурного компонента // Мовні і концептуальні картини світу: збірник наукових праць. — К.: Видав. дім Дмитра Бураго, 2005. — Вип. 5. — Кн. 1. — С. 92–96.
6. Денисенко С. Культурологічний компонент в семантиці фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької фразеології) // Мова і культура: науковий щорічний журнал. — К.: Видав. дім Дмитра Бураго, 2000. — Вип. 1. — Т. 2. — С. 73–78.
7. Добролюбова Г.М. Лінгвістична та культурологічна специфіка використання «кольорових» фразеологізмів // Мова і культура: науковий щорічний журнал. — К.: Видав. дім Дмитра Бураго, 2003. — Вип. 6. — Т. III. — Ч.1. — С. 198–204.
8. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
9. Жайворонок В.В. Мова та етносвіт // Культура народів Причорномор'я: наук. журнал. — Сімферополь, 2009. — № 168. — Т.1. — С. 259–261.
10. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов. Монографія. — Луцьк: Вежа, 2007. — 415 с.
11. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури // Українська мова. — 2004. — № 4. — С. 18–28.
12. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Монографія. — Львів: Літопис, 2002. — 304 с.
13. Кононенко В. Мова у контексті культури. Монографія. — К. — Івано-Франківськ: Плай, 2008. — 390 с.
14. Краснобаєва-Чорна Ж. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту *життя* в українській фраземіці). // Українська мова. — 2009. — № 1. — С. 41–52.
15. Левченко О.П. Фразеологічна репрезентація світу. // Мовні і концептуальні картини світу: збірник наукових праць. — К., 2002. — С. 307–315.
16. Майборода О.А. Українська фразеологія як джерело народознавства: Автореф дис. ... канд.філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». — Харків, 2002. — 18 с.

17. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие. — 3-е изд., перераб. и доп. — Минск: ТетраСистемс, 2008. — 272 с.
18. Мойсієнко А.К. Мова як світ світів // Культура народів Причорномор'я: наук. журнал. — Сімферополь, 2009. — № 168. — Т. 1. — С. 104–107.
19. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Монографія. — К. — Черкаси: Брама, 2004. — 276 с.
20. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля-К, 2006. — 716 с.
21. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Підручник. — Полтава: Довкілля-К, 2008. — 712 с.
22. Словник символів культури України [за заг. ред. В.П.Коцура та ін.]. — 3-є вид. — К.: Міленіум, 2005. — 352 с.
23. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В.М. Білоноженко, І.С.Гнатюк та ін.]. — К.: Наук. думка, 2003. — 1104 с.
24. Телия В.Н. Что такое фразеология. — М.: Наука, 1966. — 285 с.
25. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 286 с.
26. Ужченко В.Д. Историко-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Автореф. дис. ...докт. філол. наук.: спец. 10.02.01 «Українська мова». — Дніпропетровськ, 1994. — 34 с.
27. Ужченко В.Д. Нові лінгвістичні парадигми „концепт — фразеологізм — мовна картина світу” // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: збірник наукових праць. — Запоріжжя, 2006. — С. 146–151.

Natalie Venzhynovych

#### POSITIVE PERSON REPRESENTATION IN PHRASEOLOGISMS OF UKRAINIAN LANGUAGE

Phraseologisms, denoting positive person representation as one of the fragments of Ukrainian world model, were described from linguoculturological aspect.

**Key words:** phraseologism, positive person representation, Ukrainian mentality, Ukrainian world model, linguoculturological aspect.

#### Мовна мозаїка

##### НЕ ВИКЛЮЧЕНО, ЩО...

**Не виключено, що** — це дослівний переклад російського *не исключено, что*. Ним послуговуються деякі автори для вираження значення можливості, імовірності чого-небудь, припущення на тлі того, що вже гарантоване, реальне, пор.: *Націоналізація банків, яка зараз проходить в усьому світі, — це тільки початок великих перетворень світової економіки, коли роль держави в економіці лише збільшуватиметься. Не виключено, що націоналізації зазнають і найбільші світові компанії-виробники* (З інтернетівського видання); **Не виключено, що** *бойки є частиною сербів, які лишилися в Прикарпатті після відходу основної частини сербів на захід* (З інтернетівського видання); *Про свою готовність приїхати на похорон уже заявили президенти Росії Дмитро Медведєв, Естонії — Тоомас Хендрик Ільвес, канцлер і президент Німеччини Ангела Меркель та Хорст Келер. Не виключено, що* *прилетить і президент США Барак Обама* (Україна молода, 14.04.2010). А чи можна уникнути цієї кальки в українській мові? Звичайно, можна. Замість неї пропонуємо вживати словосполучи **цілком можливо, що...**, **цілком імовірно, що...**, **припускають, що...**, **сподіваються, що...** та ін.

Катерина Городенська

---

УДК 81'373.2=161.2

*Світлана Шестакова (м. Суми)*

## МОТИВАЦІЯ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ФІТОНІМІВ

*У статті проаналізовано лексику публіцистичного стилю початку ХХ століття у зв'язку з проблемою формування літературного словника української мови.*

**Ключові слова:** *фітоніми, реально мотивовані фітоніми, умовно мотивовані фітоніми, об'єкт-номінат, основа-мотиватор, власна назва.*

**К**вітково-декоративні рослини з кожним роком набувають дедалі більшого значення в промисловому квітництві та озелененні. Це зумовлено тим, що до цієї групи рослин належать такі особливі за декоративними якостями культури, як тюльпани, нарциси, гіацинти, лілії, гладіолуси та інші, які відрізняються великим розмаїттям кольорів, форм та ароматів. Ці рослини широко застосовують для створення ранньовесняних та пізньоосінніх ландшафтів, клумб, одержання квітів для зрізання, а також для вирощування взимку.

Назви сімейств, родів і видів рослин дослідники зараховують до біологічної номенклатури — сукупності назв об'єктів, які реєструє і вивчає біологія.

У біологічній номенклатурі, за словами Т.А. Соболевої, О.В. Суперанської, «з часів К. Ліннея прийнято певного типового представника кожного виду брати за зразок, вимірювати його, давати йому науковий опис і свій особливий номен, наприклад, *Pulmaria obseura* L. (Медуниця лікарська). У складі номенів перше слово — родове позначення, друге — видовий епітет: Береза бородавчаста» [10: 66].

Н.В. Подольська під номеном розуміє «слово чи словосполучення, яке має прямий зв'язок із предметом як з видом, що являє собою невизначену множину ідентичних одиниць, які є об'єктом якоїсь галузі науки...» [7: 90]. Номени, на думку дослідниці, належать до спеціальної лексики, що відрізняється як від загальноживаної, так і від онімної.

© С.О. ШЕСТАКОВА, 2010

В.М. Лейчик до номенів відносить “списки найменувань виробів одного підприємства (наприклад, усі моделі тракторів одного заводу «ЧТЗ»), товарів якогось магазину, **сортів, тобто штучно виведених різновидів рослин** (виділення наше. — С.Ш.)...” [5: 17–18].

Погоджуємося з думкою відомого українського дослідника ономастики Ю.О. Карпенка, який вважав, що «лексика мови не знає перехідних випадків між власними і загальними назвами. Слово є або власною назвою, або загальною» [3: 7].

На нашу думку, для сортових назв рослин доцільно використовувати термін фітонім, запропонований Н.В. Подольською, дещо розширивши його значення. “Фітонім, — за визначенням дослідниці, — власне ім’я будь-якої рослини, наприклад, ...Чехівська липа (у Звенигороді), Дерево бідних (у Ясній поляні)...” [7: 158]. Отже, під фітонімом вона розуміє власну назву (ВН) одиничної, чимось унікальної у своєму роді рослини.

Проте, як справедливо зазначає О.В. Суперанська, є два типи одиничності: одиничність індивідуальна й одиничність категоріальна [8: 12]. Категоріальна одиничність виявляється в таксонах — типових представниках цього виду. Специфікою категоріальної одиничності є логічна подільність певної категорії на групи, сорти, які характеризуються особливостями, притаманними всім представникам цієї групи чи сорту.

Отже, на нашу думку, до фітонімів як розряду ВН необхідно відносити не тільки ВН одиничних рослин, а й ВН певного сорту, у виведенні якого брала участь людина.

Сортові назви багато в чому подібні до фірмових. Як фірмові, так і сортові назви слугують для особливого типу індивідуалізації — індивідуалізації однотипних множників. Пор.: *цукерки «Вечірній Київ»* і *тюльпан «Естонія»*. Сорти, як і фірмові вироби, не підлягають поділу на більш дрібні групи. Головним при створенні як сортових, так і фірмових назв «є комплекс ознак-характеристик, або аналітично розчленований, коли номінатор уже виробив поняття про номінований клас, або сформований на рівні уявлення про клас об’єктів чи окремий об’єкт» [8: 12]. Але є особливості, які відрізняють сортові назви від фірмових.

Якщо фірмові назви створюють фахівці з різнобічною освітою й значним досвідом практичної роботи, досить часто цілі колективи розробників, то фітоніми творить окрема особа — селекціонер, що дозволяє говорити про пріоритетний вияв відсуб’єктних мотивів номінації.

Створюючи фірмові назви, особливу увагу акцентують на адресатові номінації, тобто враховують усі вікові та соціальні групи, які можуть стати потенційними споживачами товару, аналізують смаки, психологію, настрої, світогляд покупців. Номінація фітонімів характеризується послабленим виявом такого її компонента, як адресат, що, звичайно, впливає на репертуар мотиваційних ознак.

Мотивацію фітонімів розуміємо як відображення в назві мотивів номінації, а мотив номінації — це сукупність факторів, які діють у номінативній ситуації, впливають на створення певної номінації і змушують суб'єкта зробити той чи той вибір.

Проблема факторів, що впливають на вибір ознак-мотиваторів у номінативному процесі, залишається головною для сучасних досліджень мотивації, доводячи їх значне розмаїття. У багатьох працях вказано на залежність мотиваційних ознак від об'єктивних — насамперед істотних — властивостей позначуваних предметів. Д.С. Сетаров справедливо зазначає, що «перший імпульс до виникнення найменувань іде не від мови, а від самого предмета; будь-яке найменування, що виникло у мові, мотивоване властивостями, ознаками об'єкта-номіната» [9: 54].

«Репертуар мотиваційних ознак, — стверджує І.В. Муромцев, — визначається специфікою об'єкта номінації, а також функціями, які покликаний виконувати конкретний тип власних назв» [6: 128].

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє виділити реально та умовно мотивовані фітоніми. До реально мотивованих фітонімів належать, найменування, які прямо вказують на будь-які особливості об'єкта-номіната (форму, розмір, колір тощо). Умовно мотивовані фітоніми містять лише натяк на ознаки чи характеристики об'єкта.

Реально мотивованих фітонімів порівняно незначна кількість: «Пірамідна» (лілія, пірамідне суцвіття), «Рубінова» (лілія, колір), «Лілія Заливського» (селекціонер Заливський).

Переважає частина фітонімів умовно-символічно відображає ознаки об'єкта. Основою таких найменувань є різноманітні асоціативні зв'язки, які містять натяк на колір, форму, розмір об'єкта-номіната. Значну роль при створенні умовно мотивованих найменувань відіграють і екстралінгвальні фактори, зокрема реклама, естетичні смаки номінатора, його особисті вподобання тощо.

Основами-мотиваторами умовно мотивованих фітонімів відомісного походження є:

- антропоніми: «Амалія» (лілія), «Анюта» (тюльпан), «Вероніка» (лілія), «Валентина» (айстра), «Галина» (лілія), «Діана» (лілія), «Єва» (лілія), «Ксенія» (айстра), «Надія» (лілія), «Софія» (петунія), «Христина» (айстра), «Яніна» (айстра);
- міфоніми, назви фантастичних істот, назви літературних героїв: «Ікар» (тюльпан), «Кармен» (айстра), «Німфа» (тюльпан), «Піноккіо» (айстра), «Русалка» (тюльпан), «Скарлет» (іпомея).

Фітоніми, мотивовані антропонімами, найчастіше вказують на родинні зв'язки номінатора — як назву використовують ім'я дружини, доньки, коханої жінки, у деяких випадках власне ім'я використовують як красиву, рекламну, модну, з погляду номінатора, модель.

Зрозуміло, що власні назви, у тому числі і як основи для фітонімів, не мають безпосереднього зв'язку з поняттям, але вони здатні викликати багато різноманітних асоціацій. Для того щоб викликати

певні асоціації, потрібні досить відомі особові імена, прізвища знаменитих людей, імена міфічних персонажів, літературних героїв, які, викликаючи асоціації романтичного характеру, часто пов'язані з чимось надприродним.

Основами-мотиваторами умовно мотивованих фітонімів відапелятивного походження є:

- назви тварин, рослин: «Білий лебідь» (тюльпан, білий), «Вишенька» (тюльпан, червоний), «Страусине перо» (айстра), «Шиншила» (айстра);
- назви природних реалій: «Золоте літо» (лілія, жовта), «Місячне сяйво» (тюльпан, срібно-кремово-білий), «Ніч» (тюльпан, темний), «Сонечко» (тюльпан, жовтий), «Схід сонця» (тюльпан, помаранчевий), «Хвиля» (лілія, хвилясті краї);
- назви абстрактних понять: «Ефект» (тюльпан), «Контраст» (тюльпан, жовтий з червоною каймою), «Молодість» (тюльпан), «Новина» (лілія), «Радість» (петунія), «Сувенір» (тюльпан), «Сяйво» (тюльпан), «Фестиваль» (тюльпан), «Щастя» (тюльпан), «Юність» (тюльпан);
- назви конкретних понять: «Білий килим» (дзвоники), «Оксамитовий килим» (іпомея), «Фіолетовий бокал» (тюльпан), «Червона парасолька» (тюльпан), «Шоколад» (соняшник, коричневий);
- назви-характеристики осіб: «Наречена» (лілія, біла), «Наречена героя» (лілія), «Першокласниця» (тюльпан), «Принцеса» (айстра), «Струнка» (лілія);
- назви з компонентом «золотий»: «Золота долина» (тюльпан, жовтий), «Золота хвиля» (айстра, жовта), «Золоте літо» (лілія, жовта), «Золотий призер» (чорнобривці), «Золотинка» (лілія, жовта);
- назви з романтичними мотивами: «Біла зірка» (іпомея, біла), «Білі вітрила» (лілія, біла), «Весняний карнавал» (тюльпан), «Весняний вечір» (тюльпан), «Елегія» (тюльпан), «Замислений» (тюльпан), «Моє полум'я» (лілія, червона, зірково чашкоподібна форма), «Наречена героя» (лілія), «Осіння пісня» (лілія), «Рожева прима» (лілія, рожева), «Чарівний фонтан» (дельфініум).

З.І. Комарова фітоніми відносить до штучної номінації, вказуючи на такі її особливості, як наявність мети, цілеспрямоване врахування властивостей об'єкта, індивідуальність автора [4: 116].

У сфері штучної номінації найповніше виявляються суб'єктивні (національні, соціальні, індивідуально-психологічні) чинники. Цей тип номінації характеризується наявністю яскраво виражених індивідуальних уподобань.

Аналіз фітонімів доводить, що із соціального погляду вони завжди мотивовані. Основний масив фітонімів — умовно-символічні найменування. Виникнення умовно-символічних найменувань ґрунтується на здатності сприймати конкретні предмети як втілення абстрактних ознак чи понять, наприклад, ніч, вугілля — як символи

чорного кольору, небо, море — синього, кров, вогонь, зоря — червоного. Подальший розвиток протиставлення абстрактної ознаки абстрактному поняттю призводить до символізації ознак як репрезентантів понять: білий колір — символ невинності, чистоти, чорний — лиха, скорботи і т.ін., що породжує опосередкований зв'язок «предмет певного кольору — абстрактне поняття». Виникають ланцюжки переходу одного символу в інший, результатом якого виявляється нова предметна співвіднесеність: біле — вбрання нареченої — білий колір — «Наречена» (лілія) (через символічний зв'язок: біле — вбрання нареченої як втілення ознаки, що зумовлена символічним сприйняттям білого кольору як кольору невинності).

В умовно мотивованих фітонімах відапелятивного походження найчастіше репрезентовані зовнішні, декоративно важливі ознаки об'єкта, зокрема форма, колір, період цвітіння тощо.

Аналізуючи фітоніми, можемо переконатись у тому, що при створенні назви в одному випадку вирішальна роль належить порівнянню з іншими рослинами, у другому — сприйманню краси, у третьому — оцінці корисності. Можливість вибору будь-якої ознаки пояснює появу в складі мотивем таких, які є несуттєвими стосовно самого предмета номінації: присвяти, романтичні, привабливі назви. Як стверджує С.О. Вербич, у нетрадиційних класах ВН, до яких, на нашу думку, належать і фітоніми, визначальну роль у найменуванні відіграють «суб'єктивні смаки та вподобання найменувачів, незвичність відповідного оніма, зрештою, мода, що зазвичай мінлива» [2: 59 ].

Виявом опосередкованого характеру умовно мотивованих фітонімів є їхня своєрідна вибірковість: вони не охоплюють усіх ознак відповідного класу предметів, не відображають якимось чином їх логічну ієрархію. Склад мотивем має «свою» логіку, яка відображає традиції називання (продуктивність).

Аналіз фактичного матеріалу доводить, що на сучасному етапі активізується тенденція до творення складених фітонімів: «*Фіолетовий бокал*» (*тюльпан*), «*Червона парасолька*» (*тюльпан*). За словами Д.М. Шмельова, «створення складених найменувань — один з традиційних способів номінації... Однак саме в наш час у зв'язку зі стрімко зростаючими потребами номінації роль такого типу найменувань значно посилилась. Для періоду масової номінації характерна тенденція до введення позначень із «максимальною» (відповідно до можливостей мови) мотивованістю» [11: 34].

В.М. Белих підкреслює, що «словосполучення відображають у своїй структурі два і більше факторів-мотиваторів та здатні викликати одразу не одну, а декілька асоціацій» [1: 14]. Без сумніву, однією з причин продуктивності складених фітонімів є те, що вони, різнобічно відображаючи характер об'єкта-номіната, одночасно вказують на декілька його ознак, наприклад, колір і форму: «*Білий килим*» (*дзвоники*), «*Золота хвиля*» (*айстра*).



Отже, у номінації фітонімів спостерігаємо діалектичну єдність суб'єктивного й об'єктивного факторів. Суб'єктивність — у свободі вибору автора мотиваційної ознаки. Об'єктивність — у прямій залежності номінації від властивостей самого об'єкта й загальній тенденції до створення мотивованої назви для цього продукту людської діяльності.

1. *Белых В.Н.* Семантические особенности словесных товарных знаков (на материале французского и английского языков) // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідної роботи: Актуальні питання романо-германської філології. — Донецьк, 1997. — С. 9–15.
2. *Вербиц С.О.* Сучасна українська онімна лексика: функціональний аспект // Вісник НАН України. — 2008. — №5. — С. 54–60.
3. *Карпенко Ю.О.* Про критерії поділу власних і загальних назв // Повідомлення української ономастичної комісії. — К., 1974. — Вип. 10. — С. 3–10.
4. *Комарова З.И.* О некоторых закономерностях “искусственной” номинации // Вопросы ономастики. — Свердловск, 1979. — Вып. 13. — С. 116–121.
5. *Лейчик В.М.* Люди и слова. — М., 1982. — 176 с.
6. *Муромцев І.В.* Про функції топонімів і топонімичних комісій // Вісник ХНУ. — Харків, 1999. — №426. — С. 127–133.
7. *Подольская Н.В.* Словарь русской ономастической терминологии. — М., 1978. — 200 с.
8. *Рут М.Э.* Образная номинация в русском языке. — Екатеринбург, 1992. — 128 с.
9. *Сетаров Д.С.* Номинация, мотивация и этимология слова (на материале названий животных). — Вильнюс, 1984.
10. *Соболева Т.А., Суперанская А.В.* Товарные знаки. — М., 1986. — 176 с.
11. Способы номинации в современном русском языке. — М., 1982. — 228 с.
12. *Суперанская А.В.* Апельлятив-онома // Имя нарицательное и собственное. — М., 1978. — С. 5–34.

*Svitlana Shestakova (Sumy)*

#### REASON OF MODERN UKRAINIAN

The article is devoted phytonyms as a special class of the proper nouns, comparative character of phytonyms and pragmonyms (names of firms), determination of motivational signs for creation of the names, artificially created sorts of plants.

**Key words:** phytonyms, really motivate phytonyms, conditional motivate phytonyms, object-nominant, basis-motiver, proper nouns.

#### **Виправте!**

У Витягу з протоколу № 3 (Українська мова, 2010. — № 1. — С. 148 – 149) рекомендовано писати: **топ-**: ..топпозиція; **бліц-**: блицвікторина..; **біт-**: біткафе.

---

УДК 811.161.2'373.2 (477.82)

*Наталія Шулська (м. Луцьк)*

## СІМЕЙНО-РОДОВА АНТРОПОНІМІЯ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

*У статті проаналізовано сімейно-родові прізвиська жителів Західного Полісся. Для системної характеристики прізвиськ виділено чотири лексико-тематичні групи. Простежено особливості функціонування вуличних іменувань синів і дочок на Західному Поліссі..*

**Ключові слова:** *прізвисько, Західне Полісся, лексико-тематична група.*

**А**нтропонімна система української мови репрезентована як офіційними онімами (прізвищами, іменами, патронімами), так і неофіційними (побутовими варіантами імен, прізвиськами, або вуличними назвами). Однак якщо кодифіковані антропоніми вивчено вже досить докладно, є спеціальні ґрунтовні студії, то неофіційна (народно-побутова) система називання досліджена ще недостатньо, особливо в теоретичному аспекті. Вуличні назви — не менш перспективне поле для досліджень поряд із прізвищами, особовими іменами, діалектизмами. Невипадково П. Чучка зазначає: «Ми дивимося на прізвиська як на розкішний заповідник, у якому ще повнокровним життям живе те, що поза ним, в інших антропонімних класах, давно вже безповоротно відійшло в забуття» [38: 168]. Крім того, прізвиськова система містить концентровану інформацію про лінгвоментальну та етнокультурну специфіку українців, тому цей напрям передбачає комплексне опрацювання регіональних антропоніміконів, тобто їх системне вивчення.

Якщо раніше питання українського прізвиськотворення торкалися лише дотично, то в сучасних лінгвістичних студіях цей процес уже активізувався дослідженнями Г. Аркушина [1–8], Г. і Д. Бучків [9], О. Вербовецької [10], Г. Ліщинської [17], М. Лесюка [16], М. Наливайко [18–19], Н. Федотової [32], П. Чучки [38–41]. Неофіційний

антропонімний матеріал систематизовано лексикографічно в «Словнику прізвиськ Нижньої Наддніпряниці (в двох книгах)» В. Чабаненка [36] та «Словнику прізвиськ північно-західної України (в трьох томах, упоряд. Г. Аркушин)» [26].

Аналіз неофіційних іменувань вимагає чіткого розмежування, які саме антропоніми до них потрібно зараховувати і якими термінами називати. В ономастиці немає єдиної загальноприйнятої дефініції, яка б повно окреслювала семантику *призвиська*. «Словник української мови» подає таке тлумачення: «*Прізвисько* — найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) і вказує на яку-небудь рису її характеру, зовнішності, діяльності, звичок» [27 VIII:108]. 1. Огієнко зазначає: «*Прізвисько* — найменування, яке дається іноді людині, особливо у сільських громадах, щоб характеризувати його зовнішній вигляд, вдачу, звички, від *при+звати*» [15: 127]. В інших словниках фіксуємо такі визначення: «*Прізвисько* — назвисько, назва, дана від якоїсь якості душевної чи тілесної або за якимось діянням» [25: 419]; «*Прізвисько* — ім'я, яке приложили до когось за жартом чи за якимось випадком» [30: 485]; «*Прізвисько* — назва, дана людині крім її імені, і яка містить в собі вказівку на яку-небудь рису характеру, зовнішності, діяльності особи» [25: 913].

Неоднорідне потрактування терміна *призвисько* знаходимо в працях ономастів: «Прізвиська представляють неофіційні найменування людей, присвоєні їм співвітчизниками (сусідами, товаришами по роботі, навчанні і т. д.)» [28: 74]; «якщо до XVII ст. термін *прозвисько* використовували як рівноцінний синонім до терміна *особове ім'я*, то з XVII ст. його більше використовували в значенні додаткового другорядного іменування особи, здебільшого даного в жарт, в насмішку» [13: 155].

А. Коваль зазначає: «Влучна назва, дана людині, пізніше ставала її прізвиськом... *Прізвиська* — це характеристики, які найчастіше даються позаочі, коли про когось розмовляють у третій особі» [13: 156].

Ю. Редько пропонує таке визначення: «*Прізвисько* — це неофіційна, незафіксована документами особова власна назва. Виникнення прізвиськ завжди було мотивоване, і його значення добре зрозуміле як носієві, так і тим, хто прізвисько вигадав. Прізвиськом користується відносно невелика кількість людей... Прізвисько має найчастіше насмішкуватий, глузливий характер, і через те носій переважно не любить, коли його так називають» [24: 8].

П. Чучка пише: «*Прізвиська* — це іменування, які прямо чи метафорично характеризують денотата за його діяльністю, зовнішнім виглядом, за поведінкою» [38: 502].

М. Лесюк стверджує, що «*призвисько* — це неофіційна розрізнювальна назва особи, що має додаткову інформативність і відома певному колу осіб» [16: 228]; Н. Хрустик вважає, що прізвиська потрібно розглядати як різновид фольклору: «Неофіційні антропоніми, як і твори різних видів усної народної творчості, відзначаються емоційністю,

виразністю. Багатство почуттів, найтонші їх нюанси, часто невловимі, містяться у семантиці прізвиськ» [34: 83].

О. Вербовецька зауважує, що «номінатори за допомогою прізвиськ називають конкретну особу, оцінюють її, характеризують, підкреслюють в денотаті якусь визначну рису або декілька рис зовнішності, характеру, поведінки, місця проживання і т. ін., тобто таких рис, якими носій відрізняється від інших осіб» [10: 113].

Існує багато синонімів на позначення терміна прізвисько. О. Горбач наводить терміни *притик*, *пр'їзва* [11: 426], І. Трійняк — *назвіс'ко* [31: 5], Ю. Редько — *вулична клічка* [24: 8], Г. і Д. Бучки — *назви по вуличному, продомки, прозівки* (їх уживають у своєму мовленні жителі Бойківщини) [9: 60]. На Західному Поліссі їх термінують як *прозвиська, гулични назви, менюхи* (від дієслова *манушити* 'кепкувати, дражнитися'), *менюши, применюхи, тателі, видірки, визвиська, прізви*. Недаремно місцеві жителі зазначають: / *вс'якого скажут / на кого хочте / йак стуруна / то так і нувина / у вас так / у нас так //*.

В ономастиці немає універсальної класифікації вуличних назв. Тому будь-який поділ у межах прізвиськ завжди умовний. Як зазначає Р. Осташ, «це зумовлено величезною гнучкістю прізвиськ, їх здатністю пристосовуватися до різноманітних обставин» [20: 118]. Здебільшого, говорячи про прізвисько, маємо на увазі одиничну, індивідуальну назву, проте системне вивчення народно-побутової антропонімії кожного регіону вимагає фіксації сімейно-родинних, внутрішньосімейних, групових, колективно-територіальних, інтимних неофіційних антропоніміє, які надзвичайно цікаві та колоритні.

У статті робимо спробу представлення загальної характеристики сімейно-родових вуличних назв Західного Полісся як важливого складника неофіційної регіональної антропонімії. Онімний фактаж зібрано експедиційним методом у 120 населених пунктах Волинської та Рівненської областей.

Неофіційні найменування не тільки ідентифікують чи характеризують особу, але й виразно вказують на її зв'язок із сім'єю, родиною, цілим поколінням. Таку функцію виконують сімейно-родинні вуличні назви, які передаються з покоління в покоління і які дуже давні, більш стійкі і триваліші, хоч давно вже втратили первісний експресивний компонент. І. Франко у своїх «Причинках до української ономастики» писав: «Ся людська пам'ять закріпилася в родовім прозвищі чоловіка, і воно відразу виявляло його як сина такого-то, всім відомого батька, як онука такого-то, всім пам'ятного діда, як члена такого-то дворища. Воно було свого рода документом, і через те нам зрозуміло, чому люди так дорожили ним, не дозволяючи ані в виговорі, ані в писанні ні в чім змінити його первісної форми» [33: 424]. Народнопобутові назви цікаві своїми лексичними та словотворчими засобами (пор.: чоловік **Пéрець** — дружина **Перці́ля** (Вишнівка Лбм В), чоловік **Пра́порщик**, дружина **Пра́порщичува**, дитина — **Прапорщине́** (Вишнівка Лбм В). Ще перші дослідники української антропонімії

В. Охримович [23] та І. Франко [33] звертали увагу на “систему матерню, батьківську, родову, ґрунтову, індивідуальну” в іменуванні людей, зазначаючи, “прзвища сільські переливаються з предків на потомків” [23: 303], “кожний чоловік має дві назви: одну індивідуальну, яку одержує при хрещенні, що вводить його в людську суспільність, а другу — родову, що переходить із батька або з матері на дитину” [33: 392]. В українській антропонімії родові вуличні назви (дехто відносить їх до прізвиць) вивчали Г. і Д. Бучки [9], І. Ковалик [12], Р. Остах [20–22], І. Сухомлин [29], М. Худаш [35], П. Чучка [38–39], родову ономастику Волині XVIII–XIX ст. досліджував І. Корнилович [14], проте й дотепер немає усталеної термінології щодо цих антропонімів. Р. Остах їх кваліфікує як “родинні, родові, внутрішньосімейні прізвиська” [22], П. Чучка — “родичівські або генесіонімічні прізвиська” [38], І. Корнилович — “народні родові прізвища” [14], В. Чабаненко — “колективно-родинні прізвиська” [36]. Жителі Західного Полісся послідовні у вживанні цих термінів: /о/ *то гинче / прізвисько то гідко так / а по двориську / по руду / то гарно //*, особливо коли рід славиться на все село: **Вигонівський** (Домашів Квр В), **Гусаківський** (Дубечне Ст В), **Карпівський** (Старий Мосир Квл В), **Лівусівський** (Рівне Лбм В). Отже, у західнополіських говірках наявна диференціація термінів *прізвисько* і *вулична назва*. Прізвишками означають переважно індивідуальні неофіційні антропоніми, тоді як назви *по-гуличному* — це сімейно-родинні (спадкові) найменування. Респонденти, розповідаючи про родинні прізвиська, зазначають: / *то по хаз'айіну так / то по дворис'ку / то ц'іле пудвір'я / то зроду вр'ід / то спукунв'іку / то хата ц'іла //*.

Досліджуючи західнополіську народно-побутову антропонімію, спостерігаємо, що майже кожне друге індивідуальне прізвисько закріпилося вже як родова назва і переходить не тільки від батьків на дітей, а й на внуків і правнуків. Закономірно, що носії сучасних сімейно-родинних вуличних назв можуть встановити первісного носія до третього-четвертого покоління, якщо ж неофіційне найменування виникло раніше, то стверджують: / *то ше куліс' прад'ід йакійс' був / то ше по н'ому було //*. Тут, певно, мають на увазі голову роду, який і був первісним носієм сімейно-родинної назви. Майже у всіх народно-побутових антропонімах первісний референт вуличної назви — чоловік як засновник і голова роду, / *то по хаз'айіну так //*, як зазначають респонденти. Рідше ці функції перебирала на себе жінка, яка була головнішою за чоловіка. На Західному Поліссі про таких говорять: «Чоловік — голова, а жінка — шия, як шия поверне, так і буде».

За мотиваційними особливостями виділяємо такі лексикотематичні групи (ЛТГ) сімейно-родинних неофіційних іменувань жителів Західного Полісся:

1. ЛТГ **«Вуличні назви, утворені від власного імені чи варіанта імені першонасія»** (зазначимо, що деякі з цих варіантів колись

функціонували як індивідуальні прізвиська, втративши свою первісну форму, бо ідентифікували в селі тільки цю особу, пор.: **Ганісіюня, Іванюха, Каляшик, Марциніха, Миколаюньо, Сахарко**). Відносимо назви за іменем першоносія, переважно демінутивні, утворені від українських чоловічих імен та їхніх варіантів: **Антоні, Симині** (Хотешів К-К В), **Гапонці, Тихонкі** (Пнівне К-К В), **Климукі, Савулі** (Доротище Квл В), **Купріянци** (Довжиця Мн В), **Каляшики** (Домашів Квр В), **Кліменті** (Берестяни Квр В), **Макарусіські** (Синове Ст В), **Миколаїкуви** (Майдан-Липненський Мн В), **Назарейки** (Погіньки Квл В), **Романчики** (Білашів Квл В), **Сахаркі** (Буцин Ст В), **Свиридуні** (Рівне Лбм В), **Хомі** (Поворськ Квл В). Окремо виділяємо неофіційні антропоніми з формально вираженою присвійністю: **Васілюві** (Олеськ Лбм В), **Гадамцюви** (Липне Квр В), **Гнацьови, Іванюхуви, Кузьмичкові, Мартінуви, Оніськови, Фідіткови** (Прилісне Мн В), **Дмитеркові, Павеликуві, Максимчукові** (Синове Ст В), **Миколаюнюви** (Столинські Смоляри Лбм В). Якщо ж жінка відоміша за свого чоловіка або є головою сім'ї, то родину прозивають за її іменем: **Ганісіюніни, Зосіни** (Хотешів К-К В), **Зоськи** (Поворськ Квл В), **Катюшчини** (Синове Ст В), **Марініни** (Рівне Лбм В), **Марцінихі, Мартикє** (Амбуків В-В В), **Оксенті Райчуні** (Довжиця Мн В), **Оксеньчині** (Доротище Квл В).

## 2. ЛТГ «Вуличні назви, утворені від роду заняття першоносія».

Ще В. Охримович зауважував, що «тих, котрі займаються якимсь ремеслом, називають звичайно після їх ремесла, і та назва стає ся з часом прозвищем, котре переходить відтак «от рода в род» [23: 306]. На Західному Поліссі фіксуємо найменування, що вказують на дуже давнє ремесло, яке зараз практично вийшло з ужитку, а також ті, що утворені від новіших реалій (таке явище простежуємо у межах одного населеного пункту): **Бригадірчики, Гуменні, Капітани** (Берестини Квр В), **Бондари, Маханіки** (Мельники Шц В), **Гусари** (Прилісне Мн В), **Драгуні** (Білін Квл В), **Капральчики** (Липляни Квр В), **Кравці** (Амбуків В-В В), **Кобзарі** (Лаврів Лц В), **Косаріки, Муляруви** (Доротище Квл В), **Матросі** (Метельне Квр В), **Мельники** (Кримне Ст В), **Сотники, Ткачі** (Домашів Квр В), **Олійники, Пасічники** (Чаруків Лц В), **Пожарніки, Трубії** (Залухів Рт В), **Чумаки** (Синове Ст В), **Шинкарикі** (Дубечне Ст В).

3. ЛТГ «Вуличні назви, які вказують на зовнішні чи внутрішні особливості первісного денотата». До цієї ЛТГ відносимо вуличні аитропоніми-характеристики зовнішнього вигляду першоносія (за статурою, зростом, пігментацією, особливостями ходи тощо): **Банякі** (пор. діал. *бан'ак* 'чавунний горщик будь-якої місткості' [8: 10] Клубочин Квр В), **Бугаї** (пор. діал. *бугай* 'некастрований племінний бик' [8: 35]), **Буслі** (пор. діал. *бусол* / *бусел* 'лелека' [8: 39]), **Дубари, Зайці, Тхоріки** (Берестяни Квр В), **Боцуни** (пор. діал. *боц'ун* / *боцун* 'лелека' [8: 29]) (Перемиль Гр В), **Ослі, Слуні** (Надчиці Мл Р), **Барані** (Погіньки Квл В), **Ведмедіки** (Поворськ Квл В), **Прудкі, Рудіі** (Дороти-

ще Квл В), **Кабані** (Домашів Квр В), **Капусті** (Столинські Смоляри Лбм В), **Коцюбі** (Дубечне Ст В), **Курносі** (Білін Квл В), **Лобії** (Кримне Ст В), **Мурашки** (Личани Квр В), **Снайпери** (Штунь Лбм В), **Чорни** (Машів Лбм В). Фіксуємо побутові антропоніми, мотивовані внутрішніми особливостями денотатів: **Дроздики**, **Гедзі** (Прилісне Мн В), **Круці** (Шклинь Гр В), **Мухі** (Ромашківка Квр В). Твірними основами цих вуличних іменувань виступає переважно апелятивна лексика. Щодо емоційного компонента, то в них він уже майже не відчутний.

4. ЛТГ «**Вуличні назви за місцем проживання першоносія або цілої родини**»: **Вигоновські** (Домашів Квр В), **Вировіські** (Хотешів К-К В), **Хуторянські**, **Озерянські** (Білін Квл В), **Багнуку** (Синове Ст В), **Вербині** (Рівне Лбм В), **Дубувчукé** (Амбуків В-В В), **Подграбники** (Карпилівка Квр В), **Сосницькі** (Личани Квр В).

Існують інші номінативні мотиви (за мовленням, соціальним станом, етнічною належністю тощо), проте це стосується лише одиничних репрезентантів, тому в окремі ЛТГ їх не виділяємо.

Аналізуючи сімейно-родинні найменування жителів Західного Полісся, доцільно акцентувати увагу на вуличних назвах дружин, синів, дочок, зятів, невісток, які утворені вже за відомими моделями або за допомогою специфічних формантів. П. Чучка зазначає: «Із чинників, від яких найбільшою мірою залежить у наш час вибір родича, на якого орієнтують новоутворюване прізвисько, найважливішими є, звичайно, популярність чи авторитетність цього родича та ступінь індивідуалізації його актуального найменування в даному мовному колективі» [38: 212].

Вуличні назви синів на Західному Поліссі утворені найчастіше від найменування батька двома способами:

1) прямим перенесенням вуличної назви батька: пор. прізвиська батьків: **Заєц**, **Польдик**, **Твердий**, такі ж самі прізвиська їхніх синів: **Заєц**, **Польдик**, **Твёрдий** (Берестяни Квр В). Як структурні компоненти в цих назвах функціонують розрізнявальні означення: **Бєцик Старший** (батько) — **Бєцик Малій** (син) (Погіньки Квл В), **Матня Старій** (батько) — **Матня Малій** (син) (Великі Дорогостаї Мл Р), **Старій Твёрдий** (батько) — **Малій Твёрдий** (син) (Берестяни Квр В);

2) за допомогою словотворчих засобів від особового імені або вуличного прізвиська батька: **Макарéчко** 'син Макара' (Хотешів К-К В), **Кунрїйчик** 'син Купріяна' (Гута Рт В), **Назарéйко** 'син Назара' (Погіньки Квл В) і подібні вуличні найменування: **Макаренко** (Білашів Квл В), **Корне́йко** (Перемиль Гр В), **Никоді́мчик**, **Медвє́дик**, **Бригаді́рчик** (Берестяни Квр В), **Данилє́вський** (Мельники Шц В), **Гадамівський** (Перемиль Гр В), **Власович** (Кримне Ст В), **Карпович**, **Якович** (Берестяни Квр В), **Баранчикув** (Гута Рт В), **Сергі́юв**, **Саку́нюв** (Погіньки Квл В), **Зайцув**, **Бугайу́в**, **Михо́дюв**, **Виліхванчикув** (Берестяни Квр В), **Джиге́нко** (Сильне Квр В). Якщо

син-байстрюк або батько загинув, виховує його мати, тоді сина іменують за її вуличною назвою: **Ду́нкувич, Зі́нін** (Машів Лбм В), **Ду́нювич** (Цумань Квр В), **Го́лік, Катеринчик** (Майдан-Липненський Мн В), **Зо́симич** (Хотешів К-К В), **Алу́вич** (Гута Рт В), **Ве́рчин** (Погіньки Квл В), **Марі́нчик** (Берестяни Квр В), **Хіма́к** (Холоневичі Квр В), **Яри́нич** (Синове Ст В). Єдиний виняток — **Тамарович** (сина прозивають за іменем матері, яке у селі одне; Хотешів К-К В). У с. Доросині (Рж В) такі випадки, коли батько загинув на війні, а сина виховувала мати, непоодинокі, що й зумовило появу поширених прізвищ **Даркович, Зо́ськувич, Катю́шович, Сиклі́тувич**, у яких твірна основа — ім'я матері + патронімічний суфікс.

Часто у вуличних назвах синів відбита безпосередня вказівка на родича найменованого: **Васі́ль Рябо́го, Ва́ся Курні́юв** (Погіньки Квл В), **Усти́н Сашко́, Плато́нув Ва́ся** (Мельники Піц В), **Ко́ля Васи́лінка** (Машів Лбм В). Серед усього зібраного фактажу наявні дві вуличні назви чоловіків, утворених від імені тещі: **Го́лік** (Синове Ст В), **Катю́ник** (Погіньки Квл В). Аналізуючи родинні найменування жінок (дружин, дочок, невісток), якоїсь певної закономірності в їх творенні не спостерігаємо.

При творенні вуличної назви дружини, дочки або невістки можуть бути вживані однакові форманти, пор.: **Барабу́сюва** 'дружина, дочка і невістка **Барабу́ся**', **Дани́лиха** 'дружина і невістка Данила' (Берестяни Квр В). Для розрізнення найменованих у розмовній системі часто послуговуються вказівкою на особове ім'я носія, пор.: **Барабу́сюва Мар'я́нка, Барабу́сюва Ка́тя, Барабу́сюва Ва́ля**. Очевидно, це мотивовано тим, що вулична назва — найбільш нестійка антропоніма одиниця, яка не піддається ніяким граматичним законам, а є народною мовотворчістю. Наведемо найпоширеніші моделі: **Мака́рчиха** 'дружина Макара' **Не́стириха** 'дружина і дочка Нестера'; подібні жіночі родинні найменування: **Дем'я́ниха** (Берестяни Квр В), **Іваню́хува, Оні́сьчиха** (Прилісне Мн В), **Ві́кторіха, Буга́йшка, Буга́йова** (Берестяни Квр В), **Тока́рішка, То́карува** (Гута Рт В), **Гадамі́вська** (Перемиль Гр В), **Масю́тіська** (Олеськ Лбм В). Вуличні назви за матір'ю творять за тим самим принципом, що і назви синів, тільки з використанням інших словотворчих засобів (у їх творенні основну функцію виконує присвійно-прикметниковий формант **-ин(а)**: **Гали́нчина, Павлі́нишина** (Берестяни Квр В), **Дарчи́на** (Буцин Квл В). Хоча в деяких родинних вуличних назвах спостерігаємо тенденцію творення жіночих прізвищ: **Карате́їха** 'дружина Каратє́я' і **Карате́їшка** 'дочка Каратє́я' (Перемиль Гр В), **Костопра́виха** 'дружина Костопра́ва' і **Костопра́вува** 'невістка Костопра́ва' (Берестяни Квр В). Відзначимо також, що вибір словотворчого форманта залежить і від віку референта: суфікси **-их(а), -іх(а)** використовують здебільшого для творення родової назви старшої жінки, пор.: **Барабу́сіха, Вилі́хванчиха, Михо́діха, Никоді́миха, Рунда́ліха** (Берестяни Квр В); **-ішк(а), -ишк(а)** для



назв молодих жінок: **Бугайшка, Бараб'усішка, Миходішка, Никодімишка, Ріндалішка**. Цікава з погляду творення родова назва **Климихі** 'жінки з Климишиного роду' (Гута-Камінська К-К В). Модель творення вуличного найменування така: **Климихі** 'дочки Климихи' **Климиха** 'дружина Клима'.

В антропонімічних системах окремих населених пунктів фіксуємо збірну вуличну назву дітей: **Зайчата** 'діти Зайчиків' (Синове Ст В), **Перцине́та** 'діти П'єрців', **Прапорщине́та** 'діти Прапорщиків' (Вишнівка Лбм В), **Шпачене́та** 'діти Шпаків' (Рівне Лбм В), **Часня́та** 'діти Чайки' (Олесек Лбм В). Коли у сім'ї троє і більше дітей однакової статі, для їх іменування в селі використовують структури **Ковальові хлопці, Здоровикові дівчата** (Синове Ст В), **Завфермуви хлопці** (Заболоття Лбм В).

Цікаво простежити паралельні родинні найменування, де друга назва переважно демінутивна, пор.: **Круці** і **Круцики** (Шклин' Гр В), **Дроздуви** і **Дроздики** (Прилісне Ми В), **Коті** і **Котіки** (Хотешів К-К В), **Бригадіруви** і **Бригадірчикі** (Берестини Квр В), **Вовкуві** і **Вовчикі**, **Козлі** і **Козликі** (Залухів Рт В), **Зосі** і **Зоськи** (Поворськ Квл В).

Зміна сімейно-родинної назви людини відбувається найчастіше при зміні її сімейного стану. Коли жінка йде в невістки, то вона іменується вуличною назвою родини чоловіка. Ось як це явище пояснюють респонденти із с. Матів Лбм В: / *була Скорша / з рудини Скоршого / вийшла за́муж за Миколайу́н'ового / і стала ото́ тип'єр Миколайу́н'ува* //. Те ж саме стосується і вуличної назви чоловіка, який іде у приймаки: // *був Учкарікув // пришов у примакі / і став Іл'єктр'ікув* //. Якщо жінка йде в невістки у своє рідне село, то для її ідентифікації вживають паралельні народно-побутові антропоніми: або родову назву батька, або вуличне найменування родини чоловіка, пор.: **Катя Булганінува** і **Катя Бараб'усюва, Марія Никодімува** і **Марія Романчукова** (Берестяни Квр В).

Незважаючи на те що сімейно-родинні антропоніми експресивно-нейтральні, і в них уже майже не простежуємо гіпокористичний чи демінутивний компоненти, як в індивідуальних прізвиськах, вони дуже давні, більш стійкі, колоритніші. Якщо людина з образою ставиться до свого індивідуального прізвиська і функціонує воно „поза очі», то сімейно-родовою назвою вона пишається, адже вуличне найменування по батькові, матері, дідові чи бабі зв'язує її з сім'єю, з родинною традицією: / *ми з і сла́вного Вигоно́вс'кого роду* //, — зазначають респонденти. У кожного населеного пункту свій „код» і своя специфіка у творенні сімейно-родинних неофіційних іменувань. Нижче подаємо схему деривації сімейно-родинної вуличної назви, представлені у говірці с. Берестяни Квр В: **Бугай** (дід) **Бугай** (прізвисько родини) **Бугай, Бугаюв** (чоловік) → **Бугайчиха, Бугайова, Бугайха** (дружина) → **Бугайчикі** (діти) → **Бугайчик, Бугайочок, Бугайчин** (син) ↔ **Бугайшка, Бугайчина** (дочка).

### **УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ РАЙОНІВ**

В-В — Володимир-Волинський	Мл — Млинівський
Гр — Горохівський	Мн — Маневицький
Квл — Ковельський	Рж — Рожищенський
Квр — Ківерцівський	Рт — Ратнівський
К-К — Камінь-Каширський	Ст — Старовижівський
Лбм — Любомський	Шц — Шацький
Лц — Луцький	

### **УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ОБЛАСТЕЙ**

В — Волинська Р — Рівненська

1. *Аркушин Г.* Варіанти імені, жартівливі прізвиська, псевдоніми та криптоніми Лесі Українки. // Дивослово. — 1995. — № 2. — С. 15–16.
2. *Аркушин Г.* До питання про виникнення прізвиськ. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези регіональної наукової конференції [14–16 листопада 1991 р.]. — Рівне, 1991. — С. 85–87.
3. *Аркушин Г.* Західнополіські прізвиська, утворені лексико-семантичним способом. // Acta Onomastica. — Ročník XLI–XLII. — Praha, 2001. — S. 7–17.
4. *Аркушин Г.* Прізвиська вчителів: мотивація, словотвір, виховний аспект. // Урок української. — 1999. — № 2–3. — С. 28–33.
5. *Аркушин Г.* Прізвиська-композиції в говірках Західного Полісся. // Slowianskie composita antropimiczne. — Rozprawy Slawistyczne. 16. — Lublin, 2000. — S. 39–44.
6. *Аркушин Г.* Прізвища і прізвиська у складі мікротопонімів. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 443–444.
7. *Аркушин Г.* Силенська гутірка: Топоніміка, люди, мова. — Мельбурн: Спадщина, 1994. — С. 22–48.
8. *Аркушин Г. Л.* Словник західнополіських говірок. У 2 тт. — Т. 1. А–Н. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. — 354 с.
9. *Бучко Г., Бучко Д.* Неофіційні та сімейно-родові іменування в сучасній антропонімії Бойківщини. // Przewiska i przydomki w językach słowiańskich. — Czejs 1. — Rozprawy Slawistyczne. 14. — Lublin, 1998. — S. 59–69.
10. *Вербопецька О.* Індивідуальні прізвиська Тернопільщини, мотивовані назвами тварин. // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Слов'янська філологія. — Чернівці, 2007. — С. 114–118.
11. *Горбач О.* Південноволинська говірка й діалектний словник села Ступно, кол. повіту Здолбунів. // Горбач О. Зібрані статті. 5. Діалектологія. Фотопередрук. — Мюнхен, 1993. — С. 426–430.
12. *Ковалик І.* Типологія системи словотвору прізвиськ жителів села Млини Жежівської області ПНР. // Повідомлення угорської ономастичної комісії. — К., 1967. — Вип. 4. — С. 15–30.
13. *Коваль А.* Життя і пригоди імен. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 154–163.
14. *Корнилович М.* Народна родова ономастика на Волині наприкінці XVIII і в першій половині XIX в. // Етнографічний вісник. — К., 1930. — Вип. 9. — С. 127–131.
15. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови. — Вінніпег, 1995. — Т. 4. П–Я. — 557 с.
16. *Лесюк М.* Прізвиська жителів гуцульських сіл. // Przewiska i przydomki w językach słowiańskich. — Czejs 1. — Rozprawy Slawistyczne. 14. — Lublin, 1998. — S. 227–240.
17. *Лищинська Г.* Сучасні прізвиська на Покутті. // Слов'янське мовознавство. — Ужгород, 2001. — Вип. 4. — С. 320–323.
18. *Наливайко М.* До питання про прізвиська за фізичними ознаками носія. // Студії з ономастики та етимології. 2004 / Відп. ред. О.П. Карпенко. — К., 2004. — С. 123–125.
19. *Наливайко М.* Народнo-побутова антропонімія Верхньої Наддністрянщини. // Вісник Львівського нац. ун-ту. Серія філологічна. — 2004. — Вип. 34. — Ч. 2. — С. 180–184.

20. *Остап Р.* Із життя сучасних українських прізвиськ. 1. // Українська пропріальна лексика: матеріали наукового семінару (13–14 вересня 2000 р.) — К.: Київ, 2000. — С. 115–121.
21. *Остап Р.* Із життя сучасних українських прізвиськ. 2. // Українське і слов'янське мовознавство. — Ужгород, 2001. — Вип. 4. — С. 408–412.
22. *Остап Р.* Із життя сучасних українських прізвиськ. 3. // Діалектологічні студії. 6. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2006. — С. 293–302.
23. *Охримович В.* Про сільські прозвища. // Житє і слово. — Львів, 1895. — Т. 3. — С. 302–307.
24. *Редько Ю.* Передмова. // Редько Ю. Словник сучасних українських прізвиськ: У 2 тт. — Львів: НТШ, 2007. — С. 6–9.
25. Словарь Академии Российской. — СПб., 1794. — Т. 5. — 919 с.
26. Словник прізвиськ північно-західної України. В 3 тт. [упоряд. Г. Л. Аркушин]. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин, нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009.
27. Словник української мови: В 11 тт. — К., 1970–1980.
28. *Суперанская А.* Структура имени собственного (фонология и морфология). — М., 1969. — 362 с.
29. *Сухомлин І.* Українські прізвиська людей як власні родові назви. // Говори і ономастика Наддніпрянщини. — Дніпропетровськ, 1970. — С. 30–58
30. *Трійняк І.* Словник українських імен. — К.: Довіра, 2005. — 509 с.
31. Толковый словарь русского языка [ред. Д. Н. Ушакова]. — М., 1939. — Т. 3.
32. *Федотова Н.* Сучасні прізвиська Луганщини: когнітивна прагматика творення тексту оніма: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (Рукопис). — Луганськ, 2008. — 208 с.
33. *Франко І.* Причинки до української ономастики. // Зібрання: у 50 тт. — К., 1982. — Т.1. — С. 391–426.
34. *Хрустик Н.* Прізвиська як вид усної народної творчості. // Мова та стиль українського фольклору: Зб. наук, праць. — К., 1996. — С. 80–84
35. *Худащ М.* З історії української антропонімії. — К.: Наук. думка, 1977. — 362 с.
36. *Чабаненко В.А.* Прізвиська в системі експресивних засобів народнорозмовної мови (на матеріалі говірок Запорізької та Дніпропетровської областей). // Повідомлення Української ономастичної комісії. — К.: Наук. думка, 1976. — Вип. 14. — С. 16–20.
37. *Чабаненко В.* Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини: У 2-х кн. — Запоріжжя, 2005.
38. *Чучка П.* Антропонімія Закарпаття: Дис. ...докт. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова». — К., 1969. — 671 с.
39. *Чучка П.* Прізвиська і дворянські (шляхетські) додатки до прізвиськ — хронологія, функції та суспільний статус. // Slowiariska onomastyka: Encyklopedia / Pod redakcją Ewy Rzetelskiej-Feleszko i Aleksandry Cieślukowej przy współudziale Jerzego Dumy. — Warszawa — Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 2002. — S. 502–504.
40. *Чучка П.П.* Прізвисько. // Енциклопедія «Українська мова». — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. — С. 494.
41. *Чучка П.П.* Сучасні вмотивовані прізвиська і словотворча структура прізвиськ. // Zasedanie Medzinár. Komis, pre slovan. Onomastiku a V. Sloven onomastická konf.: Zb. materiálův. — Bratislava, 1976. — S. 83–88.

*Nataliya Shul's'ka (Luts'k)*

#### THE FAMILY ANTHROPONIMIE OF WESTERN POLISSYA.

In the article the family nicknames of Western Polissya habitants are analysed. Four lexical-thematic groups are selected for system description. The functioning nicknames of the sons and daughters on Western Polissya are traced.

**Key words:** Western Polissya, lexical-thematic group.

---

УДК 811.161.2.373.4

*Тетяна Федоренко (м. Київ)*

## **ДЖЕРЕЛА ЕНАНТІОСЕМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НА ЗАГАЛЬНОМОВНОМУ ТЛІ**

*У статті йдеться про особливості походження енантосемії в різних лінгво-культурах. Звернуто увагу на особливостях факторів енантосемізації в українській мові.*

**Ключові слова:** лінгвальний, екстралінгвальний, поляризація семантики, енантосемія, мовне джерело.

У сучасному мовознавстві немає єдиного погляду на походження енантосемії. Окремі аспекти цієї проблеми в різних лінгвокультурах у свій час вивчали В.І. Шерцль, К. Абель, В.М. Прохорова, О.М. Соколов, Л.Ю. Безсонова, І.М. Горелов, Л.А. Булаховський, В.С. Червоножка, Л.П. Дронова, Б.Т. Ганєєв, О.Д. Шмельов, М.В. Піменова, І.О. Якунченкова та ін.

Проте досі немає спеціальних досліджень, присвячених проблемі віднаходження основних причин поляризації в семантиці слова в українській мові. Частково це питання розглядали Т.О. Федоренко, О.О. Тараненко, М.М. Донець [23; 22; 7]. Однак особливості виникнення енантосемії в українській мові на тлі загальнолінгвальних факторів енантосемізації мовних одиниць залишилися поза увагою дослідників. Саме зазначений аспект загальної проблеми походження енантосемії в тій чи тій мові і є об'єктом цієї лінгвістичної розвідки.

Отже, спираючись на праці попередніх дослідників, розглянемо власне лінгвальні та екстралінгвальні чинники поляризації семантики мовних одиниць у різних лінгвокультурах, акцентуючи увагу на особливостях енантосемізації в українській мові.

### **I. ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ЕНАНТІОСЕМІЇ**

**1. Особливості людської когніції.** Йдеться про особливості пізнання людиною навколишнього світу на різних його етапах. Усе це знайшло відображення й у явищі енантосемії. Так, В. Шерцль одним із джерел

© Т.О. ФЕДОРЕНКО, 2009

енантіосемії називає інтер'екційні (власне суб'єктивні відчуття конкретної особи) та ономатопеїчні (копіювання людиною звуків, які видає тварина) елементи в словотворі. Йдеться про вигуки як невиразні, нерозбірні викрики (напр.: *шотланд. wogw* — виражає «здивування, задоволення» і водночас «горе, смуток»; *япон. а-а* — «голосний сміх» і «плач малих дітей») та ономатопеїчні слова, що акумулюють у собі первісну багатозначність (напр.: *гельськ. meghal* — виражає і гавкання собаки, і нявкання котів) [25].

Дослідники пояснювали факти енантіосемії як рудиментарні залишки первісного періоду розвитку мови. Проте такі слова функціонують і сьогодні в сучасних мовах. Так, у російській мові поляризовані значення виявлялися (і виявляються) у нерозрізненні об'єкта і суб'єкта дії (напр., *пестун, пестуха, пестунья* «дядько, нянька»; «той, хто ходить за малими дітьми» і *пестунчик* «кого пестять, ніжать, голублять» — дифузний корінь *пест-*); у нерозчленованості просторових і часових напрямів (напр.: *нести* (сюди) «приносити» і *нести* (туди) «відносити») [18: 9; 13: 185]. Пор. також *укр. пестуха, пестунка, пестун* «той, кого надмірно пестять, якому догоджають, потурають у всіх бажаннях і примхах» і *заст.* «той, хто доглядає і виховує дитину, прищеплюючи їй певні погляди, навички, правила поведінки» [СУМ IV: 342].

Б.А. Серебренников зазначає, що М.Я. Марр і його послідовники посилаються на дифузний характер первісних мов, який має інколи й психологічне обґрунтування. Дослідник також констатує, що угорський лінгвіст А. Клемм звертав увагу на мислення первісної людини, яка оперувала предметними поняттями, мовним вираженням яких були імена. Поняття якості, виражене прикметником, і поняття стану або процесу, виражене дієсловом, могли виникнути лише у зв'язку з предметними поняттями, вираженими іменниками. Первісна людина усвідомлювала якість і процес, виявлені лише конкретно в живих і неживих предметах. Вона їх не відокремлювала один від одного. Далі вчений аналізує думку В.О. Богородицького, який також підтримував гіпотезу про первісне нерозмежування дієслова й імені: епоха імені — дієслова, у якій ще не існувало певних формальних відмінностей імені від дієслова, є однією з ранніх і збігається з тим часом, коли одне слово — корінь виступало в ролі речення [17: 205], слова-моноліта, слова-речення [12].

До власне когнітивних механізмів людської діяльності як основного джерела енантіосемії деякі дослідники відносять і природу людських почуттів, здатність людини по-різному сприймати й оцінювати той самий об'єкт пізнання або ситуацію [3: 26] (напр.: *польськ. litość* «співчуття, милосердя» етимологічно тотожне *рос. лютость*). Наразі можна говорити також про такий емоційний стан суб'єкта, який поєднує у собі характерні риси двох протилежних емоційних станів. Пор., напр., *укр. три мішки гречаної вовни [і (та) всі неповні]* як *жарт.* «багато зайвого, несерйозного, несуттєвого; небилиці» [зі сл. *нагово-*

*рити, наказати, набалакати*] і як *зневажл.* «небагато чого-небудь» [ФСУМ I: 498]; [*не*] *взяв би лихий* як *жарт.* «уживається для вираження задоволення, захоплення і т. ін. ким-, чим-небудь» і як *лайл.* «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» [ФСУМ I: 427]. Дослідник давніх мов К. Абель, описуючи факти енантіосемії, виводить її із способу мислення первісних народів, але «більше уваги приділяє законам мислення, ніж законам мови, а в деяких випадках проводить між ними знак рівності» [цит. 5]. Однією з причин енантіосемії, за А.К. Абелем, є те, що поняття в людей виникали внаслідок порівняння [4: 9.]. Він, як і В.І. Шерцль, робить загальний висновок, що внутрішня антонімія властива лише давнім етапам розвитку мови, з чим, зрозуміло, не можна погодитися.

У 80-х рр. у мовознавстві формується погляд, згідно з яким мисленнєвий процес породжує висловлювання, а відкрито сформоване висловлювання — слово [12: 66]. Б.А. Серебренніков зазначає, що мовленнєвий акт завжди виражав щось конкретне й у відповідних умовах цілковито виразне, а не дифузне. Первісна людська мова не могла складатися лише з одних іменників, як вважали деякі дослідники, адже створення віддієслівного іменника вимагає досить високого ступеня абстрагування. З часів панування маррівського вчення про мову усталилася традиція будь-яку особливість мови безпосередньо співвідносити з певним станом розвитку людського мислення. Проте такого обов'язкового паралелізму між мовою і мисленням могло й не бути. У людській свідомості предмети та їхні ознаки виокремлювалися досить чітко, тоді як у мові використовувалася та сама основа для вираження і предметів, і ознак. Будь-яка людська мова, навіть найпримітивніша, передбачає чітке усвідомлення предмета та його ознак. Поза цією умовою сама мова не є можливою. Тому будь-які міркування, зазначає Б.А. Серебренніков, з приводу того, що начебто спершу в мові не було чіткого розмежування частин мови, видаються не обґрунтованими [17: 238].

Висловлювання, яке виникло приблизно 100 тис. років тому, насамперед є доповненням до домовленнєвого способу мислення і спілкування. Так, припускається, що мовленнєвий акт мав не одне з полярних висловлювань, а обидва, які здійснювалися одне за одним, що досить ускладнювало мовлення. Зі збільшенням кількості слів висловлювання стає дедалі стислішим, коротшим. Відтак саме слово лінгвісти почали розглядати як продукт удосконалення засобів вираження висловлювання, як результат їх скорочення, пор., напр., *цей дуже маленький стіл* і *цей столик*. З розвитком висловлювань слова стали заміщуватися прийменниками, суфіксами, префіксами, сполучниками тощо, а компоненти, що позначали час, простір, кількість — пропускатися, хоча вони, як і раніше, залишалися у мисленнєвому процесі. Для того, щоб скоротити висловлювання, потрібно нове слово, рівнозначне раніше вживаним двом-трьом словам [12: 69–70].

Зазначене є дуже важливим для розуміння суті походження енантіосемії. Граматична будова будь-якої мови — це система засобів і способів стиснення мовних конструкцій, що склалися історично, і які, будучи різними в кожній мові, все ж таки тяжіли до економії мовних ресурсів. Енантіосемічна лексика як регулярна засвідчена переважно в дієслові (рідше в інших частинах мови) грає помітну роль в авангардних засобах вираження.

Отже, можна стверджувати, що енантіосеми — це розвинені в процесі найвищого абстрагування людського мислення інформаційно стиснені мовні одиниці, рівнозначні двом-трьом попередньо сформованим одиницям. Наприклад, дієслова переміщення з префіксом **ви-** (*виходити, виповзати, вискакувати* і т. д.) завжди увиразнюють два напрямки «звідки — куди», відображаючи тим самим у результаті переосмислення специфіки самого руху в реальності, оскільки органи відчуттів дають нам набагато більше інформації про світ порівняно з тим, що дає мова. Адже кожне поняття формується через сприйняття людиною предмета або явища в усій сукупності його конкретних властивостей як результат пізнання. Тому разом із поняттям «наближатися» у дієсловах переміщення усвідомлюється водночас і поняття «віддалятися», які з метою економії мовних ресурсів поєднуються в одному слові. У тій чи тій ситуації одне з них актуалізується, а друге — пасивізується, однак не випадає з мовно-мисленнєвого процесу, адже в дійсності «наближення» без «віддалення», і навпаки, «віддалення» без «наближення» уявити неможливо. Такі особливості людського мислення на рівні мови знаходять вияв:

1) в антонімічності деяких дієслівних префіксів (напр.: *рос. за-петь* «починати співати, заспівати пісню» і «закінчити співати; зробити поганим у результаті» [16]; *расхотеть* «сильно захотіти» і «перестати хотіти», *пробарышничать* «вигідно продати» і «зазнати збитків; прогоріти» [19; 20; 1]; *укр. забризкати: дощ забризкав — дощ забризкав землю; засмоктати: засмоктати соску, цигарку — болото засмоктало* (початок — завершеність, результативність); *нога відмерзла — земля відмерзла* (досягнення певного стану — повернення до вихідного стану); *відкотити комір* (вгору — вниз) та ін. [22: 159]; *болг. задимявам / задими* «починати / почати диміти» — «наповнювати / наповнити димом» [24: 5];

2) у відмінності в направленості дії для досягнення певного (протилежного) результату або коли подібні дії спричиняють протилежні результати, напр.: *рос. бить* «збити масло» і «розбити посуд» [19; 20]; *укр. рубати [дерево (на будинок)]* — деструктивна спрямованість і *рубати [дім (з дерева)]* — конструктивна спрямованість [22]; *санскр. varj* «притягувати до себе» [бога] і «відштовхувати від себе» [щось зле] [26];

3) у формуванні двовидових дієслів, напр.: *укр. женити, мовити*, у т. ч. при переході від значення недоконаного виду до значення завершеності дії разом із ад'єктивацією дієприкметника (*укр.*

**годований** «якого годують» > «відгодований»: **годований кабан**) [22: 159];

4) у переходах між активним і пасивним значеннями, що інколи кваліфікують як векторне перенесення, пор., напр.: *укр. підозрілий* та *ісп. sospechoso* «якого підозрюють» > «який підозрює» [22; 4: 13–14], а також при набутті дієприкметником із суф. пасивного стану значення активного стану; напр.: *укр. засватана дівчина* «яку засватали» — **засватаний хлопець** «який засватався»; **хрещений** (*батько, мати*) [22: 159];

5) у поляризації актантів та заміні на протилежне того чи того суб'єктно-об'єктного відношення, напр.: *рос. одолжить у кого і кому* [26]; *укр. позичити у кого і кому; бунтувати* «схилити до бунту» і «брати участь у бунті»; **міст стоїть над річкою — річка тече під мостом**; *давньорус. побѣда* мало значення не тільки «перемога», а й «поразка», тому що перемога однієї сторони є одночасно поразкою іншої [22: 158, 159, 231, 245]. В основі таких явищ у багатьох випадках лежить конверсія;

6) у поляризації значень, що розвиваються відносно незалежно від морфологічної структури слова (різні типи словотвірної внутрішньолексемної антонімії безпосередньо пов'язані з цілим комплексом причин, зокрема таких як семантика морфем та мотиваційних основ, синтаксичне оточення мовних одиниць, смислове наповнення фразової конфігурації, зв'язок із екстралінгвальними факторами) [19; 20; 1], що в інших дослідженнях кваліфікується як морфологічний словотвір, незалежний від значень словотворчих формантів (напр., у болгарській мові внаслідок приєднання суфікса **-ва-** до однокореневих дієслів доконаного виду, з'являються енантіосемічні дієслова недоконаного виду: **овлажнявам** у значенні «зволожуватися» — утворення від неперехідного дієслова **овлажнея** «зволожитися», а в значенні «зволожувати» — від перехідного «зволожити») [24: 6].

До особливостей людського мислення як одного з факторів (причин) появи енантіосемії в болгарській мові апелює також В.С. Червоножка. Авторка зазначає, що виникнення протилежних значень у семантичних структурах багатьох болгарських слів зумовлена імплікаційним зв'язком понять (базується на реальних взаємозалежностях явищ дійсності) і відповідно суміжністю (просторовою, часовою, причинно-наслідковою) певних явищ дійсності. У такий спосіб виникають конверсивні енантіосеми (переважно в дієсловах, у яких перехідне значення утворилося з перехідного, і навпаки, на основі причинно-наслідкової суміжності явищ дійсності). Значення деяких енантіосемів з'являються також на основі класифікаційних зв'язків між поняттями (базуються на спільності виявлених людиною ознак цих явищ [24: 4].

Виявом таких зв'язків є метафоричні та метонімічні перенесення, зокрема наявність у семантиці слова двох протилежних метафор часу (напр., *рос. вперед* «раніше» і «потім, у майбутньому») та метонімії



для слів із темпоральною семантикою (напр., *итал. feria* поряд із значенням «свято, день відпочинку» має розмовне значення «буденний день») [26].

Енантіосеми можуть продукуватися також: 1) на основі якогось спільного «нейтрального» значення (напр., *воня (вонь), воняти* на основі значень «запах; виділяти запах» розвинули в слов'янських мовах як значення «аромат; виділяти аромат», так і значення «сморід; смердіти») [22: 158]; 2) на основі одного (первинного) значення (напр., *болг. гол* «голий» > «легко або погано одягнений» як наслідок гіперболізації певних ознак об'єкта, відображених у первинному значенні) [24: 4]; 3) як опосередкований розвиток протилежного значення через проміжний етап лексичного значення, тобто на основі якого-небудь третього проміжного значення (напр., *укр. погода* «хороша погода — погода (взагалі) — діал. «погана погода; дощ») [22: 158–159]; 4) під впливом історичного розвитку мови (напр., в німецькій мові *Schimpf* у період середньовіччя мало значення «жарт, розвага», у II пол. XIX ст. воно означає «сором, ганьба; нім. *versprechen* «обіцяти» в *ср.в.нім.* мові означало «відмовляти» [25].

**2. Особливості референції.** Виникнення енантіосемії тісно пов'язане також із особливостями відображуваних предметів та явищ у їх діалектичному розвитку.

Так, ще М.М. Покровський відзначав, що відповідні слова різних мов піддаються схожим семасіологічним змінам, репрезентуючи певні закономірності психологічних явищ у мові: «Слова, схожі або протилежні за значенням, одне з одним асоціюються і проходять подібну або паралельну історію. Таке твердження цілком узгоджується з психологічними спостереженнями не над однією мовою, але над уявленнями людини взагалі» [15: 28]. Як приклад учений розглядає історію поляризації слова *гість*, де схожі семантичні зміни відбулися і в германських, і в англійських, і в давньоірландських словах, які за кореневою частиною означали «ворог», «ворожнеча». Розвиток позитивного значення у слова *гість* пояснюється тим, що у первісний період людства на чужоземців дивилися як на ворогів. Пізніше, можливо, з торговельних міркувань, — у різних народів ворожнеча до іноземців поступається місцем гостинності. Відтак культурний переворот стає причиною того, що в мові цих народів терміни, які позначали «іноземця», а в найдавнішу епоху навіть «кривдника», стали позначати «гостя», відвідини якого можуть бути і приємними для хазяїна. Ця зміна значення слова на протилежне, як зауважує М. М. Покровський, виявляє те, як однакові, схожі причини призводять до однакових наслідків [15: 15].

Причиною розвитку енантіосемії, зазначає І.М. Горелов, може бути і суперечливість самого об'єкта пізнання, а також суперечливість процесу пізнання об'єкта, включаючи й способи його номінації [6].

Яскравий приклад впливу культурно-історичних чинників на виникнення енантіосемії в болгарській мові наводить В.С. Червоножка. Дослідниця зазначає, що під впливом історичних подій енантіо-

семічним у болгарській мові став іменник *хайдутин* з первинним значенням «розбійник». З кінця XIV і майже до кінця XIX ст. Болгарія перебувала під владою Османської імперії. Протягом усього часу турецького владарювання на болгарських землях активно діяв гайдуцький рух як найбільш масова форма антиосманського опору. Оскільки народні повстанці вели такий самий потайний спосіб життя, переховуючись від представників турецької влади, як і розбійники, їх почали називати тим самим словом — *хайдути* [24: 5].

Особливості референційної віднесеності слова можуть бути також причиною енантіосемізації на рівні міфологічних образів та символів. Пор., наприклад, символічно-образну семантику лексеми *осика* в етнопросторі української культури. В українських віруваннях осика називають деревом повішених. За біблійною легендою, воно прийняло Іуду і на ньому він нібито повісився. За іншими легендами, осика не вклонилася Богородиці під час утечі Святого Сімейства до Єгипту або не схилилася перед Божою Матір'ю, коли вона сповивала Сина. Осика вважається місцем помешкання нечистої сили; в її корінні повно чортів, які справляють там свої бенкети. За переказами осика дозволила катам зробити зі своєї деревини хрест для розп'яття Ісуса Христа. Через це осика — *нечисте, прокляте дерево*. Водночас вона є *оберегом від нечистої сили*. Якщо господар зробить тин із осикових кілків, відьма не підступиться до його корови. Осика тримають у хаті для охорони помешкання від відьом. З осиковою палицею не страшно ходити навіть уночі — нечиста сила не причепиться. Могили упирів протикали осиковими кілками, а на груди мерцеві клали осиковий хрестик [ЖЗУЕ: 422; СНОУМ: 357–360].

Пор. також особливості семантичної організації слова *гречка* «однорічна трав'яниста медоносна рослина, із зерен якої виготовляють високопоживну крупу та борошно; зерно цієї рослини» в українському етнокультурному просторі, де гречане зерно, з одного боку, асоціюється з *добробутом, достатком*, з другого — з *бідністю* [ЖЗУЕ: 154].

**3. Магія слова.** У глибокій давнині слову приписували незвичайну магічну силу. Пережитки старовини — заговори, клятви, заклинальні формули, обереги, обумовлені вірою в магію слова. Їх мета — не дати проявитися недобрим наслідкам, що виникають через вимовляння так званих заборонених слів (*хай бог боронить!*). В усіх процесах, пов'язаних із забороненими словами і з магічною силою слова, застосовувався часто принцип антитези, який відіграв у цьому значну роль, якщо прийняти до уваги, що будь-яке табу одвічно слугує збереженню життя людини. В етнографії відомі словесні заборони, пов'язані з моментом приходу весни. Так, Д.К. Зеленін згадує весняний приліт журавлів. Весняна заборона імені *журавля* тісно пов'язана зі співзвучністю слів *журавель* з *журитися* та іншою народною назвою — *веселик, веселка* — з *веселитися*, відомою тільки в українській мові, оскільки в інших мовах такої співзвучності немає [9: 213]. Вона ко-

лись виражала наївну віру українського селянина в те, що якщо побачити журавлів, які летять весною і сказати «**веселик**», то можна весь рік провести у веселоощах, благополуччі, а якщо назвати їх у цей час звичайним іменем **журавель**, то можна розсердити, і тоді цілий рік пройде у жалю, прикрошах і злигоднях.

А.П. Критенко наводить цю ж словесну заборону як яскравий приклад української паронімії, яка ґрунтується на колізії паронімів **журавель** і **журитися**, в результаті чого виникло третє слово **веселик** як синонім першого [10: 54]. Але його можна також віднести і до унікального випадку українського табуїстичного вживання енантіосемії, адже за **веселиком** – **веселитися** усвідомлюється протилежне **журавель** – **журитися**.

В етнографії зафіксовано досить багато так званих підставних слів-назв, які позначають щось протилежне. На території Росії колись поганого називали **благим, хорошим**, жорстокого – **кротким**, а у сербів – нещасного **щасливим**. Ласкаво-шанобливими назвами звертались до сильних і хижих тварин, називали ласкаво важкі хвороби. Словом **приятель** звертаються до хижого соболя, **хазяїном** звать лісовика або ведмедя, **бабушкою, матушкою** називають віспу, **добрухой, матушкою, тёткой, сестрицей, кумушкою, подругой** називають «сильну лихоманку». В українців і білорусів у давні часи називали вогонь **багаття, багатце**, тобто «багатство», вірячи, що слідом за вогнем може піти і добробут, щастя. Білоруси іноді пояснюють назву вогню **богачем** так: «коли розгориться, розпалиться, то багато чого візьме». На Волині в українців пожежу намагалися не згадувати, а про видиму пожежу говорили не «горить», а «щось мокне». «Коли українці, – пише Д.К. Зеленін, – говорять про пожежу **щось мокне**, навряд чи в них відсутня у цей час думка і бажання, щоб пожежа дійсно змокла, тобто була залита» [9: 169]. Гра слів, за Д.К. Зеленіним, – це своєрідна гра в протиріччя і не простий натяк на небезпеку вимовляння слів, які позначають «погане», «недобре», «лихе». Тут явне бажання вплинути, подіяти в бажаному напрямі на долю або природу того, про що мовиться – вплинути безпосередньо магічною силою слів [9: 164]. Умова підставних слів, за Д. К. Зеленіним, – їх незрозумілість комусь – звірам, духам. Якщо цю умову порушено, тобто підставні слова стають відомими, то вони втрачають своє значення і повинні бути заміщені новими словами.

Про описове табуїстичне вживання слова та евфемізацію як один із чинників виникнення енантіосемії на прикладі рос. **благой** «добрий, хороший», «приємний, гарний, прекрасний» і «злий» говорить також Л.П. Дронова [8].

Табуїстичне вживання слова спричинило розвиток умовних мов, магічна сила яких також стала однією з причин виникнення енантіосемії. Так, одна з перших умовних мов – мисливська – вживається для того, щоб «обдурити дичину» і одержати вдачу на промислі. **Ні пуху, ні пера** бажають мисливцю, який іде на полювання. Не можна

бажати йому успіху: інакше полювання буде невдалим, марним — так говорить повір'я волинських українців [9: 13]. Цей вираз уживається і в сучасній мові, коли хочуть побажати кому-небудь удачі.

**4. Комунікативна настанова.** До причин, що зумовлюють виникнення протилежних значень у слові, деякі дослідники відносять, наприклад, природу почуттів, здатних по-різному забарвлювати ті самі або близькі уявлення залежно від настанови, що її отримує слово у своєму вживанні (напр., симпатія може знайти своє вираження в жартівливому вживанні й лайливих слів у тих чи тих контекстах та ще й з відповідною інтонацією) [3: 77].

Відтак слова можуть вживатися в іронічному сенсі. На це джерело енантіосемії у свій час звертали увагу В.І. Шерцль (напр., *лат. sacer* «священний, святий» і «проклятий, гидкий») [25], В. Прохорова [16], О.О. Тараненко (розвиток у мовній одиниці протилежних значень виявляється також при змінах емоційно-оцінної конотації, що актуалізує явище антифразису) [22: 158].

Вживання слова з позитивним значенням в іронічному контексті, де воно набуває протилежного змісту В.С. Червоножка кваліфікує як емоційний фактор енантіосемії [24: 5]. Емоційне забарвлення слова може змінювати також залежно від комунікативної настанови в іншому контексті (напр., *рос. Отправляйся в свой малый театр и играй там в жалких, бездарных пьесах!* — А. Чехов) [16].

На власне емоційно-експресивному ефекті як одному з джерел енантіосемії, що виявляє себе лише в контексті, наголошує О. М. Соколов (напр., *рос. Надо дожждаться хорошей погоды; Он ещё дождется у меня*) [19; 20].

Пор., наприклад, в українській мові протиставлення негативно-іронічної оцінки результату дії значенню позитивної властивості, ознаки, одержаних суб'єктом: **удружити** «зробити дружню послугу кому-небудь, прислужити чим-небудь». (*— Я тут привіз тобі дещо, — загадково зашепотів Федот і розв'язав великий мішок. — Маю на складі хлопців знайомих, от і удружили, спасибі їм.* — Г. Тютюнник) і «зробити кому-небудь неприємність і т. ін.» (*— А хто ж то ніс тобі подряпав? — Се так Чайченко удружив.* — Л. Глібов). Іронічна енантіосемія найчастіше утворюється у семантичному просторі оцінних іменників, якісних прикметників унаслідок рухливості їх семантики.

Іноді причиною співіснування протилежних значень в одному слові може бути привнесення носіями мови позитивної або негативної оцінки в емоційно-нейтральне слово, наприклад, **слава** «почесна відомість, популярність» і «погана думка» із початкового нейтрального «думка», **безцінний** «дуже цінний, неоцінимий» і «що-небудь, у чого нема ціни». У результаті розвитку протилежних значень у мові можуть співіснувати близькі або навіть тотожні за значенням слова — «одне із запереченням, друге — без нього». Відомі українські слова з коренем **слава** у позитивному значенні і почесна відомість, популярність «безславність», «ганьба», «погана репутація» можуть уживатися і в негатив-

ному значенні: «Тим-то до неї не горнуся, що слави боюся» і «Не бійсь слави, не бійсь слави, не бійсь поговору...», тобто — поганій слави, ославлення [2: 80]. Пор. **ославити** «поширити погану репутацію; обмовити, звести наклеп» і «похвалити» (— *Не сплять, не дрімають мої воріженьки, — було каже Марина, — славили мене, молоду.* — І.Нечуй-Левицький).

У процесі виникнення енантіосемії значну роль відіграє точка зору як мисленнєва точка відліку, що обирається за той чи той полюс полярності. Так, прикметник **теплий** означає помірну температуру чого-небудь. Однак, якщо порівняти словосполучення **тепла зима** і **тепла кава**, то в першому випадку з погляду холодних зим як певної норми тепла зима починає свій відлік від полюса «холод», а в другому випадку — тепла кава є відхиленням від норми «гаряча кава» і відповідно починає свій відлік від протилежного полюса. Пор. також: прикметник **старий** «який довго існує». В одному випадку він може співвідноситися з якістю «добре», а в іншому — «погано» (*старе вино — стара рушниця*).

Зміна точки зору може бути спричинена й переосмисленням ситуації, що лежить в основі образу фраземи. Наприклад, за спостереженням В.С. Червоножки протилежні значення фразеологізму *болг. вдигам / вдигна рѣка* «голосувати за когось, щось», «протестувати проти когось, чогось» з'явилися внаслідок паралельного переосмислення відповідного жесту, значення якого може бути різним залежно від ситуації [24: 5].

Джерелами енантіосемії як вияву комунікативної діяльності людини можуть бути також:

1) контекстуальна неусталеність понять (напр., «правий» у політичному сенсі може означати і консерватора, і радикала) [4: 13–14];

2) конвенціоналізація прагматичних ефектів (напр., *рос. буквально* в модальному значенні є показником гіперболи, сигналізуючи адресату мовлення: «не розумій мене буквально!») [26];

3) евфемізація (напр., давні «пристойні назви» в *гр. Πόρνη* «яка продає», в *лат. meretrix* «яка заробляє», що евфемістично позначали проститутток, стали пізніше непристойними) [4: 13–14];

4) денотативно-конотативна переорієнтація лексем [7: 19]. Денотативно-конотативно переорієнтовані слова, за визначенням О.А. Стишова, — це лексика, що раніше вживалася тільки для позначення зарубіжних, найчастіше західних денотатів, або дореволюційних реалій та понять, які починають активно використовуватися для номінації українського життя кінця ХХ ст. [21: 109]. Пор. напр., позитивний раціонально-оцінний потенціал лексеми **пролетаризація** за часів радянської дійсності і сучасне вживання цієї лексеми на позначення негативного явища «масове зубожіння людей, різке зниження їх життєвого рівня» [21: 114];

5) какофемістичне вживання лайливих слів. Багато хто з дослідників зауважує більший експресивний заряд лайливих слів у пест-

ливому значенні. Підгрунтям для таких виразів може бути змішане почуття: з одного боку, злість і заздрість щодо успіху ближнього, а з іншого, — подив і захоплення його здібностями і мужністю. «Пестлива лайка» пояснюється амбівалентністю людських почуттів: людина, річ, стан або дія можуть бути одночасно улюбленими і ненависними, одночасно прийматися і відкидатися [28]. Так, іменники **чорт, біс, сатана** і їхні твірні мають протилежні значення. Вони можуть, наприклад, уживатися в негативному значенні як лайливі слова (*Який там чорт собак дратує, — гукає Карпо. — П. Мирний; Сунеться який біс — йому колючка в ніс. — Л. Глібов; Старий рудий бабу кличе, А та йому дулі тиче: «Оженився, сатано, — Заробляй же на пшоно».* — Т. Шевченко). Одночасно ці ж лексеми використовують і в позитивному значенні, коли хто-небудь у захопленні або здивований умінням, кмітливістю, сміливістю кого-небудь (*Я вмю ходити, трохи шулячи плечі, а від того ноги мої здаються ще довшими, ніж є насправді, і мені вслід часто лунає чоловіче: — От чортиця, вміє ж ходити! — П. Загребельний; — Ух, сатана! — стежачи за танцюристом, неголосно перемовлялись бійці. — Цей докаже! — О. Гончар).*

Уживання лайливого слова з пестливим значенням дослідники пояснюють також залишками страхів перед «поганим оком». У народі і тепер вважається: похвалити дитину в обличчя — значить «зочити».

## **II. Лінгвістичні джерела енантіосемії**

**Дифузність первісних коренів у давніх мовах.** Однією з основних причин поляризації в слові, на думку В.І. Шерцля, є та, що давні корені як «первісна тотожність нерозвинених протилежностей» позначаючи ту чи ту якість або властивість у цілому, мали недостатньо диференційовані значення. З розвитком мислення і мови конкретні відтінки поступово виокремлювалися із загальної сфери понять, переходячи при цьому в протилежності. Утворені в такий спосіб значення диференціювали і деталізували загальне значення слова, нібито вказуючи на граничність, межі його виявлення. Учений наводить багато прикладів з російської, латинської та інших мов (напр.: *лат. altus* «високий» і «глибокий»; *двн.-інд. aktu* «світло, денне світло, блиск» і «ніч»; *персидськ. bāchter* «схід» і «захід»; *баскійськ. bilhata* «шукати» і «знаходити»; *японськ. kade* «світло» і «тінь». На переконання В.І. Шерцля, така разюча невизначеність є реліктом давньої мови, тому що «чим давніша мова і чим примітивніший народ, тим частіше зустрічається це явище» [25].

У сучасній лінгвістиці гіпотезу про дифузність або синкретичність давніх коренів підтримують Б.Т. Ганєєв та І.О. Яқунченкова. Енантіосемію, що виникла як наслідок дифузності семантики слова, Б.Т. Ганєєв кваліфікує первинною і вважає, що вона властива як давній, так і сучасній лексиці. Дослідник зазначає, що енантіосемію можна розглядати і як наслідок, і як причину мовних змін. Якщо тезу про енантіосемію як результат мовних змін підтримують майже всі

лінгвісти, то теза про енантіосемію як причину мовних змін залишилася поза увагою науковців. Б.Т. Ганеєв акцентує увагу на тому, що вперше цю гіпотезу висунув німецький дослідник К. Абель, описуючи первинну енантіосемію в єгипетській мові. Причина цього явища, за К. Абелем, у тому, що поняття в людей виникли внаслідок порівнянь. Якби завжди було світло, то не було б різниці між світлим і темним. Наприклад, що поєднує в собі поняття «сильний» і «слабкий», не означало ні того, ні іншого, а лише відношення між цими поняттями. Такий напівусвідомлений вимір у мові існує і сьогодні: ми називаємо «сильним» лише те, що сильніше чогось подібного, а «більшим» лише те, що більше того, що ми мисленнево порівнюємо. На думку К. Абеля, у Давньому Єгипті значення слова у таких випадках конкретизували жести. Далі енантіосемія поступово розвивалася, слово поділялося на два шляхом різних фонетичних модифікацій. Ця гіпотеза, зазначає Б.Т. Ганеєв, зазнала критики, оскільки К. Абель звів часткові випадки до абсолюту. На думку Б.Т. Ганеєва, варто говорити про ступінь енантіосемії в тій чи тій мові, що залежить від ступеня дифузності слів, який, у свою чергу, визначається стилістичною незалежністю лексеми. Саме тому полісемія в епоху відсутності нормативних літературних мов мала виражений неусталений характер, у результаті чого можна говорити про значну кількість енантіонімів у давніх мовах, оскільки літературна норма була ще не усталеною [4: 9–10, 13]. Пор., наприклад, виражений характер енантіосемізації лексем у латинській мові (*adūro, ussī, usum, ěre* “обпалювати” і “заморожувати”; *adustus* “обпечений, обпалений, випалений” і “(від)морожений”; *aemulus* “конкурент”; “суперник” і “прихильник, прибічник, послідовник; одностумець”; *altitūdo* “височина” і “глибина”; *altus* “високий” і “глибокий”; *concertātor* “суперник” і “соратник”; *illōc* “туди і сюди, в обох напрямках” [ТЛУС: 15, 17, 27, 108, 278]) і нетиповість цього явища у новогрецькій (*ἀντικαταβολή* “внесення грошей, плата” і “отримання грошей” [ХМНРС: 94]), старослов’янській (*въвѣрѣти* “зробити віруючим” і “стати віруючим”; *въскочити* “вскочити” і “вискочити” [СС: 128, 151]) та церковно-слов’янській (*мужєженство* “наречений і наречена” [ПЦСС: 319]) мовах.

Як корелят терміна «дифузність», уживаного щодо поляризації значень слова, у наукових працях функціонує також термін «синкретичність», що дає підстави деяким дослідникам розглядати енантіосемію як наслідок синкретичності мовних одиниць давньоруського періоду, наприклад, на матеріалі юридичної передтермінології, відображеної в Руській Правді [27].

Однак не всі давні мови виявляли здатність до активних процесів енантіосемізації лексем. Так, для староукраїнської мови це явище було зовсім нетиповим. З-поміж 11 528 слів, засвідчених у Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст., ми віднайшли лише одну лексему з відносно протилежними значеннями, зокрема слово *намѣстокъ* «нащадок, потомок» і «попередник» [ССУМ II: 20].

2. **Фонетичні зміни слова:** а) різні зміни основ, коли дієслово за незначних змін свого звукового складу набуває заперечного значення (напр., *єврейськ. chêt'* «гріх» і деномінатив *chittê'* «очищувати від гріха»); б) подовження голосного (напр., *ашантійськ. kakra* «нікчемний, малий» і *kakrâ* «великий, величезний»); в) подвоєння (повторення) звукового складу кореня (напр.: *аккадськ. gal* «великий» і *galgal* «дуже великий»; *китайськ. žin* «людина» і *žin žin* «люди» тощо); г) збіг у єдиній звуковій формі первісно гетерогенних звукових комплексів під впливом фонетичних змін (напр., *рос. ратай* «воїн» і «орач, хлібороб») [25].

3. **Багатозначність словотвірних морфем.** Передусім ідеться про префікси, зокрема дієслівні, напр.: **за-** (*заговорити* «почати говорити» і «втомити багатослівними розмовами»; *задражнити* «почати дражнити» і «довести до нестерпного стану, замучити»), **про-** (*продивитися* «ознайомитися з чим-небудь, швидко читаючи» і «дивитися і не помітити, пропустити»; *прослухати* «що-небудь дуже уважно» і «через неухважність пропустити що-небудь найголовніше»), **ви-** (*виходити* «йти куди-небудь» і «приходити, з'являтися де-небудь»), **з-** (*з'їжджати* «спускатися» і «підніматися»; *злинати* «летіти вгору» і «повільно спуститися»; *збігати* «опускатися з гори» і «підніматися»).

В інших випадках енантіосемія префіксів виникає внаслідок різних умов, які не піддаються узагальненню. Навряд чи можливо встановити причину поляризації у таких словах, як *відійти* «померти» і «ожити», коли сам префікс не є енантіосемічним. Пор. також: *доборотися* (*Доборовся він таки до успіху на цьому полі і Доборолась Україна до самого краю. Гірше ляха свої діти її розтинають.* — Т. Шевченко); *дослужитися* «службою набути яких-небудь прав, досягти успіхів у чому-небудь» (*Виріс [боярин] і великої честі дослужився при князівському дворі.* — І. Франко) і «перебуваючи на службі, зазнати якихось неприємностей, чого-небудь небажаного» (*Темрява трохи розсіялася, і він ясно побачив двох моряків, що точили шлангом з бочки вино... Оце доглянув, оце дослуживсь караульний начальник.* — В. Кучер).

4. **Семантичні процеси та процеси граматикизації** (див. екстралінгвістичні джерела енантіосемії).

5. **Дія явища семантичної аналогії.** Думка М.М. Покровського [И. Покровский, 1980] про проходження деякими словами у різних мовах подібної або паралельної історії переконливо підтверджується, наприклад, аналізом енантіосемічної лексики, яка представлена в тлумачних словниках української і російської літературних мов. У лексичній системі обох мов на сучасному етапі їх розвитку паралельно використовуються тотожні енантіосемантичні одиниці, пор. напр.: *рос. честить, славить* і *укр. честити, славити* «хвалити» і «ляяти». Серед випадків аналогічної енантіосемії в українській і російській мовах можна, зокрема, виокремити такі паралелі: а) протиставлення «доб-



рий — поганий», широко представлене в обох мовах із пейоративним значенням, що виражається в іронічному вживанні слова, напр.: *укр. розумний* / *рос. умный* (*Він дуже розумний: решетом у воді зірки ловити. — Ты умён, как дьяк Семён, книги продал да карты купил*); б) протиставлення «верх — низ», напр.: *укр. пучина* / *рос. пучина* «морська глибина» і «нерівномірне підняття ґрунту на поверхні дороги»; *укр. круча* / *рос. круча* «безодня, провалля» і «гора»; в) протиставлення «з'єднувати — роз'єднувати», напр.: *укр. розклеювати* / *рос. расклеивать* «роз'єднувати що-небудь зклеєне» і «наклеювати всюди, в різних місцях» (*розклеювати конверт і розклеювати листівки / расклеивать пакет і расклеивать плакаты*); г) протиставлення «наближатися — віддалятися», напр.: *укр. виходити, виїжджати, вилітати, впливати* та ін. / *рос. выходит, выезжать, вылетать, выплывать* та ін. (*виїжджати з міста / выезжать из города / віддалятися*) і *виїжджати в район / выезжать в область* / «наближатися»; г) протиставлення «пам'ятати — забувати», напр.: *укр. запам'ятати* / *рос., розм. запоминать* «зберегти, втримати в пам'яті» і «втратити в пам'яті, забути». Слід також зазначити польське *zapamiętać, zapominać* і чеське *zapomenout*, які мають значення тільки «забути», а в російській і українській мовах у них сформувалися тотожні значення (*запомнить — запам'ятати*). Кожна мова в такому випадку обрала свій шлях розвитку семантики і формування наведених слів, які мають спільне походження і одну словотвірну модель, і тільки у зіставленні стає зрозумілим, що шляхи розвитку сучасної семантики цих слів виявилися протилежними.

Цікавою є й історія *англ. virtual* — *заст.* «можливий» і сучасне «дійсний» у зіставленні з *рос. наверное, вероятно* та *укр. мабуть, очевидно*, які означають «може бути» з раннього «повинно бути», «безсумнівно». У російській та українській мовах у семантиці наведених слів відбувся розвиток від точності й впевненості до ймовірності й приблизності (*Ти будеш зустрічати Новий рік? Ні, мабуть!* з розмови), тоді як в англійській мові в аналогічному випадку спостерігається зворотня в семантичному розвитку послідовність [15: 59].

Такі аналоги засвідчують вибірковість явища енантіосемії, яке навіть при паралельному розвитку в близькоспоріднених мовах може розвиватися лише в певних значеннях.

**6. Міжмовна взаємодія:** а) запозичення та перехід слів з однієї мови в іншу (напр., у французькій мові різні запозичення слова з німецької мови набули протилежних значень: *нім. ross* «кінь» і *франц. rosse* «шкапа» [25]; б) десемантизація іншомовного складника у новому мовному оточенні [6].

Отже, явище енантіосемії в українській мові на тлі загальнолінгвальних чинників енантіосемізації визначається як власне лінгвістичними, так і екстралінгвістичними факторами, які тісно взаємодіють між собою і стають надбанням мови. До екстралінгвістичних чинників відносимо: особливості людської когніції (виявляється в

особливостях пізнання людиною навколишнього світу), що знаходить відображення на різних рівнях мовної організації; особливості референції (тісно пов'язані з особливостями відображуваних предметів та явищ у їх діалектичному розвитку); магію слова; комунікативну настанову, що виявляється в суперечливій природі людських почуттів та емоцій, а отже, у зміні оцінного статусу слова, у зміні точки зору, у вживанні слова в іронічному сенсі, у переосмисленні ситуації, в евфемізації, у денотативно-конотативній переорієнтації тощо. До власне лінгвістичних джерел енантіосемії відносимо: дифузність первісних коренів у давніх мовах; фонетичні зміни слова; багатозначність словотвірних морфем; семантичні процеси та процеси граматикалізації; дія явища семантичної аналогії; міжмовна взаємодія.

Екстралінгвістичні чинники енантіосемії тісно взаємопов'язані між собою. Цей факт ускладнює віднаходження якогось одного чинника енантіосемізації лексичної одиниці в мовному континуумі. Інколи взагалі дуже важко віднайти причину розвитку протилежних значень у слова.

Перспективою подальшого дослідження цього явища є розроблення типології енантіосемії та віднаходження основних типів енантіосемів в українській мові.

#### **СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

- ЖЗУЕ** — *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
- ПЦСС** — Полный церковно-славянский словарь / Сост. Протоиерей Г. Дьяченко. — М.: Изд-во "Отчий дом", 2001. — 1120 с.
- СНОУМ** — 100 найвідоміших образів української міфології / За заг. ред. О. Таланчук. — К.: Орфей, 2002. — 448 с.
- СС** — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. — М.: Русский язык, 1999. — 842 с.
- ССУМ** — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 тт. — К.: Наук. думка, 1978. — Т. 2. — 592 с.
- СУМ** — Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 4. — 350 с.
- ТЛУС** — *Трофимчук М., Трофимчук О.* Латинсько-український словник. — Львів: Вид-во ЛБА, 2001. — 694 с.
- ФСУМ** — Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. — К.: Наук. думка, 1993; Кн. 1. — 528 с.; Кн. 2. — 980 с.
- ХМНРС** — *Хориков И. П., Малев М. Г.* Новогреческо-русский словарь / Под ред. П. Пердикиса, Т. Пападопулоса. — М.: Русский язык, 1980. — 856 с.

1. *Бессонова Л.Е.* Глагольная префиксальная энантиосемия в русском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. — Днепропетровск, 1983. — 25 с.
2. *Булаховский Л.А.* Введение в языкознание. — М., 1954. — Ч. II. — 173 с.
3. *Булаховский Л.А.* Энантиосемия. Развитие противоположных значений (Из научного наследия) // Русская речь. — 1988. — Вып. 2. — С. 68–70.
4. *Ганеев Б.Г.* Первоначальная энантиосемия и диффузность в языке // Вестник Оренбургского гос. ун-та. — 2003. — № 4. — С. 9–14.
5. *Гельблун Я.И.* К вопросу о внутренней антонимии в немецком языке // Уч. записки Башкирского ун-та. — 1963. — Вып. 8. — С. 19–23.

6. Горелов И.Н. Энантіосемия как столкновение противоречивых тенденций языкового развития // Вопросы языкознания. — 1986. — № 4. — С. 86–96.
7. Донець М.М. Історія та лінгвістичний статус поняття “енантіосемія” // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. — 2008. — Вип. — 53. — № 798. — С. 17–20.
8. Дронова Л.П. Прилагательное *благой* в историко-культурном контексте // Известия Уральского государственного ун-та. Гуманитарные науки. Филология. — 2005. — № 39. — Вып. 10. — С. 36–52.
9. Зеленин Д. К. Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии. — М., 1970. — Ч. 1–2.
10. Крищенко А.П. Паронімія та її роль у мові // Мовознавство. — 1969. — № 1. — С. 50–62.
11. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. — Л., 1977. — 283 с.
12. Мороз Г.Г. Происхождение слов. — К., 1988. — 171 с.
13. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. — М., 1973. — 290 с.
14. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков. — М., 1985. — 124 с.
15. Покровский И.М. О некоторых энантіосемичных параллелях в английском и русском языках: Межвуз. науч. сб. — Куйбышев, 1980. — Т. 240. — С. 58–60.
16. Прохорова В.Н. О словах с противоположными значениями в русских говорах // Научн. докл. высш. шк. Филологические науки. — 1961. — № 1. — С. 122–127.
17. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. — М., 1983. — 319 с.
18. Смирнова О.И. Проблема энантіосемии в исторической лексикологии: Автореф. дис... канд. филол. наук. — М., 1976. — 26 с.
19. Соколов О.М. Энантіосемия в кругу смежных явлений // Научн. докл. высш. шк. Филологические науки. — 1980. — № 6 (120). — С. 36–42.
20. Соколов О.М. Про дієслівну енантіосемію в російській та болгарській мовах // Проблеми слов'язознавства. — 1980. — Вип. 21. — С. 90–97.
21. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації). — К., 2003. — 320 с.
22. Тараненко О.О. Енантіосемія // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 158–159.
23. Федоренко Т.А. Энантіосемия в современном украинском языке: Дисс... канд. филол. наук. — К., 1989. — 159 с.
24. Червоноожка В.С. Енантіосемія в сучасній болгарській мові: Автореф. дис... канд. филол. наук. — К., 2002. — 20 с.
25. Шерцль В.И. О словах съ противоположными значениями (или о такъ называемой энантіосемии) (Окончаніе) // Филологическія записки. — 1884. — Вып. I. — С. 41–84.
26. Шмелёв А.Д. Когнитивные и коммуникативные источники энантіосемии // Когнитивные стили коммуникации. Теории и прикладные модели: Докл. междунар. конф. 20–25 сентября 2004 г., Крым, Партенит. — Симферополь, 2004. — С. 57–59.
27. Якуниченкова И.А. К проблеме статуса энантіосемии в лексико-семантической системе юридической терминологии с точки зрения диахронии // Вестник Чувашского ун-та. — 2008. — № 1. — С. 249–256.
28. Яцковская Г.В. Энантіосемия в современном немецком языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. — М., 1977. — 16 с.

*Tetyana Fedorenko (Kyiv)*

#### THE SOURCES OF ENANTIOSEMY IN UKRAINE ON THE BACKGROUND OF THE GENERAL LANGUAGE FACTORIES

In the article the speech goes about the features of the origin of enantiosemy in different linguo-culturs. It is accented the attention on features and factors of enantiosemitization in Ukrainian language.

**Key words:** lingual, extralingual, semantic polarization, enantiosemy, linguistic source.

---

УДК 802.0-4/5-086

*Лариса Прокопова (м. Київ)*

## ЩЕ РАЗ ПРО ОСНОВНИЙ ПАРАМЕТР МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*У статті розглядається новий підхід до визначення милозвучності української мови, заснований на відношенні голосних до приголосних. Українська мова за показником консонантного коефіцієнта близька до італійської мови і далека від німецької та англійської мов. Консонантний коефіцієнт відбиває ступінь милозвучності української мови.*

**Ключові слова:** приголосний коефіцієнт, голосний, приголосний, милозвучність, сонорність, фонотактична модель

Українську мову називають милозвучною, калиною, солов'їною. Цю особливість вчені помітили давно і неодноразово висловлювалися з цього приводу. Напр., І.І. Срезневський називав українську мову «мальовничою» [10: 32]. Дослідникам [14; 16] цього явища вдалося віднайти цікаві елементи з фонетичного корпусу української мови, які дійсно сприяють мелодійному звучанню — евфонії. Найбільший внесок тут зробив Т.Д. Тимошенко [14: 3–14].

До евфонії належать фонетичні варіанти мовних одиниць в — у — уві — ві, від — од, з — зі — із, би — б, же — ж, те — іте, - ся — сь, і — й, хоч — хоча та інших. Але, на наш погляд, ці окремі випадки є проявом більш загальної закономірності взаємовідносин між голосними і приголосними, яка одержала назву приголосного коефіцієнта, тобто  $kk = vv$  (приголосні та голосні).

На думку Ю.О. Тамбовцева [11: 5], уся безліч мов має зосередитися у порівняно невеликому інтервалі від 0,5 до 2,0. Дослідник вважає консонантний коефіцієнт важливою типологічною рисою, яка дозволяє встановлювати ступінь близькості, спорідненості мов світу.

Ю. Тулдава [20: 354] пропонує таку таблицю консонантного коефіцієнта для кількох мов, куди він вводить також українську мову:

***Ще раз про основний параметр милозвучності української мови***

№ п/п	Мова	Приголосні	Голосні	Консонантний коефіцієнт
1.	Фінська	52, 3	47, 7	1, 10
2.	Італійська	54,0	46,0	1, 17
3.	Литовська	56, 3	43, 7	1, 29
4.	Українська	57, 8	42, 2	1, 37
5.	Російська	58,0	42,0	1, 38
6.	Угорська	58, 6	47, 4	1, 41
7.	Грецька	58, 7	41, 4	1, 42
8.	Польська	58, 8	41, 2	1, 43
9.	Німецька	59, 7	40, 3	1, 49
10.	Англійська	60,0	40,0	1, 52

Звучність мови залежить від кількості голосних у тексті, чим їх більше — тим мова звучніша. Треба думати, що голосні, як найсонорніші, найзвучніші, роблять мову більш звучною, більш сонорною, якщо їхня кількість у мові порівняно більша, тобто у цьому стосунку українська мова звучніша, ніж німецька.

Ми провели невеличкий статистичний експеримент на наявність приголосних і голосних та виведення консонантного коефіцієнту на випадковій сторінці [18: 121]. Результат виявився таким: 56,6% приголосних і 44, 4% голосних, тобто консонантний коефіцієнт становить 1,27, тож він є значно нижчим, ніж у Ю. Тулдави. Однак про варіативність коефіцієнта йтиметься нижче.

Подібний статистичний експеримент ми провели на випадковій сторінці німецького тексту [21: 97]. Результат вийшов такий: 60,5% приголосних і 39, 5% голосних. Консонантний коефіцієнт становить 1,53, тобто дуже близький до даних Ю. Тулдави.

Ю.О. Тамбовцев [12: 9] наводить таблицю розподілу величин консонантного коефіцієнта в 86 мовах світу. Найменший консонантний коефіцієнт показує гавайська мова — 0, 53, де, як відомо, превалюють голосні, а приголосних відносно мало. Найбільший приголосний коефіцієнт випадає на ітельменську мову — 1,99. А передостаннє місце за консонантною насиченістю займає німецька мова та американський варіант англійської — 1,77. Ми не наводимо цієї таблиці, тому що українська і російська мови перебувають на старому рівні, а найголовніше — вони розташовані на екстремальних позиціях щодо європейських германських мов — німецької та англійської.

Треба вказати на те, що Ю.О. Тамбовцев у цій книзі вказує на певну варіативність даних у дослідників щодо консонантного коефіцієнта.

Значні коливання спостерігаються для російської мови:\*  
1, 38 — за Ніконовим, 1980

\* Дані наведено за Ю.А. Тамбовцевим [11; 12]

- 1, 37 — за Йолкіною та інш., 1964  
1, 38 — за Л. В. Бондарко та інш., 1977  
1, 38 — за Чистяковим, 1972  
1, 39 — за Пешковським, 1925  
1, 50 — за Богородицьким, 1921, 1924

Щодо української мови:

- 1, 27 — за Чистяковим, 1972  
1, 37 — за Перебийніс, 1965

Різні дані за Л. М. Гридневою, 1966

Ці коливання спричинюються обсягом вибірки, стилем мовлення, літературним жанром, але для загальної мети цієї статті вони не мають суттєвого значення.

Не заперечуючи значення консонантного коефіцієнта, ми спробували знайти додаткові ознаки звучності української мови.

У класичній фонетиці покласифіковано звуки мови за однією з дуже важливих ознак — поділом приголосних на сонорні, дзвінкі, глухі — Л.В. Щерба [17: 71], Л. Зіндер [5: 180], Н.С. Трубецкой [15: 164] та їхні послідовники, причому дехто з послідовників, наприклад, В.Г. Таранець [13: 23–40], вживає термін «енергетичність» у зв'язку з градацією цієї класифікації за допомогою електроприладів. Плавні та носові (сонорні) показують максимальну енергетичність, дзвінкі приголосні — середню, а глухі — мінімальну [14: 35].

Експерти з акустичної фонетики [19: 99] також утверджують поняття «сили звуку» (sound power), наводять акустичні дані для нормального мовлення від одного до семи міліватт, що рідко перевищує сорок децибел. Однак відсутні дані щодо сили сонорних, дзвінких і глухих у різних мовах.

Поняття «сонорності» Р. Якобсон та М. Халле визначають як «присутність або відсутність чітко визначеної формантної структури» [19: 99].

Ми спробували ввести параметр консонантної сонорності для визначення фонотактичної моделі української та німецької мов.

На зазначених вище сторінках [18: 121; 21: 97] ми підраховали приголосні тільки за ознакою: сонорні, дзвінкі та глухі, не диференці-

---

В українській мові:

Сонорні	Дзвінкі приголосні	Глухі приголосні
30, 5%	33, 1%	36, 4%
(258)	(281)	(254)

В німецькій мові

Сонорні	Дзвінкі приголосні	Глухі приголосні
38, 8%	15, 9%	46, 3%
(311)	(132)	(378)

юючи їх за способом утворення (зімкнені — щілинні і т.п.). Результати виявилися досить цікавими:

Якщо врахувати, що в німецькій мові кінцеві г-звуки після довгих голосних, а також у кінцевому складі -er та префіксах типу ver- вокалізуються, тобто вимовляються як подовжений голосний або як неясний голосний типу [a], наприклад, Naar [ha:], war [va:], Vater [ˈfa:ta], то кількість сонорних зменшиться на сорок сім одиниць, тоді кількість сонорних становитиме лише 31, 2%, тобто за кількістю сонорних німецька і українська мови подібні.

Звичайно, ця ознака є фонетичною, а не фонологічною, і навряд чи вимагає фонологічної оцінки.

Деякі асимілятивні явища української мови ускладнюють картину тим, що на стиках слів і складів відповідно може відбуватися асиміляція за дзвінкістю або глухістю.

Головний висновок із цих підрахунків полягає у тому, що загальна кількість сонорних і дзвінких приголосних припадає на українську мову, отже, доводиться визнати, що вона звучніша і сонорніша, ніж німецька мова і що обидва показники — консонантний коефіцієнт і консонантна сонорність приголосних діють разом і кожен з них вносить свою частку у фонотактичну модель мови.

Щодо трифонемних сполук на початку слова, то тут переважають сполуки із глухими приголосними [9: 117].

Відносно двофонемних сполук приголосних на кінці слова, то тут нібито переважають звучні сполуки сонорні+сонорні, сонорні+дзвінкі, дзвінкі+сонорні, дзвінкі+дзвінкі, тобто сполуки з глухими лишаються у меншості [9: 119].

У трифонемних сполуках знову переважають сполуки з глухими [9: 122].

Очевидно, що пошуки яких-небудь нових ознак для оцінки сонорності мов у сполуках приголосних вимагають подальших поглиблених досліджень.

Отже, два параметри — консонантний коефіцієнт та ознака консонантної сонорності — дають підстави вважати, що українська мова є милозвучнішою порівняно з німецькою.

Вважаю, що бажано було б провести перцептивні дослідження щодо сприйняття поняття загальної сонорності за А.П. Журавльовим [4: 120–150], який намагався розкрити символіку значення слів асоціативно за ознаками кольору і таких значень, як «м'яко-твердо», «добре-погано». Очевидно, можна було б протестувати і поняття сонорності слів, а можливо, і словосполучень. Але ці завдання, вочевидь, можуть бути розв'язані за допомогою перцептивної фонетики.

1. Бондарко Л.В., Зиндер Л.Р., Штерн А.С. Некоторые статистические характеристики русской речи. // Слух и речь в норме и патологии. — М., 1977.
2. Ващенко В.С. Стилистичні явища в українській мові. — Харків: Харківський у-т, 1958.
3. Гріднева Л.М. Розподіл голосних, приголосних і пропусків у сучасному українському мовленні. — К., Наук. думка, 1966.
4. Журавлев А.П. Фонетическое значение. — Л., ЛГУ, 1974. — 160 с.

5. *Зиндер Л.Р.* Общая фонетика. — М., «Высшая школа», 1979. — 312 с
6. *Зубкова Л.Г.* Сегментная организация слова. — М., изд-во ун-та Дружбы народов им. П. Лумумбы, 1977.
7. *Калашиник В.С.* Милозвучність. // Українська мова. Енциклопедія. — К., Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 2007. — с. 358.
8. *Никонов В.А.* Фоностатистическое измерение межъязыковых расстояний. // Исследования по фонологии. — М., 1966. — С. 225–297.
9. *Перебийніс В.С.* Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української мови. — К., Наук. думка, 1970. — 272 с.
10. Ученые записки Московского университета, 1834, октябрь, с. 134. Цитовано з історико-етнографічної монографії «Україна», — т. 1, —1959.
11. *Тамбовцев Ю.А.* Консонантный коэффициент в языках разных семей. — Л., 1986. — с. 5.
12. *Тамбовцев Ю.А.* Типология упорядоченности звуковых цепей в языке. — Новосибирск: НГУ, 1994.
13. *Таранец В.Г.* Энергетическая теория речи. — К.; Одесса: «Вища школа», 1981.
14. *Тимошенко Т.Д.* Засоби милозвучності (евфонії) української мови. // «Українська мова в школі», 1952. — № 4. — С. 3–14.
15. *Трубецкой Н.С.* Основы фонологии. Москва, 1960. 2-е изд. — М.: Аспект Пресс, 2000. — с. 164.
16. *Череди́ченко І.Г.* Нариси з загальної стилістики української мови. — К.: Радянська школа, 1962. — 372 с.
17. *Щерба Л.В.* Фонетика французского языка. — М., 1953. — 311 с.
18. Коло святості українця. — К.: Трійця, 2007. — 204 с.
19. Manual of Phonetics, edit. By Bertil Malmberg. — Institute of Phonetics, Lund, 1970. North-Holland Publishing Company, Amsterdam-London. — 568 p.
20. *Tuldava J.* Phonostatistical characteristics of the Estonian language. //Proceedings of XI<sup>th</sup> the Eleventh International Congress of Phonetic Sciences, 1987. — Vol. I. — P. 354– 357.
21. *Remarque E.M.* Drei Kameraden, (У кн.: Зиброва Г.Г. Учебное пособие по немецкому языку для развития навыков устной речи с использованием оригинального текста романа Эриха Марии Ремарка «Три товарища». — М., НВИ Тезаурус, 2001. — 398 с.)

*Larysa Prokopova (Kyiv)*

#### ONE MORE TIME ABOUT THE UKRAINIAN LANGUAGE HARMONY

The article deals with a new approach to the definition of the Ukrainian language harmony, based on the relation of vowels to consonants. The Ukrainian language for the indicator of the consonantal coefficient is close to the Italian language and is far from both the German and the English languages. The consonantal factor reflects the Ukrainian language harmony degree.

**Key words:** consonant coefficient, vowel, consonant, harmony, sonority, phonotactical model.



---

УДК 811.161: 003.037"1489"

Людмила Гнатенко (м. Київ)

## ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНА СИСТЕМА “ЧЕТЬІ МІНЕЇ 1489 РОКУ”

*Уперше комплексно досліджено, з урахуванням кодикологічних та палеографічних даних, графіко-орфографічну систему української рукописної пам'ятки “Четьї Мінеї 1489 року”. Уточнено історію її створення, жанрову приналежність та склад. Встановлено кількість писців пам'ятки та над якими тестами вони працювали. Вивчено графіко-орфографічні особливості кожного з писців і проведено їх порівняльний аналіз.*

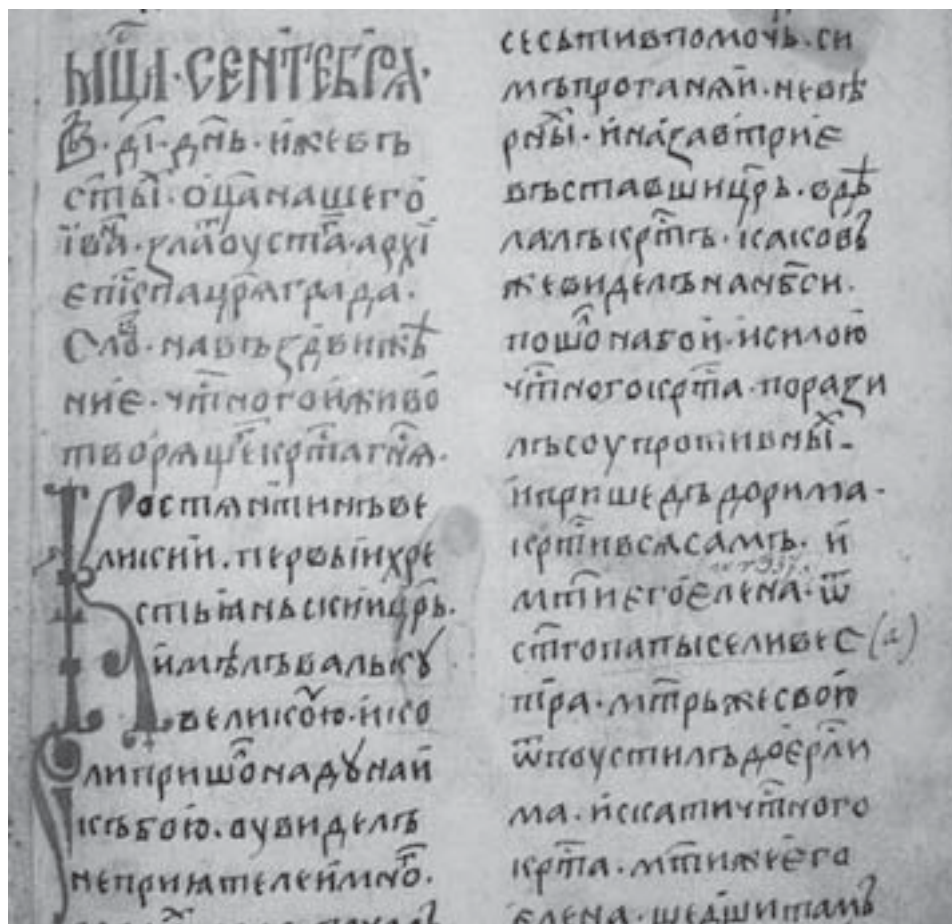
**Ключові слова:** графіко-орфографічна система, узус, звук, орфограма, буква, буквенний знак, лігатура, діакритичний знак.

**З**наменита українська пам'ятка є збірником форматом у 2°, загальною кількістю 375 аркушів, складеного з Торжественника мінейного 1489 р., за змістом якого вона й отримала в науці загальну назву “Четья Мінея 1489 р.”, та Златоуста п'ятдесятного, який починається з арк. 288 відповідно суцільної нумерації, проведеної Іваном Саквичем при останньому опрацюванні книги в 1686 р. Писана пам'ятка в місті Кам'янці. Лише Торжественник мінейний має точну дату завершення роботи — 1489 р., в Златоусті вихідних даних немає, про те, що він також був писаний у той же час або трохи пізніше, свідчать філіграні<sup>1</sup>.

Тексти пам'ятки переписані з українських протографів кінця XIV — початку XV ст. Текст Торжественника мінейного належить до списків другої редакції кінця XIV–XV ст., протографом Златоуста був рукопис, створений не раніше середини XIV ст., бо тільки до середини цього століття склався спільний прототип Торжественника тріодного і Златоуста [14: 343, 347, 348].

---

<sup>1</sup> Зберігається пам'ятка в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л. Археографічний опис див. в каталозі Л.А. Гнатенко [2: 142–145, № 55].

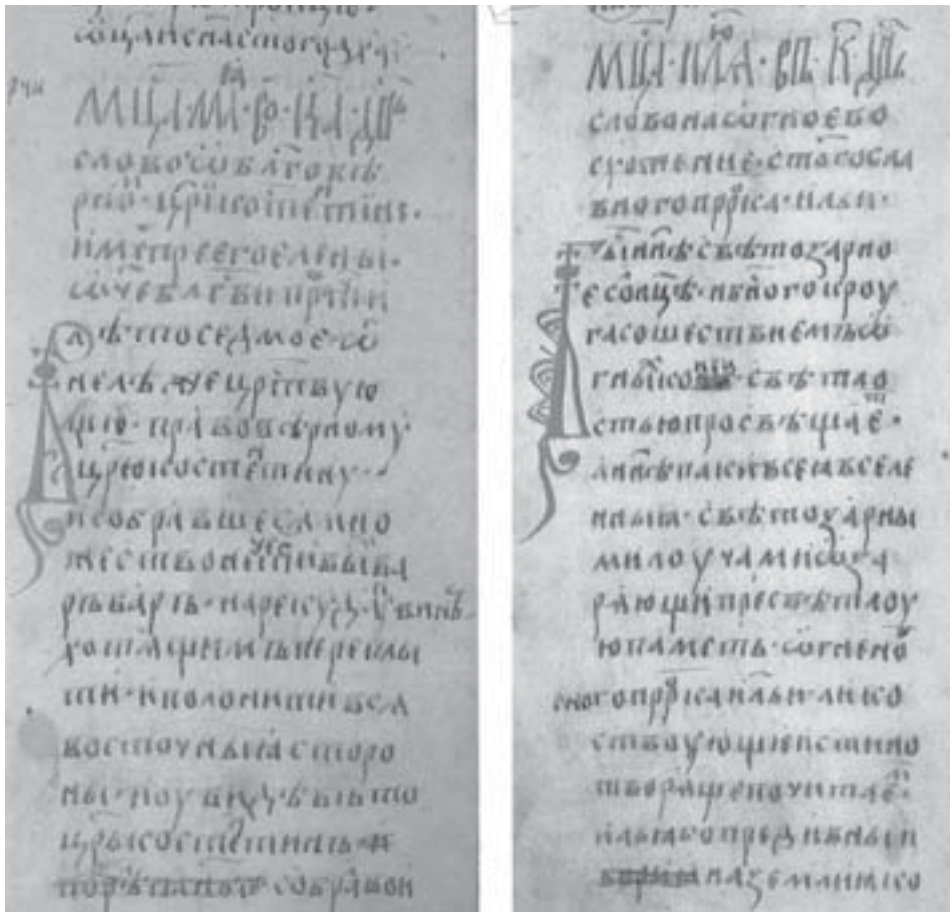


Торжественик мінейний. Арк. 20а-б, почерк писця Березки

Пам'ятка є одним із найраніших зі збережених перекладів церковнослов'янських агіографічних творів староукраїнською мовою, які дійшли до нашого часу в пізніших списках.

Для історії української літературної мови "Четья Мінея 1489 р." цінна тим, відзначає Д. Г. Гринчишин, що вона досить виразно відображає трансформацію церковнослов'янської мови на різних рівнях — у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі — дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною. Проте, книжна церковнослов'янська мова виступає в ній ще досить реально, що пояснюється як змістом самої пам'ятки, так і традиційною пошаною до церковнослов'янської мови [3: 254, 255].

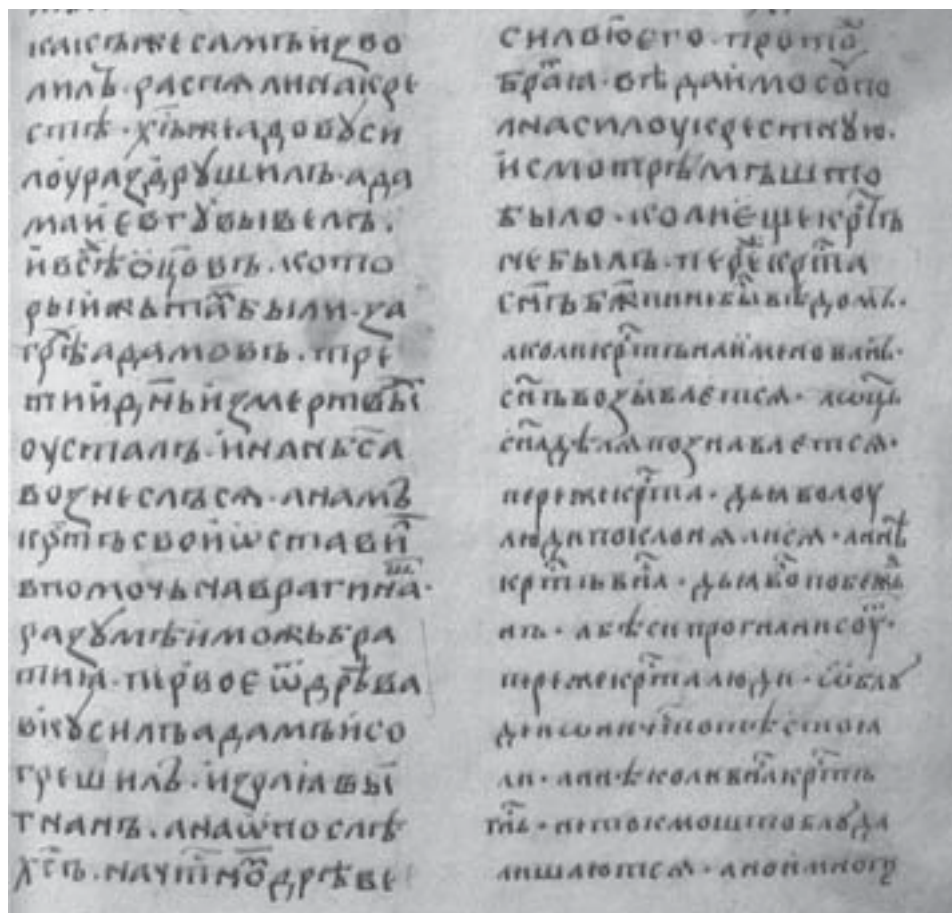
М. Карпинський, досліджуючи мову першої частини пам'ятки, зауважував, що мова другої частини нічим не відрізняється від першої [8: 60]. На думку В.Н. Перетца, наявний текст досить близько повторює український оригінал [12: 103]. саме це спонукає учених уважати пам'ятку копією, зокрема, М. І. Петров наголошував, що пам'ятка є точною копією XV ст. з оригіналу 1397 р. [7: 535–536].



Торжественик мінейний. Арк. 199б, почерк другого писця,  
арк. 232в, почерк третього писця

Основним писцем пам'ятки був попович Березка з Новгородка Литовського, син литовського попа Семиона Долбнича, імена інших писців невідомі. Основні фонетичні, морфологічні та лексичні особливості Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятного є суто українськими або спільними для української та білоруської писемності [1: 41–47].

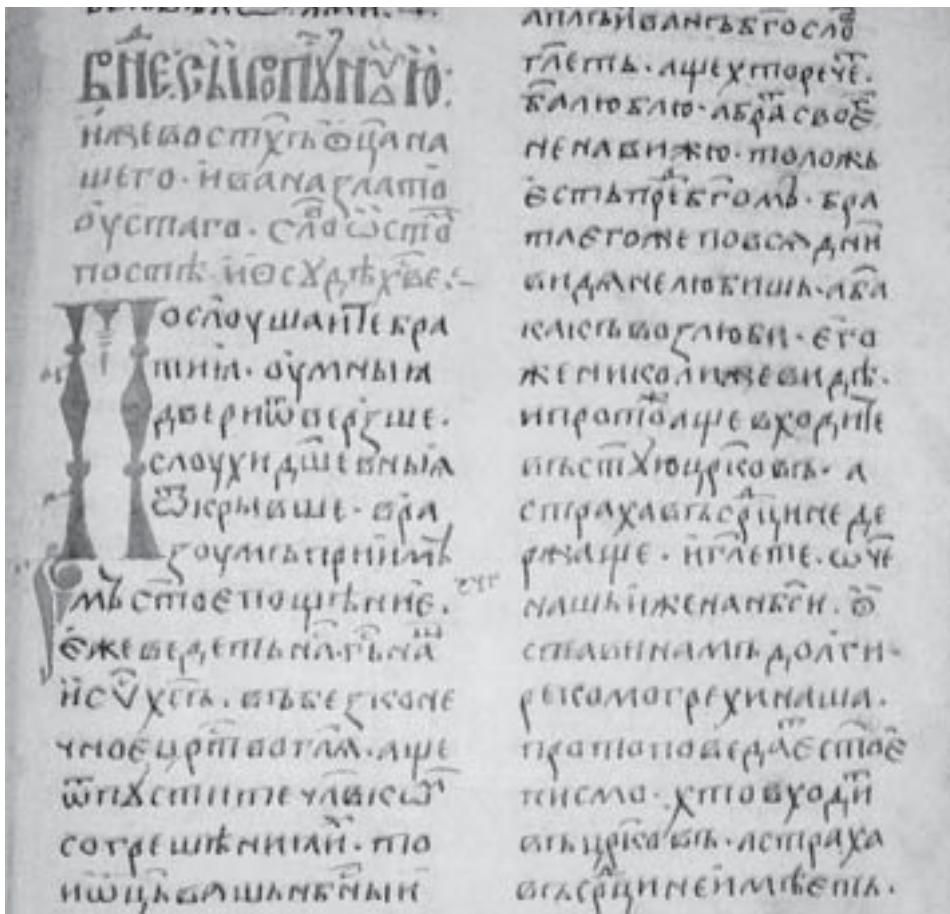
Характерні для білоруської писемності окремі фонетичні явища, наприклад, написання **а (я)** на місці **о (е)**, які фіксуються в пам'ятці лише зрідка, відомий дослідник білоруської мови А.Й. Журавський розглядав не як вияв фонетики білоруської мови — акання, якання, а як помилкові написання, що не становлять норми [6: 84]. К.С. Симонова досліджуючи мову пам'ятки дійшла висновку, що на фонетичному рівні в ній немає особливостей, властивих лише білоруській мові, на підставі чого можна було б характеризувати її як пам'ятку білоруської мови. І в морфологічному аспекті мова досліджуваної пам'ятки відбиває поступове усталення норм, які згодом лягли в основу української літературної мови. Дослідниця зазначала, що аналіз мови пам'ятки підтверджує думку про співіснування і взаємодію у



Торжественик мінейний. Арк. 24а-б, почерк Березки, арк. 24б, почерк четвертого писця

XIV–XV ст. двох літературних мов: староукраїнської, яка функціонувала не лише в офіційно-діловому, а й у конфесійному письменстві, та церковнослов'янської як панівної мови сфери культу [13: 73, 76, 78].

Про українське походження пам'ятки красномовно свідчить й висновок А.Й. Журавського про те, що в плані відбиття окремих мовних особливостей, які лягли в основу формування білоруської літературної мови, пам'ятка становить виняток, оскільки вирішальну роль у становленні норм білоруської писемності, як відомо, відіграли північні білоруські діалекти, а пам'ятка ілюструє особливості південно-західного білоруського наріччя [6: 87]. На підставі цього, К.С. Симонова свого часу зауважила, що постає питання: чи не тому пам'ятка становить виняток у старобілоруській писемності, що ті риси, на які вказує А.Й. Журавський, притаманні не стільки південно-західним білоруським говорам, скільки північноукраїнським, що межували і, безумовно, контактували між собою. Тому "Четью 1489 р." треба розглядати як українську пам'ятку, як важливе джерело вивчення історії української літературної мови [13: 78-79].



Златоуст п'ятдесятний. Арк. 292а-б, почерк писця Березки.

Досліджуючи кодикологічні, палеографічні та правописні особливості пам'ятки ми також дійшли висновку, що тексти, з яких вона складена, переписані з давніх українських протографів. Списували Торжественик мінейний у 1489 р. із рукопису 1397 р., і тому саме цим роком треба датувати переклад текстів староукраїнською мовою і вивчати його з літературно-текстологічного, мовознавчого та орфографічного аспектів як тогочасну українську пам'ятку. У той же час Березкою був переписаний Златоуст п'ятдесятний із рукопису, імовірно, кінця XIV – початку XV ст. Вони були об'єднані в одній книзі на початку 90-х років XV ст.

Тексти писані півуставом середнього розміру, темно-коричневим чорнилом, у два стовпці розміром 220 x 150 мм, на 26 рядках на сторінці; поле тексту 220 x 150 мм. Розміщено тексти відповідно протографів у два стовпці, що притаманне давній писемній традиції, але вже не було поширеним у кодексах кінця XV ст. Накреслення літер характерне для другої половини XV ст. У почерках писців спостерігаємо непрофесійність у написаннях півуставних текстів. Накреслення



язичком, нахиленим униз, літера трохи розвернута й нахилена до рядка; вживана тільки графема **Ы**; **В** квадратна; **Ѧ** з високою серединою, і тільки зрідка трапляється ця буква з низькою середньою частиною; **З** із гострою голівкою, хвіст букви спущений під рядок; **Ж** із великою верхньою частиною; **Т** із двома крильцями, опущеними до рядка (*m*)<sup>2</sup> і **Т** висока, переважно однобічна, вживається в кінці рядків; **Ч** однобічна, накресленням схожа до сучасної друкованої; буква **Ѧ** з опущенням нижньої частини під рядок та ін.

У графіко-орфографічній системі голосних Березка використовував основні узусні орфограми.

Звук **А** передано буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *аплѣ* 7б, *архистратига* 13в, *аминь* 88а, *подаваль* 106г, *спастиса* 19а, *въ жа//лостѣ* 116б–в, *причастна* 86б, *хотѣваго* 70г, *просвещаютса* 85в, *до конца* 6б. Після м'яких приголосних він пише **а**: *проклала* 86а, *затворати* 107б, *принали* 112б, але ця орфограма послідовно не витримана, трапляються написання з **Ѧ**, що є відхиленням від узусу: *ма* 1в, *клятисѣ* 5в, *возвратисѣ* 9г, та паралельні форми: *молѣщю* — *молѣщасѣ* 30. Йотацію звука **А** передано за давньоукраїнською традицією буквою **Ѧ** на початку слів та після голосних: *Ѧдѣниѣ* 14б, *Ѧдше* 96а, *Ѧвилсѣ* 146в, *оуѦстьсѣ* 2в, *декабриѣ* 88а, *исцѣлѣниѣ* 146в; у цих позиціях зрідка трапляються й написання з **а**: *ако* 1в, *адоу* 41г, *стаа* 14в, *ни хотиниѣ* 47б. Поширеним є вживання букви **а** в кінці рядків: *не имѣа* 4б, *срѣбролюбїа* 8г, *котораа* 98а, причому воно ніяк не пов'язане з вписуванням тексту в текстове поле. Одиначно трапляються й написання без йотації **А**: *стаа* 7в.

Звук **Е** передано після приголосних буквою **є** вузькою з язичком, піднятим догори: *старець* 1в, *болѣзни* 19а, *извлече* 85г. Один раз трапилася й архаїчна буква **Ѧ**: *нарѣчѣ* 197а. Йотація позначається на початку слів та після голосних буквою **Є** широкою, із язичком, нахиленим до рядка, сама буква також нахилена до рядка, а іноді й трохи розвернута: *Его* 14г, *съ ЄфифаниЄѣ* 46г, *Єсмь* 62, *раискоЄ* 23б, *житьЄ* 38в, *грозноЄ* 56а. Ця графема в кінці рядків має витягнуту в ширину форму: *исцѣлѣниЄ* 5в, *многїЄ* 47а, *иниЄ* 118в.

Середньопередній звук **И** передано буквами **Ы** і **И** в позиції між приголосними, як за етимологією, так і проти етимології, що є відбиттям рис української фонетики. Пов'язане це з тим, що давні голосні звуки **Ы** і **И** поступово збіглися в одному звукові, і XIV ст. можна вважати часом, коли зближення виявилось настільки, як твердив П.Г. Житецький, що за ним можна стежити, як за явищем постійним і характерним для української мови [4: 127]. Це і спостерігаємо в переписуваному Березкою тексті: за етимологією — *тысѣща* 104а, *бесилньи* 113в, *оукоусилѣ* 23б, *въ сподобилисѣ* 123, *Єдиньствѣ* 130б, паралельні написання — *злыи* 122в — *злии* 19г, *тысѣщи* 36а — *тысѣчами* 55б. Після глухих приголосних **Г**, **К**, **Х** пишеться **И**: *гибнѣщю*

<sup>2</sup> Таке накреслення букви **Т** характерне для писемності XV ст. [9: 198, 202].





Звук **У** переважно передано диграфом **ОУ** на початку, після голосних, у середині та в кінці слів: *оуставъ* 2а, *оуздоревели* 106а, *не оувойдоу*<sup>м</sup> 132в; *подъоучиль* 31а, *златооустѣ* 110в, *златооустого* 120а; *рекоучи* 41в, *волокоуци* 83в, *моукою* 143б; *вѣроу*<sup>с</sup> 105б, *грозоу* 55г, *пришедь/шемоу* 123б. Спорадично вжито і лігатури **Ѹ**, **ѹ**. Буква **Ѹ** бачимо в усіх позиціях у слові, але більше в кінці рядків, уживання її на початку слів не зафіксовано: *златоѸсть* 117в, *трѸбоу* 23а, *вашеѸ* 44г, *реѸг/чи* 67г. Давнє графічне накреслення **ѹ** використано рідко: *бѹдеши* 2б, *чистѹю* 38в, *великѹю* 118б. Іноді зустрічаємо **Ѻ** паралельно з **ОУ** або **Ѹ**, причому, переважно після букви **Щ**: *гибнѺщю* 2б — *гибнѸ/щю* 2а, *исходѺщю* 12б, *стоѺщю* 144б. Йотований звук **У** передано буквою **Ю** у всіх позиціях у слові — після голосних, м'яких приголосних, шиплячих і **Ц**: *юже* 13б, *юноша* 57г, *цѣлоующе* 29а, *соблюдетъ* 2б, *плачющи* 9б, *сльшю* 12б, *девицю* 102в. На початку слів трапляється й диграф **ОУ**: *оуноша* 89б.

З діакритичних знаків спіритус послідовніше ставлено над голосними на початку та всередині слів, після голосних, як над йотованими, так і нейотованими, і виписано його зправа наліво: *Єси* 101б, *ѡцєлеваѡци*<sup>х</sup> 9в, *ѡгоды* 112б, *бѡжиѡ* 74б, *своЄЄ* 100в, *дѡвоѡ* 138. Не зустрічаємо спіритус на початку слів над буквою **А**, в кінці слів над голосними він у більшості випадків його опущено. Спіритус + оксія бачимо тільки над буквами **О** широкою та **Ѧ**: *ни Олтарнѣ*<sup>с</sup> 17в, *ѡбновлѣниЄ* 18в, *О держимъ* 135в, *семиОнъ* 4г — *семиѡнъ* 5а, *праОѡа* 18г, *савѡфъ* 74б. Спіритус + варія є над буквою **і** на початку слів та в кінці рядків: *і сѣъ* 38г, *мі/хаила* 6в, *истинный* / 126в.

Звук **йот**, який займає проміжне становище між голосними та приголосними звуками, передано у будь-якій позиції в слові буквою **И** зі спіритусом: *ѡлѡ ѡмъ/пойдѡте вы* 13в, *не и/маЄшъ выѡти* 104б, *помі/лоуѡ мѡ* 2а, *ѣи мѣрдный* 87в, *стѡый никола* 104а.

У системі передачі приголосних звуків спостерігається традиційність. Дублетність букв при передачі приголосних пам'ятці не характерна. Поряд із вживанням букви **Ф** лише спорадично фіксуємо букву **Ѳ**, і до того ж у паралельних написаннях: *фѡвогоу/* 6в, *филипѡмъ* — *ѡлипиѡ* 6в, *савѡѡѡ* 74а — *савѡѡфъ* 74б, *марѡѡы* 1а, *ѡ/фарѡѡнъ* 103в. Буква **Ѳ** використа в числовому значенні: *ѡѡ. мѣѡи* 16б., *ѡ ѡѡ. дѡъ* 139в, *ѡ ѡѡ.-и/чѡс* 147б. В українських релігійних пам'ятках її знову почали використовувати з останньої чверті XIV ст., але це не було вже пов'язане з вимовою іншомовних слів, а було викликано поступовим застосуванням окремих елементів графіки й орфографії південнослов'янських рукописів. Під цим впливом стали відновлювати і вживання букв **Ѕ** та **Ѥ**, які в давніх текстах використовували переважно в грецьких словах: буква **Ѕ** зафіксована одинично в слові *ѕѡло* 29в та послідовно вживається в числовому значенні: *ѡ ѡѡ. дѡъ* 7в, *ѡ ѡѡ. дѡъ* 53, *ѡѡ./крыль* 75а; буква **Ѥ** одинично трапилась у значенні **КС** у паралельній формі: *маѡи/мѡѡна* 57г — *максѡи/ѡѡнъ* 60а, *максѡмъ* 30в, в інших написаннях наявна передача через **КС**: *александри/искии* 47в, використання

Ѕ послідовне при позначенні чисел: *ѣ. локоть* 104г. Буква **Щ** не зафіксована, на її місці писано буквосполучення **ПС**: *псалъ/мы* 143в. За давньоукраїнською традицією послідовно вживається буквосполучення **НГ**: *архангли* 110г, *англи* 111в, *англь* 119в. Написання **ГГ** на місці **НГ**, які увійдуть до практики українських скрипторіїв у XV ст. під другим південнослов'янським впливом, у пам'ятці не зафіксовано.

Букви **Б** та **Ъ** використано тільки як буквені знаки для передавання м'якості та твердості приголосних і переважно в позиції кінця слів: *бысть* 1а, *писатель* 27в, *наполнитель* 120а, *потвержалъ* 41в, в *црковъ* 64б, *патриархъ* 106б. Усередині слів ці знаки вживано спорадично, в більшості випадків вони між приголосними опущені: *мерзкихи* 41г, *всю* 127б, але загальноновживаним є написання в цій позиції паєрка, використання якого набуло поширення в українських пам'ятках із кінця XIV ст.: *первий* 8а, *марко* – *марко* 42б, *множество* 95г, *нетлѣнныа* 143б. Паєрок має таке ж накреслення як і спіритус, можливо, що писець використовував у ролі паєрка спіритус. Наявна форма паєрка свідчить про те, що писець переписував саме рукопис кінця XIV ст. в якому паєрок мав форму трикутника –', наприклад, як у Київському Псалтирі 1397 р. [10]. У писемних скрипторіях другої половини XV ст., безпосередньо останньої чверті цього століття, часу переписування досліджуваного манускрипту, використовували паєрок вже нового накреслення –'.

Поширеним є вживання східнослов'янських рефлексів редукований + плавний, які в XIV ст. послідовно передавали через **ОР**, **ЄР**, **ОЛ**, **ЄЛ** [5: 181]: *торъ/жество* 78б, *вдержали* 120г, *твердо* 141б, *вбволхво/вавшѣ* 10в, *исполнѣние* 26г. Загальноновживаними є написання, які були наявні, хоча й не послідовно, у пам'ятках середини – кінця XIV ст., напр., в Київському Псалтирі 1397 р. [11: 12], з голосними **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л**, і одночасно з постпозитивними **Ъ**, **Ь**, які ставляться як у Псалтирі, так і в Торжественику мінейному, в кінці рядків на переносі слів: *скоръ/бии* 65г, *торъ/жество* 78б, *чистосеръ/дно* 51в, *моръ/скрю* 93г, *толь/ко* 76б, *боль/ших* 81а, *боль/шеЄ* 97а. Наявні подвійні написання, які свідчать про те, що всередині слів писці вже не знали, яку треба писати літеру – **Ъ** чи **Ь**, що в цій позиції вже узусно не використовувалися: *вѣръ/нии* 25в – *вѣръ/наѣ* 26а, *оумерь//твилъ* 48б–в – *смеръ/тныи* 56г. В кінці рядків наявні буквені знаки **Ъ** та **Ь** у ролі прикриття приголосних: *воздвигъ/ноувьи* 6а, *согрешивь/ши* 18в, *собравъ/шимсѣ* 26б, *хрѣтъѣнь/скомоу* 33б, *людъ/скими* 105в.

З кінця XIV ст. в українській писемній практиці давньоукраїнські орфограми **ОР**, **ЄР**, **ОЛ**, **ЄЛ** поступово були замінені південнослов'янськими – після плавних **Р**, **Л** стали писати **Ъ**, **Ь** у сполученнях **trѣt**, **tlѣt**, **trѣt**, **tlѣt**. Такі написання в Торжественику мінейному відсутні, що свідчить про більш раннє походження протографів.

У кінці рядків уписувано букви більшого розміру: ставлено неприкриту букву **С**, яка збільшена і витягнута вширину: *из' манаС/тырѣ* 4б, *миръС/кимъ* 33б, *радоС/тъ* 39в; також, переважно в кінці

рядків, використано букви зі збільшеною верхньою частиною — **Ъ, Ъ, Т**, що є прийомом уписування тексту в рядок: *хлѣбЪ*/ 3а, *повелѣлЪ*/ 63а, *потомЪ*/ 105б, *грѣ*/шномг 1а, *на мѣ*/сте 7б, *въ Єрданѣ*/ 103в, *оу-сѣ*/нѣте 63в, *штѣ*/ 22б, *псѣ*/ 118а. Хоча зрідка наявні написання зі збільшеними буквами і всередині рядків, але, на наш погляд, це зроблено для того, щоб заповнити текстом рядок: *нача/лникЪ* 7б, *печаленЪ* 14б, *пошолЪ* 89б, *мѣсто* 5а, *тѣло* 86г, *павитиси/* 7а, *противъ*/нѣа/ 21в, *братѣа*/ 123в.

Писець Березка використовував орфографічні прийоми скорочення слів за допомогою титла, пропуску букв на позначення голосних звуків, винесення букв над рядок і лігатурного сполучення букв.

**Титла** вживається дугоподібною формою і ставиться над священними словами: *стѣго* 3б, *бѣу* 20б, *агѣль* 30а, *бѣа* 112, *тѣрю* 139в, над буквами-цифрами: *.а.* 1а, *.ді.* 20а, *.рі.* 147а, а також за традицією над такими словами як: *дѣю* 2б, *дѣнь* 6в, *мѣрь* 13в, *цѣрь* 46в, *сѣнь* 142в. Як правило, титла ставиться над другою приголосною при опущенні однієї або двох голосних: *сѣси*/ 2б, *блѣгода/ти* 78б, *кѣзю* 99б, *цѣрь* 112б, *мѣре*/ 123б та над третьою приголосною при опущенні більше двох голосних: *члѣвѣ* 118в, 149б, *мѣнкѣ*/ 144а. Титла часто ставили і між приголосними, але це скоріше графічне скошення при написанні титли, ніж прийняте вживання. Титла зустрічаємо і при опущенні складу чи складів: *стѣго* 3б, *на сѣ*/тоую 7б, *бѣа* 8б, *гѣли* 87в, *сѣнѣ*/ници 119б.

Використовували **букви-титли** при скороченні слів методом пропуску голосних букв, із винесенням букви-титли над рядком — **слово-титла** (ѣ): *цѣ*/кии 14г, *Єрѣ*/лимѣ 43б, *мѣ*/рдыи 87в; **глагол-титла** (ѣ): *славнѣ* 36в, *ѣ*/пекелнѣ 39а, *мнѣ*/цѣ/нѣи 42а; **черв-титла** (ѣ): *рѣ* 3а, *до вѣ*/ра 62в, *безнѣ*/лно҃го 77а. У ролі титли не використовували букву **Д**, її вживали як виносну букву без покриття титлою з нижньою частиною у вигляді горизонтальної риски, яка подовжена на три букви всередині слів, і писано її лише над останньою буквою в кінці слів: *не* 2/лю 3а, *правѣ* 2/ници 77г, *чю* 2/нзю/ 81. Для скорочення слів, переважно закінчень, використовували й інші приголосні букви: **В, К, Л, М, Н, Ш** з покриттям титлою — *в* 2/цѣркѣ 65а, *в* 2/ѣ 36в, *слѣ* 2/шѣ 42б, *гласѣ* 2/ 11в, *сѣ* 2/тебрѣа 36а, *будѣ* 2/ 63а; **Ж, З, Т, Х, Ц** без покриття титлою: *штѣ* 2/с 30в, *оупра* 2/ни/ласи 76в, *въспѣ* 2/минѣ 2/ 36б, *котѣ* 2/рѣ 2б, *венѣ* 2/ 68. Трапляється в кінці рядків і вживання виносної букви **С** під витягнутою **Т**: *крѣ* 2/ѣ/ 21в, 24б, *крѣ* 2/а/ 24г. Послідовно скорочується за допомогою винесення над рядок голосної букви **О** з покриттям титлою в слові *прѣ* 2/рок і в похідних формах: *прѣ* 2/ркѣ 42в, *со прѣ* 2/рки 78в, *прѣ* 2/рци 111г. Наявна й сербська орфографічна риса — винесення букви **Ѣ** над рядок у кінці рядка: *грѣ* 2/шнѣ 2/х 52в, *вѣ* 2/роуи 83а, *цѣ* 2/тѣ 2/ 139в.

З лігатурних сполучень букв традиційними є **Ѣ** (Ѣ+Т) і **Ѣ** (Ш+Т): *Ѣ* 2б, *Ѣ* 2/кровнии 6в, *Ѣ* 2/верноути/ 118г, але зрідка трапляється і написання **ОТ** та **ѢТ**: *от* 2/рѣа 8а, *Ѣ* 2/творѣ/ютсѣа 43б; *хѣ* 2/Ѣцѣю 7б, *крѣ* 2/Ѣниѣ/ 112б, *сѣ* 2/ници 119б.

Існують різноманітні лігатурні скорочення, але переважно, як і в пам'ятках кінця XIV ст., в кінці рядків, для вписування тексту в текстове поле. Поширеним є вживання лігатур, які мають скорописний характер: **ТВ** – *животво/рщємоу* 25в, *чародѣство/* 34г, *члвчества/* 130б; **ТР** – *гстра/шишасл* 13а, *на завтриє/* 61а, *стра/сть* 62б, *дмитреи/* 93б; **ИТ** – *хрӣти/тань* 9а; **АУ** – *ра̄дѣасл* 56а, *со за̄у/* 72а, *ра̄у//юще* 143в–г, зрідка наявна ця лігатура і всередині рядка: *в пола̄у* 147б. Лігатури з буквою **Т** утворюються приєднанням знизу до ніжки букви **В** або **Р**. У писця витягнута над рядком **Т**, як у лігатурному сполученні, так і окремо, має скорописний характер. Одиначно трапилася і лігатура **ПР** – *про/сща* 70а.

Писані Березкою тексти додаткових статей, вміщені після Торжественника мінейного, арк. 276287, мають ці ж самі орфографічні особливості.

*Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних другим писцем (арк. 148 зв.–207 зв.).* Почерк другого писця з більшим нахилом управо, ніж почерк писця Березки, розмір літер 4 мм. Накреслення букв розгоністіші порівняно з першим писцем, але виписані чіткіше й ретельніше.

Основні узусні особливості орфографії обох переписувачів подібні, проте у другого писця наявні й певні графіко-орфографічні відмінності. Так, написання букви **Є** широкої значно меншої форми, ніж у першого писця; накресленням буква **В** не наближається до квадрата; не фіксовано вживання букви **А**, але наявний монограф **У**.

У другого писця немає спорадичних написань з буквою **ІА** після м'яких приголосних при передачі звука **А**, а при позначенні йотації після голосних у нього лише в кількох випадках зустріли в кінці рядків буква **А**, яка була поширена в цій позиції у Березки: *пре̄стоіаніа/* 148а, *мѣданаа/* 170а.

Після глухих **Г**, **К**, **Х** поряд із перевагою написань з **И**, які послідовно вживані першим писцем, часто пишеться **Ы**: *дрои/гиє* 150г, *к въбогӣ* 160в, *погибель/* 164в, *великии/* 157б, *великимъ* 162а, *с кимъ* 172б, *архиєп̄кпоу* 151б, *грѣхи* 163в, *патріарьхи* 155г, *ногы/* 180в, *пр̄рки/* 155г, *чо/ловчѣкыи* 161в, 169б, *Є̄лѣ̄кыи/* 163г, *вл̄кы* 198б, *ѣ̄ы* 165г; поширені й паралельні написання: *слугы/* – *слуги* 207г, *моуки* 157в – *муки* 207в, *в вѣкы* 163г, 168в, 175б, 180в – *во вѣки* 164а, *в вѣки* 176в, *слоуги* – *слоугы* 183б, 184г, *многии* 164а – *многы* 201в. Послідовні вживання **И** наявні після шиплячих та **Ц**: *при/ближили* 176а, *всєдєржитєль* 193б, *рекоучи* 193в, *боудєши* 178б, *мо/щи* 195г; *старци* 164б. Трапилося й подвійне написання **Ы** – **И** після букви **Ф**: *Єлисаѣѣы* – *Єлисаѣѣы* 157а.

Частішим, ніж у першого писця, є вживання за середньоболгарською орфографією букви **І** між приголосними та перед голосними, при послідовному проставленні цієї букви за давньою українською традицією в кінці рядків: *їсно̄/нілосл* 154в, *повелѣлі* 153а, *двіши/* 159г, *пріходл* 165б, *грѣхі* 171б, *великимъ/* 171в, *прішоб̄/* 173г,



у другого писця не поширені й рідко наявні тільки написання з **О**, **Є** перед плавним **Р** і постпозитивним **Б**, який одинично фіксується і після **Л**: *с покорь/ностяю* 166в, *горь/шеЄ* 179г, *w терь/пѣнии* 153а; *боль/ша* 166а. Спорадичне вживання таких написань свідчить про те, що другий писець, на відміну від першого, не дотримувався текстового поля протографа.

Не зафіксовано в другого писця й уживання **паєрка** на місці **Ъ**, **Ь**: *вчинити* 153г, *зтворѣ/на* 159а, *исцели/въ* 181а, та сербської орфограми — винесення в кінці рядка **Ѣ** над рядок, яка була загальноновживана в писемній практиці кінця XV ст. і яку використовував Березка. Це свідчить про те, що в протографі кінця XIV ст. ще не було ні **паєрка**, ні виносної **Ѣ**.

Другий писець не вживає в кінці рядків неприкриту букву **С**, яка у Березки має збільшений розмір і витягнута в ширину. Не поширені в кінці рядків лігатури **ТВ** та **ТР**, причому написання **Т** має скорописний характер, як у першого писця, і півуставний, із витягнутою вгору ніжкою. Вживання цих лігатур спостерігаємо лише кілька разів у кінці останнього рядка стовпця: *млитву//* 184а–б, *wстру//пленами* 152в–г, *ѡстра/ха* 207г, але вони наявні в сполученні з виносною буквою **С**: *црѣТва/* 154б, *црѣТву/* 155а. Проте, як і в Березки, поширена всередині та в кінці рядка лігатура **АУ**: *ра<sup>д</sup>уисѧ/* 156в, *ра<sup>д</sup>у/Єтсѧ/* 162б, *не стра<sup>х</sup>у/* 173в.

*Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних третім писцем (арк. 208–274).* Почерк третього писця з легким нахилом управо, розмір літер 3 мм. Накреслення букв чіткіші, ніж у перших двох писців. За графіко-орфографічними особливостями текст, над яким працював третій писець, має як загальні узусні написання, спільні для усіх писців, так і окремі, однакові з першим чи з другим писцем, або тільки індивідуальні. Так, у третього писця, як і в другого, накреслення букви **Є** широкою значно меншої форми, ніж у першого писця, а буква **В** не квадратна; використано букви **Ѧ** та **У**.

Не поширене, як у першого писця, вживання букви **Ѧ** після голосних у кінці рядків, вона трапилася лише в декількох написаннях, як і в другого писця: *помышлѧѧ/* 231в, *милоуѧ/* 239б; немає спорадичних вживань букви **Ѧ** після м'яких приголосних при передачі звука **А**; також, як і в першого писця, одиничні написання з відсутністю йотації **А**: *стаа* 208г, *дааше* 221в, *прехваѣнаа/* 230б. У цих словах третій писець застосовує середньоболгарську орфограму на тих же аркушах, на яких уживає і **Ѧ**.

Наявна в декількох випадках і буква **Ю**, яка була вже архаїчною в протографі: *при/гвоздѣ<sup>ѣ</sup>кнѣ* 209б, *пренесеник* 270а.

Після глухих приголосних **Г**, **К**, **Х** третій писець переважно пише букву **И**, як і перший, на відміну від поширеного вживання другим писцем і букви **Ы**: *погибли* 214в, *недоуги* 230г, *слоуги* 248в; *грѣ/шники* 210б, *празники* 211а, *горкимъ* 244б; *тихимъ* 220б, *архистратигъ* 222б, *грехи/* 227а, *восхи/ти* 261а. Проте наявні й декілька паралельних на-



**У** зустрічаємо переважно в кінці рядків: *своЄму/* 234б, *въ му/ромѣ* 237б, *миру//* 264а. Є й певна особливість у вживанні **Ж** і **У** на одних і тих же аркушах тексту — коли пишеться одна буква, то пишеться й інша.

Третій писець уживав спіритус над голосними на початку, всередині та в кінці слів, здебільшого над йотованими голосними, проте в цих позиціях переважають написання без діакритичного знака; *йродовѣ* 272в, *мо/льбою* 236б, *свои* 265а. Як і в другого писця, трапляються випадки проставлення спіритуса над усіма голосними в слові: *оумомъ* 239б, *таковѣѣ* 261в. Діакритик спіритус + варія ставиться над буквами **У** та **ОУ**, і, як у другого писця, важко зрозуміти стоїть варія чи оксія: *ѡсоудить* 219г, *ѡдинъ* 252б, *оужасальсѣ* 262б, *оужложивше* 265а, *оу вифлиѡме* 274б.

Буква **В** вживана при передаванні звука **В**, як і в другого писця, переважно в словах: *Євѣлии* 250б, *Євѣлиа* 239в, *Євѣлиста/* 258а, хоча зрідка в них наявна і **В**: *Євѣлисть/* 235г.

У третього писця тільки в декількох словах використана буква **ѡ** при передаванні **КС**, яка також рідко вживана першим писцем і трохи частіше другим: *ѡ александри* 260а, *ѡ александрикоѣ* 260г; буква **Ѣ** фіксується тільки в значенні числа: *.Ѣ. бо/мѣць* 222б, *.Ѣ. днь* 250в. Спорадично наявне, як і у першого писця, вживання букви **Ѧ** при передаванні звука **і** послідовно — при позначенні числа, на відміну від другого писця, який уживав її тільки в числовому значенні: *ѡсиѦъ* 209в, *ЄлисаѦѣ* — *ЄлисаѦѣѣ* 219б, *ЄлисаѦѣѣ* 223б, *кѦ днь* 226а, 274в. Як і в інших писців, не трапляється буква **Ѧ**.

Вживання **паєрка** на місці **Ѧ**, **Ѧ** та виносної **Ѧ** в кінці рядка в третього писця, як і в другого, немає. Це підтверджує попередньо висловлену нашу думку про те, що в списуваній пам'ятці вони не були узусно вживані.

Третій писець спорадично вживав **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л** і постпозитивними **Ѧ**, **Ѧ**, які ставив у кінці рядків на переносі, на відміну від послідовних уживань першим писцем і рідко другим: *боръ//здо* 251б–в, *горъ/ше* 272б, *ѡ перъ/сиды* 269а; *поль/ки* 208в, *мошь//вить* 215а–б, *прель/стилисѣ* 216а, *дерь/жатсѣ* 216б, *свидѣтель/ствоуетъ* 235г. Трапилося й декілька написань без постпозитивного **Ѧ** в кінці рядків на переносі: *дєр/жа* 231г, *самодєр/жъцю* 236г.

На відміну від першого, третій і другий писці не вживали в кінці рядків неприкриту букву **С**. Зрідка використані лігатури в кінці рядків, які в першого писця поширені, зокрема **ТВ** та **ТР**: *тво/риши* 221в, *Єстство/* 222г, *мѣтвоу/* 233а, *тєтръ/* 225а, *стрє/мглавъ* 229в. Наявна лігатура **ТВ** і в сполученні з виносною буквою **С**: *црѣТво/* 209г, причому виносна буква **С** часто стоїть в кінці рядків під витягнутою вгору **Т** і не в лігатурному сполученні: *радѣТъ/* 222в, *не вѣрѣТуЄ/* 225а, *мѣТу/* 264а. Витягнута вгору буква **Т** в кінці рядків має півуставний характер як у лігатурі, так і окремо, на відміну від орфографії Березки: *лихоТж/* 208а, *шТо/* 209в, *лесТъ/* 251б.



Третій писець на початку своєї роботи йшов не за орфографією переписуваного рукопису, а намагався переписувати текст відповідно до норм середньоболгарського (південнослов'янського) правопису, як це було прийнято в той час. Але далі, можливо, після зауважень керівника роботою він повернувся до копіювання тексту.

*Графіко-орфографічні особливості тексту, писаного четвертим писцем (арк. 24б).* Четвертий писець уписав дванадцять з половиною рядків у другій половині стовпця 24б чітким професійним почерком — маленьким півустановом розміром 2 мм. Вірогідно, він зробив це під час завершення роботи або трохи пізніше. У накресленні букв та в орфографії характерним, порівняно з почерком Березки, є: **Є** вузька без витягнутого вгору язичка; не використовує букви **Є** широкої, **Ж** та **У**; після м'яких приголосних послідовно пише **А**: *возываетсА*; йотований **А** передає через **ІА**: *стаА/ли*; йотований **Е** — через **Є** вузьку: *познаваецси*; **У** вжита в кінці рядків: *у блѣ/дѣ* та ін.

*Графіко-орфографічна система Златоуста п'ятдесятного, писаного Березкою (арк. 288-375 зв.)* Для Златоуста п'ятдесятного характерними є спільні основні узусні орфограми з системою Торжественника мінейного, проте наявні й окремі відмінності.

У системі голосних звук **А** передано буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *аѣль* 292б, *адъ* 319а, *аще* 346а, *страха* 292б, *проганАючи* 305а, *вамъ* 346б, *почаль* 319б, *оупадшаго* 290г, *ѡчища/юще* 305б, *пѣА/нища* 301б. Після м'яких приголосних писано **А**: во *клатѣ* 288б, *хотА* 295а, *терпА* 331а. Цю орфограму писець Березка в Златоусті витримав послідовно, на відміну від Торжественника мінейного; вживання **ІА** після приголосної зафіксоване лише в слові *распада-лосА* 324г. Йотація звука **А** передається за давньоукраїнською традицією буквою **ІА** на початку слів та після голосних: *ІАдище* 303г, *ІАзыкѣ* 315а, *ІАблокомъ* 319а, *ѡчищѣниІА* 288а, *воскрѣниІА* 297б, *покаІАниЄмъ/* 305г. Трапляються, значно більше ніж у Торжественнику мінейному, й написання з **А**: *Ако* 294а, *Адъ* 308а, *прочАл* 305б, *злаА* 369в, *ѡкан'наА* 369в. Проте поширеним є, як і в Торжественнику, вживання після голосних букви **А** в кінці рядків: *бжїА/* 301б, *преч'тыА/* 316б, *скор'бѣцаА/* 359а, причому використання **А** ніяк не пов'язане зі вписуванням тексту в текстове поле. Одиначно трапляються в кінці рядків й написання без йотації **А**: *злаа/* 292в, *таинаа/* 351а.

Звук **Е** та його йотація передано тими ж графемами та орфограммами, що і в Торжественнику мінейному: *словеса* 295б, *в'шєдше* 347а, *младенець* 374а, *Єже* 295в, *Єсть* 299б, *Єго* 373в, *грєхо/вноЄ* 290а, *чистоЄ* 368б, *пomy/шлѣниЄмъ* 370б. Також **Є** широка в кінці рядків має витягнуту в ширину форму: *именоуЄ<sup>m</sup>/* 314б, *дрѣгуЄ/* 364б, *светлѣЄ/* 372в. Немає архаїчної букви **ІЄ**.

Середньопередній звук **И** передано, як і в Торжественнику мінейному, буквами **Ы** і **И** в позиції між приголосними, як за етимологією, так і проти етимології: *ныне* — *нине* 331г, *в'нынешний* 358в — *нынешнѣ*

добра 359в. Також послідовно в Златоусті писано **И** після **Г, К, Х**: *многими* 293а, *погибшиа*/ 331а, *други*/ 346б, *великии* 288б, *раискиа* 290б, *Єврѣи/ских* 316а, після шиплячих та **Ц**: *приблизиса* 290б, *моучителю* 316в, *согрешили*/ 288б, *троу/жающиса* 299а, *бл҃дници* 370б.

На відміну від Торжественника мінейного, звук **И** постійно передається буквою **И**: *ихъ* 302а, *юда* 319в, *ради* 302в, *своими*/ 306а, *гре/си* 309б, *дарѣниЄ*/ 300а, *воздѣржаниа*/ 302г. Наявна буква **Ї** в паралельних написаннях з **И** лише в словах: *їсѣѡ хѣа* 288а, *исѣѡ хсѣ* 292а, *їсѣѡ* 322б, *исѣѡ* 368а. Її вжив писець, як і в Торжественнику мінейному, при дотриманні давнього правила кінця рядка: *возмі*/ 310в, *вс҃гдившї*/ 369в, *поклонї/хомса* 372а, а також в кіноварних заголовках: в *цр҃кві*/ 362б, *архїЄні/скоупа. александрїи/скаго* 368а. Букву **Ѣ** при позначенні звука **И**, як і в Торжественнику мінейному, вжито на місці етимологічного **Ѣ** у позиції під наголосом: *рѣки* 290г, *ѡ дрѣва* 326б, *да вѣроующе* 336б, в ненаголошеній позиції писець ставив **Є** вузьку. Йотований звук **И** передано, як і в Торжественнику, буквою **И** зі спіритусом після голосних у середині та в кінці слів: *в житїи семъ* 289б, *славъ приї/мают праведниї* 290а, *вє/тхїи закони* 314в. Зрідка наявне позначення йотації і через **Є** широку: *нинешь/ниї празникъ великоЄ/паски* 333а.

При передаванні звука **О** на початку слів та після голосних у Златоусті переважно використані орфограми з **Ѡ** (в Торжественнику мінейному — букви **О** широкої): *всѡзати* 336б, *всоудить* 362а, *ѡлтарь*/ 373в, *ивсифъ* 326б, *семиѡна* 368а, *ѡѡвола* 372а. Проте, як і в Торжественнику, наявне спорадичне вживання **О** широкої з крапкою всередині: *Ѡ/стави* 292б, *Ѡ/дѣжѡ* 314в, *по Ѡбы/чаю* 339в, *ѡѡа* 291г — *Ѡѡъ* 347б, а також використання **О** широкої з однією або з двома крапками всередині в слові *око* та в похідних, до того ж у паралельних написаннях з **Ѡ**: *ѡ Ѡчью* 347а, *Ѡци* 289б, *Ѡчима* 309г, 355б — *ѡчима* 363в, *ѡчи* 318б, *ѡ/ка* 374а. Використовується, як і в Торжественнику, проте частіше у кінці рядків для заповнення місця витягнута вширину **Ѡ**: *ѡ/бличить* 294в, *ѡ/сквернѡют* 300б, *ѡ/бычѡи* 346а. Використання **О** вузької таке ж як і в Торжественнику.

Звук **У** передано, як і в Торжественнику мінейному, в усіх позиціях у слові диграфом **ѠУ**: *оубогихъ* 293г, *оугодни*/ 345а, *оучнкомъ* 339г, *вельзаоуле* 324б, *злаѡоустого* 330г, *златооустѡѡ* 362в, *соудѡа* 291б, *лоукавъ* 315в, *помилоуѡтъ* 340б. Проте, на відміну від Торжественника, в позиціях після приголосних усередині та в кінці слова широко вживана і буква **Ѣ**: *послѡшаите* 288а, *вслѡшавшемъ/са* 290б, *ѡнѡстѡтсѡ* 340б. Поширеними є й паралельні написання: *боудѡмъ — бѡдѡмъ* 288б, *другѡъ другѡ* 345б, *моука* 291а — *мѡкоу* 290а. Давнє графічне накреслення **Ѣ** використане частіше, ніж у Торжественнику мінейному: *глубокѡю* 289в, *вечнѡю* 291в, *погѡбмъ* 306б. Монограф **У** трапився лише одинично: *зѡблѡжъ/шихъ* 331а. Не зафіксовано вживання букви **Ѡ**, яка спорадично наявна в Торжественнику. Йотація звука **У** позначається, як і в Торжественнику мінейному, буквою **Ю** в усіх позиціях в слові — після

голосних і м'яких приголосних, після шиплячих і **Ц**: *и юдѣ*/ 319б, *юже* 348в, *свою* 304в, *не оу/сътающи* 370а, *на пер'воюю* 358а, *не'лю* 304в, *милостыню* 299г, *цр'ю* 304в, *не волѣжю* 294б, *д'ю* 325в, *плащаницю*/ 326б, *ѡцю* 357в.

При передаванні голосних звуків у Златоусті п'ятдесятному, як і в Торжественику мінейному, використані діакритичні знаки: спіритус, спіритус + оксія і спіритус + варія. Спіритус ставиться над голосними, як над йотованими, так і нейотованими, на початку, всередині та в кінці слів, і виписаний зправа наліво: *Єсмо* 288б, *исход'аши* 300б, *ако гл҃ха'а* 309г, *хр'тъ'аны*/ 359а, *щедрою*/ 290а, *приношениЄ* 340б. Над буквами **Ѡ**, **Ѧ** широкою із крапкою всередині та **ѦУ** проставлено спіритус з оксією: *Ѡстерѣгаимос'а* 296в, *Ѧномѣ* 309в, *ѡставайте* 342а.

Звук **йот** в орфографії Златоуста позначено як спіритусом так і спіритусом із оксією, в Торжественику мінейному писець Березка використовував лише спіритус. У Златоусті він ставив спіритус усередині слів над **И**: *посл҃шайте брат'а*/ 288а, *раз'бойникѣ* 310б, *изыйди* 331в, значно рідше — спіритус із оксією: *посл҃шай'мо* 316а; в кінці слів — переважно спіритус з оксією: *въ стра/шн'ий д'нь* 288г, *въ ѡгнь вѣ/чн'ий* 289б — *оу ѡгнь вѣчь/н'ий* 389в, *премудр'ий* / *соломонѣ* 332б, і значно рідше — один спіритус: *великий павель*/ 290б, *ѡставиль*/ *ма'ѡ'ѣи* 322, *нинешь/ний празникѣ* 333а.

У системі приголосних одинично фіксовано передавання **В** через **Ѡ** в слові *ЄѠ'Є* 333б при загальноновживаних написаннях: *Єѡ'аг/ли* 299а, *Єѡ'аглиЄ* 348б, *Єѡ'аглицѣ*/ 315а; рідко наявна паралельно з **Ѡ** буква **Ѧ**: *ма'Ѡ'ѣи* — *ма'ѡ'ѣи* 322б, *ѡсифѣ* 326б — *ѡси'ѡѣ* 326а, *ѡм'ѣ* — *ѡом'ѣ* 336а; букву **Ѡ** використано для передавання чисел: *Ѡ. д'новѣ* 290в, *ѠѠ. д'новѣ*/ 302в, лише одинично вона трапилася при передачі звука: *Ѡѣло* 298в; буквою **Ѡ** позначає тільки число: *Ѡ. сажень* 374г, *Ѡѣ. д'новѣ* 302в, а звукосполучення **КС** передане буквами **КС**, на відміну від Торжественика мінейного, в якому спорадично в цій функції наявна й **Ѡ**: *алекса/ндриискаго* 314а, *алек'сандр'и*/ 368а; вжито буквосполучення **ПС**: *во псалтыри* 348; буква **Ѡ** не фіксується. Традиційно використане буквосполучення **НГ**, а написань на його місці буквосполучення **ПГ** немає: *аг'ль* 304а, *аг'гли* 356в, *ар'ханг'ли* 375г.

У ролі буквених знаків використовуються **Б** та **Ѡ**, яких послідовно вжито в кінці слів та при переносі: *д'нь* 288б, *тварѣ* 290в, *ѡгнь* 357б, *чадомѣ* 290в, *слышимѣ* 290а, *оустрашилѣ* 331б; *вѣчь/ноюю* 288в, *господѣ/скиЄ* 356а, *п'гань/ства* 369а, *невѣ/д'ачень* 293в, *въ/скоре* 357а. Усередині слів вони трапляються рідше: *слы/шьте* 300г, *мирьского* 301а, *звеличьмо* 329б, *жидо/вѣскоую* 343б, на їхньому місці вживанишим є паєрок, який, на відміну від Торжественика мінейного, має давню форму трикутника: *трѣд'ив'ше*/ 290а, *в то/л'ковани* 294а, *чер'въ* 357б; написання паєрка на місці **Ѡ** ілюструють такі паралельні вживання: *не волѣжю* 294б — *не вол'жю* 307а.

Наявні, як і в Торжественику мінейному, східнослов'янські рефлеки редукований + плавний: *сотворшаго* 350а, *терп'а/ще* 293г,

свершилѣ 314б, первыи 346б, исполнена 288а, солѣца 290в, исшѣ/ 324б, оу толковании 345б. Також використовуються написання з голосними **О, Є** перед плавними **Р, Л** і одночасно з постпозитивними **Ъ, Ъ**, які стоять в кінці рядків на переносі слів: воздѣрь/жѣмсѣ 334в, мерѣ/твѣмѣ 323в, из мерѣ/твѣх 331в, прѣль/стѣль 290б, вѣль/ми 298б, 319б; дѣгаволь/скаѣ 300а, боль/шаѣ 307в, коль/ко 322а, долѣ/жникомѣ 294б — долѣжни 298б (всередині рядка), але трапляються і написання: милосер/дѣЄ 326а, сквер/ныѣ 354в, оумер/шаѣ 358б. У середині слів поширеними є написання з голосними **О, Є** перед плавними **Р, Л** і одночасно з паєрком у постпозиції: творѣца 290в, ѿ корѣмно҃го 301б, гордѣсть 351б, смерѣть 290б, ѿверѣше 292а, ласкосердствомѣ 302 г. Зрідка, і до того ж у тих самих лексемах, усередині слів у постпозиції наявний **Ъ**: морѣскю 315г, толькѣ 303б, вѣльми 322в. Відсутні, як і в Торжественику, за південнослов'янським правописом вживання **Ъ, Ъ** після плавних **Р, Л** у сполученнях **trѣt, tlѣt, trѣt, tlѣt**.

У Златоусті також поширеним є написання з **Ъ** перед йотованими голосними: кро/тостью и смиръѣньЄѣ/ 289а, согрѣшѣньяѣ 292а, безаконьЄмѣ 310б, але вже переважають написання з **И**: покаганияѣ 288а, размышлѣниЄ 298а, спа/сѣнию 326а. З кінця XIV ст. на місці **Ъ** поширювалося **И**, а пізніше — **І** під дією другого південнослов'янського впливу, що свідчить про списування давнішої пам'ятки.

У кінці рядків, як і в Торжественику мінейному, наявні неприкрита буква **С** (більшого розміру і витягнута вширину): со С/трахомѣ 345в, члѣчєС/твоу 358а, чиС/тоты 368б, та букви **Ъ, Ъ, Т** зі збільшеною верхньою частиною: ницимѣ/ 295в, мерѣ/твѣмѣ 323в, врѣ/ма 288а, воздержѣ/мсѣ 300в, пишеѣ/ 294б, які трапляються і всередині рядків: вбогимѣ 287в, дѣшамѣ 296, тѣло 290а, страшнѣмѣ 291г, поТерпѣѣ/ 301в, со сТарци 318в. Збільшений буквенний знак **Ъ** вжито частіше, ніж у Торжественику, а витягнута вгору буква **Т** також має скорописний характер.

В орфографії Златоуста, як і в Торжественику мінейному, використані прийоми скорочення слів за допомогою титла, пропуску голосних букв, винесення букв над рядком і лігатурного сполучення букв.

**Титла** також вживається дугоподібної форми і ставиться над священними словами: хсѣ 290а, бѣжиѣ/ 290б, Євангѣльскиѣ 311б, мѣтвы 347б, ѣа 362в, над буквами-цифрами: .м. 295а, .ѣ. 305б, .є. 311а та за традицією над словами: дѣнь 288б, црѣь 298а, члѣвколюбѣцю 305а, дѣша 305б, гѣлати 311б. Титла проставляється, як правило, над другою приголосною при опущенні однієї або двох голосних: бѣговгодно 289б, анѣлы 363б, мѣтри/ 363б, бѣжи 374б, црѣвы 299а; над третьою або над четвертою приголосною — при опущенні більше голосних: мѣтвою 290а, члѣци 365а, црѣкви 365б, члѣчю 365б, члѣчєс/ка 373в, слнѣє 291б. Титла часто ставиться і між приголосними, проте це лише його графічне скошення. Вона наявна й при опущенні складу чи складів: хсѣ 295а, стѣю/ 297б, боу 311а, гѣлюще 315в.

Використані й букви-титли — **слово-титла**:  $\overset{c}{\text{тн}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{тн}}\overset{c}{\text{о}}$  291г,  $\overset{c}{\text{г}}\overset{c}{\text{ь}}$  302в,  $\overset{c}{\text{цр}}\overset{c}{\text{т}}\overset{c}{\text{во}}$  / 304а; **глагол-титла**:  $\overset{c}{\text{наше}}\overset{c}{\text{ь}}$  288а,  $\overset{c}{\text{члв}}\overset{c}{\text{чєска}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 290г,  $\overset{c}{\text{гр}}\overset{c}{\text{ѣши}}\overset{c}{\text{н}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 313в.; **черв-титла**:  $\overset{c}{\text{прит}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ни}}\overset{c}{\text{к}}\overset{c}{\text{ь}}$  301а,  $\overset{c}{\text{нар}}\overset{c}{\text{е}}\overset{c}{\text{н}}\overset{c}{\text{ь}}$  302б,  $\overset{c}{\text{вє}}\overset{c}{\text{ч}}\overset{c}{\text{н}}\overset{c}{\text{ю}}$  346а. У ролі титли зафіксована буква **Д** лише в словах:  $\overset{c}{\text{ср}}\overset{c}{\text{ѣца}}$  306а,  $\overset{c}{\text{оу}}\overset{c}{\text{се}}$  /  $\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{ѣци}}$  370г,  $\overset{c}{\text{яко}}\overset{c}{\text{вл}}\overset{c}{\text{ѣчево}}$  316а. Буква **Д** загальноновживана в ролі виносної без покриття титлою:  $\overset{c}{\text{не}}\overset{c}{\text{ѣлю}}$  297в,  $\overset{c}{\text{моло}}\overset{c}{\text{ѣцю}}$  / 322б,  $\overset{c}{\text{сла}}\overset{c}{\text{дка}}\overset{c}{\text{ка}}$  354в. Трапляються й випадки з винесеним над рядком складом **ДО**, коли з правого кінця перекладини букви **Д** виписано букву **О**:  $\overset{c}{\text{ра}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ст}}\overset{c}{\text{ью}}$  / 323б,  $\overset{c}{\text{пре}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{о}}$  336а,  $\overset{c}{\text{не}}\overset{c}{\text{по}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{б}}\overset{c}{\text{ны}}\overset{c}{\text{ми}}$  354в. Зустрічаємо й такі приголосні букви: покриті титлою — **В** —  $\overset{c}{\text{грєх}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ь}}$  309г,  $\overset{c}{\text{жид}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ь}}\overset{c}{\text{ски}}\overset{c}{\text{а}}$  315б,  $\overset{c}{\text{б}}\overset{c}{\text{ѣс}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ь}}$  /  $\overset{c}{\text{ских}}\overset{c}{\text{ь}}$  337а; **К** —  $\overset{c}{\text{ка}}\overset{c}{\text{ь}}$  299в,  $\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{ѣк}}$  314а,  $\overset{c}{\text{п}}\overset{c}{\text{л}}\overset{c}{\text{т}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ь}}$  338а; **Л** —  $\overset{c}{\text{приш}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ь}}$  288в,  $\overset{c}{\text{б}}\overset{c}{\text{ь}}$  293а,  $\overset{c}{\text{дьяв}}\overset{c}{\text{л}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ь}}$  318г; **М** —  $\overset{c}{\text{б}}\overset{c}{\text{г}}\overset{c}{\text{ат}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 288в,  $\overset{c}{\text{боуд}}\overset{c}{\text{ж}}\overset{c}{\text{и}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 290в,  $\overset{c}{\text{тр}}\overset{c}{\text{жд}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 292в; **Н** —  $\overset{c}{\text{ив}}\overset{c}{\text{а}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 301б,  $\overset{c}{\text{и}}\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{а}}\overset{c}{\text{ь}}$  317б,  $\overset{c}{\text{ам}}\overset{c}{\text{и}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 372а; **Ш** —  $\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{ь}}$  /  $\overset{c}{\text{ше}}$  302в,  $\overset{c}{\text{хочє}}$  / 322а,  $\overset{c}{\text{дєр}}\overset{c}{\text{ж}}\overset{c}{\text{и}}\overset{c}{\text{ь}}$  354а; не покриті титлою — **Ж** —  $\overset{c}{\text{моу}}\overset{c}{\text{ь}}$  304а,  $\overset{c}{\text{мног}}\overset{c}{\text{а}}\overset{c}{\text{ь}}$  /  $\overset{c}{\text{ды}}$  / 307а,  $\overset{c}{\text{бла}}\overset{c}{\text{ж}}\overset{c}{\text{ньства}}$  336б; **Т** —  $\overset{c}{\text{приход}}\overset{c}{\text{а}}\overset{c}{\text{ь}}$  288б,  $\overset{c}{\text{п}}\overset{c}{\text{л}}\overset{c}{\text{дєс}}\overset{c}{\text{л}}\overset{c}{\text{т}}\overset{c}{\text{ник}}\overset{c}{\text{ь}}$  298а,  $\overset{c}{\text{пише}}\overset{c}{\text{ь}}$  300а, але є описки і буква покривається титлою:  $\overset{c}{\text{боудє}}$  / 330б,  $\overset{c}{\text{бра}}\overset{c}{\text{ь}}$  350б; **Х** —  $\overset{c}{\text{пло}}\overset{c}{\text{ски}}\overset{c}{\text{ь}}$  290а,  $\overset{c}{\text{грєс}}\overset{c}{\text{ѣ}}$  292г,  $\overset{c}{\text{боуд}}\overset{c}{\text{ж}}\overset{c}{\text{и}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 301а; трапилася і **З**:  $\overset{c}{\text{бє}}$  356в. Наявні в кінці слів у позиції на кінці рядків вживання скорописного, поруч із півуставним, накреслення виносної букви **М**, яка покривається або не покривається титлою:  $\overset{c}{\text{праведн}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 288в,  $\overset{c}{\text{прахо}}$  / 348б,  $\overset{c}{\text{соборо}}$  / 353в,  $\overset{c}{\text{со}}\overset{c}{\text{слеза}}$  / 363б,  $\overset{c}{\text{поудє}}$  / 367б. Поширеним, на відміну від Торжественника мінейного, є вживання виносної букви **С** під скорописною витягнутою **Т** —  $\overset{c}{\text{Т}}$ :  $\overset{c}{\text{хр}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{г}}\overset{c}{\text{л}}\overset{c}{\text{ан}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ь}}$  290а,  $\overset{c}{\text{мл}}\overset{c}{\text{т}}\overset{c}{\text{и}}$  / 307б,  $\overset{c}{\text{на}}\overset{c}{\text{кр}}\overset{c}{\text{ѣ}}$  / 326б,  $\overset{c}{\text{хр}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{г}}\overset{c}{\text{л}}\overset{c}{\text{аном}}\overset{c}{\text{ь}}$  308в. Із голосних писець виносив букву **О** в слові *пророк* і в похідних формах:  $\overset{c}{\text{пр}}\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{ко}}\overset{c}{\text{ь}}$  / 304в,  $\overset{c}{\text{пр}}\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{ка}}$  316а,  $\overset{c}{\text{пр}}\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{к}}\overset{c}{\text{ь}}$  318в. Не засвідчена, наявна в Торжественнику, сербська орфографічна риса — винесення букви **Ѣ** над рядок.

У Златоусті, як і в Торжественнику мінейному, послідовно використано лігатурні сполучення **Ѣ** (**W+T**) і **Ѣ** (**Ш+T**), натомість давні написання **OT** та **WT** не засвідчуються:  $\overset{c}{\text{ѡ}}$  /  $\overset{c}{\text{скверн}}\overset{c}{\text{ь}}$  288б,  $\overset{c}{\text{ѡдати}}$  301г,  $\overset{c}{\text{ѡлоучил}}\overset{c}{\text{ь}}$  320б;  $\overset{c}{\text{презр}}\overset{c}{\text{л}}\overset{c}{\text{ц}}\overset{c}{\text{ем}}\overset{c}{\text{у}}$  / 301г,  $\overset{c}{\text{люб}}\overset{c}{\text{л}}\overset{c}{\text{ци}}\overset{c}{\text{м}}\overset{c}{\text{ь}}$  348в,  $\overset{c}{\text{летаюци}}\overset{c}{\text{а}}$  370а. Загальноновживаною є лігатура **AY**:  $\overset{c}{\text{сла}}\overset{c}{\text{ь}}\overset{c}{\text{у}}$  / 300г,  $\overset{c}{\text{ра}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{у}}\overset{c}{\text{иси}}$  325а,  $\overset{c}{\text{возра}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{у}}\overset{c}{\text{имо}}\overset{c}{\text{с}}\overset{c}{\text{л}}$  331а. Поширеним є вживання лігатур у позиції в кінці рядків, які мають, як і в Торжественнику, скорописний характер, напр. **ТВ**:  $\overset{c}{\text{живот}}\overset{c}{\text{во}}$  /  $\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{л}}\overset{c}{\text{и}}\overset{c}{\text{ь}}$  300а,  $\overset{c}{\text{пр}}\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{чєство}}$  / 324в,  $\overset{c}{\text{мл}}\overset{c}{\text{тв}}\overset{c}{\text{ѣ}}$  / 348а. Наявні й написання з виносною буквою **С** під витягнутою **Т** і приєднаною до її ніжки буквою **В**, завдяки чому утворилася лігатура **ТВ**:  $\overset{c}{\text{во}}\overset{c}{\text{цр}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{тв}}\overset{c}{\text{ѣ}}$  / 310в,  $\overset{c}{\text{цр}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{тво}}$  / 359а,  $\overset{c}{\text{цр}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{тва}}$  / 372г. Приєднанням до ніжки **Т** букви **Р** подана лігатура **ТР**:  $\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{ѣ}}$  /  $\overset{c}{\text{стра}}\overset{c}{\text{шньи}}$  299б,  $\overset{c}{\text{затво}}$  /  $\overset{c}{\text{ры}}$  324а,  $\overset{c}{\text{смотр}}\overset{c}{\text{ѣ}}$  /  $\overset{c}{\text{мо}}$  329б.

Отже, для текстів Торжественника мінейного та Златоуста п'ятдесятого, переписаних Березкою, як і для текстів інших писців, спільними є основні узусні графіко-орфографічні елементи, проте наявні й відмінності. При мовознавчих дослідженнях пам'ятку потрібно вивчати безпосередньо за рукописом, враховуючи графіко-орфографічні особливості кожного з писців, що дасть можливість у майбутніх студіях по-іншому підійти до усталених у науковій літературі фактів,

а також критично переглянути лінгвістичний та палеографічний матеріал пам'ятки.

Проведений аналіз правопису пам'ятки засвідчив, що часом здійснення перекладу текстів Торжественника мінейного та Златоуста п'ятдесятого з церковнослов'янської на українську мову не є 1489 р., як вважають більшість дослідників, а перекладалися тексти значно раніше, і створені вони були в одному скрипторії. Протографи, вірогідно, належали до кінця XIV — початку XV ст., оскільки графіко-орфографічні особливості пам'ятки відповідають орфографічній системі, якою послуговувалися тогочасні українські скрипторії. Правопис протографів був двоєровим одноюсовим (**▲**). Торжественник та Златоуст є не списками, а копіями, були об'єднані в один кодекс на початку 90-х XV ст. У пам'ятці наявні як давні українські орфограми, так і орфограми, напрацьовані в останній чверті XIV ст., проте немає узусного вживання південнослов'янських орфограм, які були поширені в українських кодексах останньої чверті XV ст.

1. *Воронич Г.* Четья Мінея 1489 року — українсько-білоруська мовна дискусія // Українська мова. — 2008. — № 3. — С. 41–47.
2. *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог / Укладання, вступна стаття Л.А. Гнатенко. — К., 2003. — 193 с., 158 іл.
3. *Гринчишин Д.Г.* Четья 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1995. — Т. 229: Праці Філологічної секції. — С. 251–276.
4. *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. — К., 1889. — Ч. 1. — IV, 162 с.
5. *Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г.* Історія української мови: Фонетика. — К., 1979. — 367 с.
6. *Журайські А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мінск, 1967. — Т. 1. — 371 с.
7. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии за октябрь 1880 / Сост. Н.И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. — К., 1880. — Декабрь, № 12. — С. 533–554.
8. *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. — 1889. — № 1. — С. 59–106.
9. *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. — Л., 1928. — XII, 494 с.
10. Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F 6]. — М., 1978. — Т. 2: Факсимиле. — 231 л.
11. *Німчук В.В.* Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. // Мовознавство, 1993. — № 5. — С. 9–21.
12. *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. II. — Л., 1928. — IX. К изучению “Четы” 1489 года. — С. 1–107 (Сборник по русскому языку и словестности. — Л., 1928. — Т. 1, вып. 1).
13. *Симонова К.С.* Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (На матеріалі “Четы” 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. — С. 56–79.
14. *Черторицкая Т.В.* Торжественник и Златоуст в русской письменности XIV–XVII вв. // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. — М., 1990. — Вып. 3, ч. 2. — С. 329–381.

Ljudmila Gnatenko (Kyiv)

GRAPHIC-ORTHOGRAPHIC SYSTEM “CHET’I MINEI IN 1489 YEAR”

First complex explored, taking into account kodikologichnikh and paleography information, graphic-orthographic system of Ukrainian handwritten sight of “Chet’i Minei in 1489 year”. History of its creation, genre belonging and composition, is specified. The amount of pistsiv sight is set and what tests they worked above, graphic orthographic features are studied each of pistsiv and their comparative analysis is conducted.

**Key words:** graphic-orthographic system, uzus, sound, orfograma, letter, in letters sign, ligature, diacritic sign.

Мовна мозаїка

ЯКЩО ПОЗИВАТИСЯ, ТО ЯК?

В одному з видань читаємо: *Він позивається на нотаріуса*, в іншому – *до президента*, у третьому – *проти організаторів*. Пор.: *Юристи радять письмово звернутися до нотаріуса для посвідчення договору, отримати відмову і позиватися на нотаріуса до суду* (Юридичний радник); *Попередній уряд навіть доручив Мін’юсту позиватися до президента з приводу “прихвизації” майже півтори сотні гектарів землі, цікавої для археологів* (Україна молода, 8.04.2010); *Сьогодні ці українці готові позиватися проти організаторів виборчого процесу і держави загалом* (Українська правда, 25.02.2010). Мимоволі задумуєшся, чи рівноправні для дієслова *позиватися* ці приїменниково-відмінкові форми, що називають відповідача? У професійному вжитку, тобто в судочинстві, узвичаєні дві основні приїменниково-відмінкові форми: *позиватися на кого-небудь* і *позиватися до кого-небудь*. Проте вони розрізняються значеннями своїх іменників: приїменник *на* поєднується переважно з іменниками – назвами осіб, приїменник *до*, крім цих назв, може сполучатися з назвами держави, якоїсь структури, установи тощо: *У разі недотримання умов кредитного договору Спілка має право позиватися на позичальника до суду...* (З інтернетівського видання); *Румунія збирається позиватися до України* (З інтернетівського видання); *АНТК імені Антонова позивається до Фонду держмайна через арешт АН-124* (З інтернетівського видання). Форма *проти кого-небудь* з дієсловом *позиватися* трапляється зрідка, здебільшого в непрофесійному вжитку.

Можлива ще одна приїменниково-відмінкова форма зі значенням відповідача – *з ким-небудь*, але за умови, що дієслово *позиватися* виражає значення – “мати з ким-небудь судову справу, тривалий час судитися”: *Він [шляхтич] мав діло в волость, позивався за млин з своїми спільниками, власниками того млина* (І. Нечуй-Левицький); – *Пан Стадницький знову позивається з лісовиками* (М. Стельмах).

Є кілька приїменниково-відмінкових форм, що вказують на причину, привід для позивання. Найпоширенішими з-поміж них є форми з первинними приїменниками *за*, *через* та похідним книжним приїменником *з приводу*: *Це колись було, що знав тільки сусід сусіда та й то, коли позивалися за межу* (Ю. Яновський); *Це брат його, Перс на ймення, з яким після смерті батька Гесіод почав позиватися за спадщину* (З інтернетівського видання); *Польща не має наміру позиватися до України через ненадходження російського газу* (З інтернетівського видання); *Громадяни України не можуть позиватися до Росії з приводу повернення їх заощаджень СРСР* (З інтернетівського видання).

Отже, форми, уживані з дієсловом *позиватися* для означення особи відповідача, розрізняються обсягом значень іменників та сферами свого побутування: в офіційному професійному вжитку переважають форми *на кого-небудь* і *до кого-небудь*, у непрофесійному – *проти кого-небудь*. Приїменниково-відмінкові форми, що визначають причину позивання, так само неоднакові за своїм стилістичним використанням: не мають обмежень форми з приїменниками *за* і *через*, книжне забарвлення властиве формі з приїменником *з приводу*.

Катерина Городенська

---

# Рецензії та огляди

---



УДК 801.81: 811.161.2 (091)

## ПОМІТНИЙ ДОРОБОК В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

*Муромцева О.Г. З історії української літературної мови. — Харків, 2008. — 229 с.*

До рецензованого збірника наукових праць професора О.Г. Муромцевої увійшли статті, присвячені історії української літературної мови як історії еволюції стилів. Дослідження здійснено на зразках ідіостилію окремих письменників (А. Свидницького, Марка Вовчка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Ю. Федьковича, Панаса Мирного та ін.), але в сукупності — це цілісна праця з історії становлення української літературної мови.

Ользі Георгіївні Муромцевій властиве тонке відчуття індивідуального стилю письменника, про що свідчать наукові праці, у яких майстерно проаналізовано мовностильові риси творчості українських письменників XIX — початку XX ст.

Однією з визначальних праць, присвячених становленню української літературної мови, є стаття «Григорій Квітка-Основ'яненко в історії української літературної мови». У ній визначено роль і значення письменника у становленні норм української літературної мови. Уперше розглянуто мову Г. Квітки цілісно, як «останній необхідний підготовчий етап на шляху формування української літературної мови», як джерело історичних досліджень лексики української мови. Науковець вдало характеризує мовні особливості прози письменника: звернення до різних шарів загальнонародної лексики, що стала основним інструментом художнього зображення в його творах: нейтральної, емоційно-забарвленої, зокрема зменшено-пестливої, старокнижної (старослов'янізмів), які служили засобом індивідуалізації мови героїв, запозичень із європейських мов. У співавторстві з І.В. Муромцевим здійснено також лінгвостилістичний аналіз малої прози Квітки як зачинателя малих форм нової української прози.

© О.С. ЧЕРЕМСЬКА, В.Ф. ЖОВТОБРІУХ, 2010



Цікавою і новаторською є стаття О.Г. Муромцевої «Марко Вовчок», у якій відзначено особливу роль письменниці в розширенні лексичного потенціалу української мови. Акцентовано увагу на значно різноманітнішій, ніж у попередників, кольоровій палітрі, вживанні діалектизмів, архаїчних елементів задля створення різноманітних відтінків експресії: поважності, урочистості, схвильованості. Виділено словесні лейтмотиви — воля-неволя, які у творах письменниці обростають додатковими значеннями, емоційно-експресивними відтінками, що виводить слово за межі народно-розмовного вживання, робить його фактом літератури. Відзначено, що ці лейтмотиви у творах Марка Вовчка є ключем до розкриття образів героїв, основою концепції багатьох творів, зокрема «Козачка», «Ледащиця», «Інститутка».

Грунтовною є стаття О.Г. Муромцевої «Мова роману «Люборацькі» Анатолія Свидницького». Дослідниця майстерно проникає у творчу лабораторію письменника, вміло розкриваючи лексичне розмаїття, фразеологічне багатство, морфологічні й синтаксичні особливості мови художнього твору. Вдумливий погляд дослідниці виразно окреслює як місце й роль письменника в загальнолітературному процесі, так і новаторську й оригінальну мовну практику, а також «неповторну манеру письма». О.Г. Муромцева звертає увагу на вагомий компонент оповіді письменника — фольклоризм, як засобу змалювання картин соціальної дійсності, у чому А. Свидницький став першопрохідцем в українській прозі. Її увагу привертає використання письменником лексичних засобів без обмежень: народна лексика, в якій розмовні інтонації поєднуються з книжними словами, урочистими конструкціями. Ретельно виокремлено стилістичні шари лексики, серед яких особливе місце належить соціально-побутовій, конфесійній, лексиці шкільного життя. Проводячи паралель з російським письменником М. Пом'яловським, дослідниця наголошує, що А. Свидницький уперше в українській літературі звернувся до соціально-диференційованої лексики — жаргону школярів і учнів семінарії. Усебічно схарактеризовано вжиті письменником елементи подільської говірки, з метою розширення джерел української літературної мови та знайомства читача з особливостями рідної місцевості.

У статті «Роль мовної практики О. Кобилянської в збагаченні семантичної структури слова» О.Г. Муромцева ставить за мету виявити у творах письменниці ті нові, за словами В. Виноградова, «прирощення смислу», які внесла О. Кобилянська в семантику українського слова і вміло виявляє їх. Увагу дослідниці привертають мовні прийоми, властиві представникам символізму, зокрема виділення слів-символів, а отже й посилена увага до семантики слова. Учений виявляє способи, якими письменниця досягла природження смислів: слово-домінанта винесене в заголовок («Людина» — «Царівна» — «Земля»); використання словесних лейтмотивів («Через кладку», «Ніоба»), що визначають ідейну й художню концепцію твору.

Чільне місце у книзі належить науковим працям, які досліджують проблеми становлення української літературної мови. Такою є стаття, присвячена розгляду мови прозових творів Юрія Федьковича, «Роль прози Юрія Федьковича в становленні української літературної мови на Буковині (60-70 рр. ХІХ ст.)».

Автор зосереджує свій науковий пошук на соціокультурних чинниках розвитку української літературної мови в умовах територіального діалекту. Спираючись на праці І. Огієнка, дослідниця детально аналізує мову творів Ю. Федьковича, визначаючи його зачинателем західноукраїнського варіанта української літературної мови. Дослідниця переконливо доводить, що в прозі Ю. Федьковича органічно поєднані, з одного боку, тяжіння письменника до народнопоетичної стихії, етнографічно-побутового опису (використання фольклорних сюжетів, пісень, легенд, вірувань, обрядів, народно-розмовної лексики), з другого — до літературних традицій, сформованих у творах як письменників-романтиків (М. Шашкевич, М. Устиянович, М. Чайковський), так і майстрів реалістичного напрямку (Г. Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок). Це важливе положення заклало підґрунтя для порівняльного аналізу мови творів Юрія Федьковича та Марка Вовчка.

Науковий аналіз мови творів Юрія Федьковича, здійснений професором О.Г. Муромцевою, позначений рисами глибини, всебічності, прагненням достовірно виокремити в об'єкті дослідження ті елементи, які допомагають розкрити малодосліджений аспект важливої проблеми становлення української літературної мови, а саме — особливості варіантного вияву літературної мови залежно від панівної ролі того чи того територіального діалекту. Це визначає високу теоретичну цінність наукових праць ученого, їх непересічне значення для формування послідовної та несуперечливої концепції в дослідженні актуальної наукової проблеми.

Зацікавлення дослідниці в царині питань розвитку і становлення української літературної мови зреалізовано і в статтях, присвячених мові творів П. Куліша: «Мова прозових творів П. Куліша» та «П. Куліш як оновлювач і творець української літературної мови».

Високо оцінюючи постать П. Куліша в історії української літератури, автор прагне розкрити роль письменника в оновленні та збагаченні української літературної мови. Дослідниця здійснила копітку роботу в пошуках матеріалів, де виявляє себе Кулішева концепція слова, виражена в листах, віршах, статтях, і ознайомлення читача з цією концепцією має неабияку наукову цінність. З'ясування позиції письменника в мовному питанні озброїло авторку незаперечними аргументами в її полеміці з офіційним мовознавством, яке спотворювало погляди П. Куліша й недооцінювало його внесок у розвиток української літературної мови.

Важливим здобутком статті, присвяченої мові творів П. Куліша, є те, що в ній визначено аспекти вивчення мови письменника, кожен з яких міг би бути темою окремого дисертаційного дослідження. В

аналізованих статтях авторка подає прекрасні зразки тонкого мовно-стилістичного аналізу художніх творів П. Куліша. Її увагу привертає використання письменником засобів усного розмовного мовлення, що виявляє себе в синтаксисі творів; звернення письменника до емоційно-експресивної лексики; використання елементів української мови ХІХ століття; архаїчна та історична лексика як чинник індивідуалізації мови персонажів; художнє навантаження слів абстрактної семантики; лексика як засіб створення історичного колориту; метафоричність авторського мовлення; мовні засоби образності тощо.

Вагомим внеском в розробку проблем історії української літературної мови та ідіостилю письменника є статті, присвячені вивченню мови класиків української літератури: «Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови», «Панас Мирний в історії української літературної мови», «Іван Франко (мова прозових творів)».

Докладно розглядаючи семантику концептуальних слів як засіб розкриття ідейно-художнього змісту тексту, автор доходить висновку про те, що вираження основних засадних складників авторської концепції пов'язане з активізацією в мові художнього твору певних груп слів, наприклад, абстрактної лексики народнорозмовної мови, а також творенням нових слів, розширенням їхньої семантики, збагаченням новими конотаціями. Цей аспект аналізу тим більше актуальний, що письменники, ідіостилю яких розглядала авторка, за її спостереженнями, значно ширше порівняно з попередниками вводили абстрактну лексику у свої твори, розширювали її склад через переосмислення відомих слів та творення нових.

Визначальною рисою праць професора О.Г. Муромцевої, поданих у рецензованому виданні, є поєднання системності, ґрунтовності та всебічності в кожному з її наукових досліджень, прагнення до комплексного розкриття наукової концепції. У статтях, присвячених мові творів І. Нечуя-Левицького та І. Франка, Ольга Георгіївна послідовно розглядає лексичне багатство прози письменників, їхні здобутки в галузі словотвору, стилістичне використання морфологічних форм і категорій, риси синтаксису, виразно підкріплюючи наукові висновки багатим і переконливим ілюстративним матеріалом.

Оцінюючи книгу професора О.Г. Муромцевої в цілому, зазначимо, що це, безумовно, вдала спроба всебічного висвітлення процесів розвитку української літературної мови другої половини ХІХ ст. — першої половини ХХ ст. Окремі статті, присвячені мові художніх творів видатних українських письменників, об'єднані концептуальним підходом до аналізу ідіостилю, пронизані єдиною ідеєю виявлення закономірностей функціонування мовних елементів. Зібрані разом, вони достовірно відбивають складну картину утвердження питомих українських мовних явищ, їх збагачення та гармонізації. Ця книга стане, без сумніву, помітним доробком в українському мовознавстві, вагомим складником у величезній роботі з популяризації

української мови, її утвердження в офіційному, фаховому та повсякденному спілкуванні, яку подвижницьки здійснювала професор О.Г. Муромцева.

*Ольга Черемська, Валентина Жовтобрюх (м. Харків)*

*Ol'ga Cherems'ka, Valentyna Zhovtoibrjrh (Kharkiv)*

NOTICEABLE WORC IN UKRAINIAN SCIENCE OF LANGUAGE

(Book review on: *Muromtseva O.G. Z istoriyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy.* – Kharkiv, 2008. – 229 s.)

#### **Мовна мозаїка**

##### **КВОРУМ – 2/3 ВІД КІЛЬКОСТІ ЧЛЕНІВ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ВЧЕНОЇ РАДИ**

Кворум – це встановлена статутом організації (установи) найменша кількість членів, присутність якої потрібна, обов'язкова для прийняття правочинних ухвал. Здебільшого вона становить 2/3 від кількості членів організації (установи, органу).

У реченні *Кворум є, на засіданні присутні 2/3 від кількості членів спеціалізованої вченої ради* каменем спотикання, як засвідчує практика, є називання дробу 2/3, а точніше – його знаменника. Одні озвучують його **дві треті**, інші – **дві третіх**. Немає послідовності в утворенні форми знаменника дробу і в довідкових та навчальних виданнях. Форму **дві треті** пропонує чинний “Український правопис”, форму **дві третіх** – підручники, посібники та енциклопедія “Українська мова”. А яка з них правильна? Вибираючи форму знаменника, потрібно зважати на те, що дріб – число, яке складається з частин одиниці. Це може бути одна частина одиниці, поділеної на кілька однакових частин (1/2, 1/3, 1/4), або сукупність кількох однакових частин одиниці (2/3, 2/5, 3/4). Називаючи дріб, слово **частина** опускають, але її форма зумовлює форму залежного від неї порядкового прикметника в ролі знаменника дробу, пор.: **одна друга** (частина одиниці), **однієї другої** (частини одиниці), **одній другій** (частині одиниці) і т.д. У дробів, чисельник яких визначає кілька однакових частин одиниці, знаменник виражений формою родового відмінка множини порядкового прикметника, зумовленою опущеним словом **частин**. Дріб 2/3 означає дві з трьох частин одиниці. Саме тому його називають **дві третіх** і відмінюють чисельник за власне числівниковим, а знаменник – за прикметниковим зразком, пор.: **двох третіх, двом третім, двома третіми**.

Отже, правильно вживати в українській мові: *Кворум є. На засіданні присутні дві третіх від кількості членів спеціалізованої вченої ради; Науковий ступінь кандидата філологічних наук присуджено, якщо за нього проголосувало три четвертих від кількості присутніх на засіданні членів спеціалізованої вченої ради.*

*Катерина Городенська*

---

УДК 049.32+811.161.2'0'373.611

## **ҐРУНТОВНА НАУКОВА СТУДІЯ З ІСТОРИЧНОГО СЛОВОТВОРУ**

***П.І. Білоусенко, В.В. Німчук.*** Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*). – Запоріжжя – Ялта – Київ: ТОВ «ЛПС» ЛТД, 2009. – 252 с.

**П**омітним явищем у колі вітчизняних мовознавчих праць з історичної дериватології є монографія визначних дослідників історії української мови Василя Васильовича Німчука і Петра Івановича Білоусенка «**Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*)**». Безперечна цінність книги полягає в тому, що вона написана в річищі розв'язання важливого завдання — комплексного дослідження словотвірної системи українського іменника в поступі.

Ефективним щодо обґрунтованого визначення основних домінантів розвідки і успішного виконання завдань, які поставили перед собою автори, виявилось застосування, крім порівняльно-історичного, досить перспективного для наукового пізнання структурно-функціонального підходу. Важливість функціональних принципів аналізу, які в сучасному мовознавстві активно використовуються у дослідженні мови не лише в стані відносної рівноваги (описово-статистичний аспект), але і в стані руху (історико-динамічний аспект), впливає з необхідності комплексного вивчення будь-якого явища в системі, яка еволюціонує зберігаючи наслідки попередніх станів.

Розкриття особливостей динаміки афіксальної дериваційної системи іменника української мови в цілому шляхом послідовної реконструкції окремих її ланок (словотворчих формантів) визначило мету рецензованої праці. Такий поетапний підхід до розв'язання фундаментального завдання цілком переконливий. Він дає можливість виконати одну із найважливіших вимог доброї систематизації матеріалу — охопити всі факти і на цій підставі показати причини мовних змін.

© Л.М. КОСТИЧ, 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 2

109

Адже «історична граматики не тільки описує явища, а й з'ясовує їх; вона показує взаємозв'язок між явищами, які раніше вважались ізольованими... Там, де ми раніше бачили довільні правила і непояснені винятки, тепер ми часто бачимо причини явищ» (*О. Есперсен. Філософія граматики.* — М., 1958. — С. 29).

Різномічне, ґрунтовне дослідження одиниць словотвору в діахронії притаманне працям В.В. Німчука і П.І. Білоусенка. Книга стає в один ряд із попередніми вагомими науковими працями цих дослідників (напр., «**Нариси з історії українського словотворення (суфікс-иця)**» (2002 р.), які вже набули широкого визнання. Крім окремих книг, авторам належить ціла низка різноманітних статей з цієї проблематики, які опубліковані в наукових виданнях. У своїх дослідженнях учені послідовно зберігають обрані принципи опису мовних явищ як взаємопов'язаних, окреслюють історію словотвірних типів на основі лексико-словотвірних груп не лише на синхронних зрізах, а й у зв'язку із тими факторами, які спричиняють їхню динаміку і розвій.

Як і в попередніх розвідках, у рецензованій монографії витримана логічна послідовність і системність в описі матеріалу, що дозволяє авторам, незважаючи на значний за обсягом фактичний матеріал (дуже цінний в роботі), створити зриму і чітку картину генезису суфікса **-ина** в проекції на його функціонально-семантичні характеристики.

Використана ученими комплексна методика аналізу історично-функціонального розвитку дериватів із суфіксом **-ина** охоплює широкі хронологічні рамки (праслов'янська мова — руськоукраїнська мова XI—XIII ст. — староукраїнська мова — нова українська мова), що забезпечує закономірність у детермінуванні описуваних мовних явищ. Такий розгляд лексико-словотвірних типів дериватів на **-ина** дозволяє показати внутрішню вмотивованість словотвірних явищ у діахронії, а також дає змогу зробити несуперечливі теоретичні узагальнення щодо специфіки української мови. Наскрізна ідея монографії — про безперервний розвиток української мови з праслов'янської епохи — виважена й обґрунтована.

Вичерпний аналіз матеріалу, здійснений у роботі, ґрунтується на великій кількості джерел (пам'яток українського письменства XI—XX ст. різних стилів і жанрів, актових книг і грамот, численних історичних, етимологічних, ономастичних лексикографічних праць, граматики), значному перелікові наукової літератури, а також студіях з діалектології, які є вельми важливою базою історичних досліджень.

Необхідно віддати належне авторам щодо пильності в паспортизації текстових репрезентацій матеріалу, послідовності позицій і принципів у наукових аргументаціях, коментарях і узагальненнях.

Рецензована праця складається зі вступу, трьох розділів та висновків. У вступі до монографії обґрунтовано необхідність детального опрацювання фрагментів дериваційних систем різних частин мови, зокрема іменника, задля створення узагальнених досліджень з історичного словотвору.

Перший розділ монографії — «*Походження форманта та його функції в праслов'янській мові*» — розпочинається стислим оглядом наявних гіпотез щодо історії формування праслов'янського суфікса **-ina**. Особливу увагу автори праці приділяють висвітленню рівня продуктивності й специфіки функціонально-семантичного діапазону аналізованого форманта, особливостей його сполучуваності з прикметниковими, дієслівними, іменниковими, числівниковими і прислівниковими твірними основами при творенні похідних із різними типами словотвірних значень: назв властивостей і якостей, речовин і матеріалів, рослин, тварин, локативних, інструментальних, параметричних дериватів, збірних іменників і сингулятивів тощо. Доведено, що «*суфікс -ina в праслов'янській мові був активним і продуктивним формантом*» (с. 22)<sup>1</sup>.

У другому розділі, що має назву «*Лексико-словотвірні типи іменників на -ина в давній руськоукраїнській мові XI—XIII століть*», розглянуто деривати за частиномовною належністю твірних основ, проаналізовано розвиток системи шляхом детального опису кожного лексико-словотвірного типу: назви осіб, тварин, рослин, елементів рельєфу, приміщень, матеріалів і речовин, проміжків часу та ін. Серед досліджуваних похідних виділено поодинокі іменники — назви інструментів, напоїв, волосся за кольоровою ознакою, податків, спадків, володінь, прикрас тощо на зразок *рогатина, медовина, сѣдина, старина, дѣдина, ѡтчина, жюковина*, які не становлять великих груп. У цьому розділі (параграф 3.7.) заслуговує на увагу, крім інших вельми важливих міркувань, аргументація авторів щодо питання походження словотвірної структури і семантики хороніма *Україна (Вкраїна)* (с. 33–35).

Охоплення всієї частиномовної і семантичної площини похідних субстантивів, а також урахування причин і умов їхньої динаміки, уможливило конструювання загальної моделі словотвірних процесів у мові XI — XIII ст.

Третій розділ праці, який за обсягом є найбільшим, присвячено висвітленню напрямів еволюції лексико-словотвірних типів на **-ина** в староукраїнській та новій українській мові. Беручи до уваги характерні риси дериватів за словотвірною семантикою і частиномовною належністю твірних основ, автори вибудували послідовну ґрунтовну класифікацію і вичерпно проаналізували а) номени живої природи (назви осіб (апелятиви і оніми), назви тварин, назви рослин) і б) номени неживої природи: іменники з мутаційними словотвірними значеннями — найменування місцевостей, інструментів, шкіри тварин та одягу зі шкіри, одягу та його деталей, взуття, оздоб, постільних речей і т. ін., споруд, пристроїв та їхніх деталей, речовин, матеріалів, м'яса, продуктів харчування, страв, напоїв, назви податків, мит, поборів, запахів, хвороб, спадків, соматичні назви та ін.; іменники з модифіка-

<sup>1</sup> Тут і далі зазначені сторінки рецензованої монографії.

ційними словотвірними значеннями — сингулятиви, демінутиви, аугментиви, пейоративи, деривати зі значенням подібності, ознаками розмовності, з адаптованими фіналями запозичених слів та ін.; іменники з транспозиційними словотвірними значеннями — абстрактні назви параметричних ознак, кольорів, станів природи, суспільства, проміжків часу тощо, похідні зі значенням опредметненої дії.

Суттєву увагу автори монографії приділяють розкриттю особливостей функціонування у староукраїнській і новоукраїнській мові успадкованих дериватів, простежують зміни в площині їх семантичного діапазону. Не залишилися поза увагою дослідників приклади, які показують формування нових функцій суфікса **-ина** на ґрунті української мови, а також фіксації, що відображають основні тенденції щодо посилення чи послаблення ступеня його продуктивності.

Багаті на спостереження ті розділи праці, в яких розглядається процес розщеплення суфікса **-ина** на похідні форманти: **-овина, -авина, -отина, -атина (-етина, -ятина), -енина, -анина, -чина, -щина, -лина, -бина** та ін. Автори дослідження переконливо доводять, що деякі з названих варіантів (напр., **-чина (-щина, -анина, -атина (-ятина), -овина**)) із часом закріпилися за певними лексико-словотвірними типами і, набувши ознак словотвірної регулярності, стали самостійними формантами.

Масштабність матеріалу і ретельність аналізу, а також необхідні етимологічні коментарі, властиві монографії, зумовили глибоку аргументацію висновків.

Працю завершує особливо корисний **«Словопоказчик»** усіх проаналізованих у роботі дериватів (загальних і власних назв) на **-ина** (< **-ina**) та їхніх фонетичних, словотвірних і графічних варіантів.

Актуальність виходу цієї наукової студії є незаперечною для таких лінгвістичних курсів, як історична граматики української мови, історія української літературної мови, діалектологія. Подаючи широку інформацію про різні аспекти генези й реалізації суфікса **-ина** в діяхронії, рецензована монографія, безперечно, спонукає до серйозного осмислення основних закономірностей і тенденцій у розбудові словотвірної системи української мови.

*Лілія Костич (м. Київ)*

*Lilija Kostych (Kyiv)*

SOLID SCIENTIFIC INVESTIGATION OF THE HISTORICAL WORD-FORMATION

(Book review on: *P.I. Bilousenko, V.V. Nimchuk. Narysy z istoriyi ukrajins'kogo slovo-tvorennya (suffix -yna). — Zaporizhzhya — Jalta — Kyiv: TOV «LIPS» LTD, 2009. — 252 s.*)



---

УДК 398.1(477.87)

## **КОЛИ РОЗКІШ – ДОКОНЕЧНА НОРМА**

**Іван Сабодош.** «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» – Ужгород: «Ліра», 2008. – 480 с.

...Літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі.

*Л. Українка*

Кожна літературна мова доти жива, і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, ...а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомо народного життя і з відмін та діалектів народного говору.

*І. Франко.*

**А**ктуалізація національно-культурних цінностей в Україні зазвичай і цілком логічно збігається з активізацією різноманітних діалектологічних досліджень: монографічних описів окремих говірок чи говорів, тематичних груп лексики різних регіонів нерідко із реєстром окремих діалектних рис і доданими словничками диференційного типу чи глосаріями малозрозумілих (незрозумілих) слів в опублікованих творах художньої літератури. У повоєнний період активізацію таких розвідок стимулювала передусім робота над Атласом української мови. Вихід багатьох діалектологічних лексикографічних робіт, до слова, позначає реалії сучасного українського життя.

У живій (чи то діалектній) мові заховано не тільки багатство репертуару української мови на всіх рівнях – фонетичному лексичному

синтаксичному і т. ін. — але й тенденції їхнього розвитку. Виявлення їх дослідниками посприяло б логічному, вмотивованому розв'язанню багатьох мовознавчих проблем. Брак таких даних, з одного боку, не дає змоги поставити крапку в багатьох питаннях мовної кодифікації, а з іншого, — спричиняє розвиток дискусій у найрізноманітніших напрямках, часто антагоністичних. Уже тривалий час не вщухають суперечки про прийнятні правописні норми в українській мові, а доконачної, вичерпної й ґрунтовно аргументованої ухвали нема й досі, бо відсутня повна картина правдивого функціонування мови на різних рівнях і на всьому ареалі її поширення. Тому цілком до речі на книжкових полицях шанувальників живого українського слова опинилася й відразу активно увійшла в науковий обіг (про що свідчать неодноразові цитування Словника й посилання на це джерело у мовознавчих дослідженнях) розкішна лексикографічна праця: **Іван Сабадош «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району»**.

Людському родові відомі різноманітні типи централізму: еґо-, людино-, державоцентризм. Автор словника — вкорінений у рідну говірку успішний науковець і керівник — демонструє специфічний вид централізму — тяжіння до рідної говірки, щонайріднішого материнського слова. Наслідком такої залюбленості у рідний край й українське слово стала поява нової солідної за обсягом і змістом праці Івана Сабадоша: словник диференційного типу ядерної марамороської говірки села Сокирниця, який репрезентує 15,9 тис. реєстрових слів + фонетичні варіанти, з додатком затранскрибованих текстів найрізноманітніших сюжетів про життя сокирничан, що є результатом понад 20 років напруженої подвижницької праці у вільний від основної роботи час (!). Село Сокирниця, яке стало об'єктом лексикографічного опрацювання, давнє (перша згадка про нього зафіксована в документах за 1389 р.), розміщене в долині р. Тиса, тобто в південно-центральної частині Закарпаття, однорідне в мовному плані і немале за чисельністю: у ньому проживає понад 5 тис. мешканців.

У Словникові подано дуже докладний вступ, який може претендувати на окреме дослідження. Зокрема, дуже вичерпно — від найдавніших до сучасних — проаналізовано дослідження попередників (перелік опрацьованих лексикографічних і лексикологічних праць, дотичних до регіону і предмета вивчення, налічує 47 позицій), досить повно означено питання вивчення закарпатського діалекту, особливу увагу зосереджено на проблемі вибору ареалу обстеження (частина ареалу, говору, одна говірка) й типу (повний чи диференційний) діалектного словника при його укладанні та способу її розв'язання, на важливості вивчення діалектної архаїки для українського мовознавства й славістики загалом. Іван Сабадош подає також докладну характеристику дослідженої говірки, зокрема репертуару її основних рис на різних мовних рівнях.

У Словникові обмірковано не тільки подання, але й оформлення лексичного говіркового матеріалу: продумана структура словникової

статті, запропонований адекватний фактичному матеріалові лад ремарок. Вони разом із вмотивовано ремаркованою частиномовною (ім., прикм., присл. та ін.), стилістичною (вульг., ірон., зневаж., лайл., пестл., уроч., фам., літ., діал., церк. та ін.), хронологічною (заст., іст.), мовною (ід., гебр., нім., тур., італ.), за фахами (лісор., стол., шев., шв., ткац., риб. та ін.) стратифікаціями допомагають укладачеві відтворити картину життя сокирничан. Цьому сприяє також вміщений як у реєстрі, так і в ілюстраціях і додатках ономастичний фактаж Сокирниці. Послідовно вказано відсиланнями твірні та похідні слова, ідіоми та ін., наведено і за допомогою позначок  $\diamond$  та  $\Delta$  розведено різні типи лексикалізованих словосполучень, подано усталений список умовних скорочень.

До реєстрових слів у Словникові подано ілюстрації. Ці ілюстрації – різні за обсягом – один-два речення чи словосполучення (**СКАНДРИТИ** – *Буду йс'у |дбшкү сканд|рити, бо н'і на шчо не" |добра, лиш на вгин'.* **ЛЕПЧИТИ** – *Сніг леп|чит. Куй с'а прустудиш, та гьртан|кы ти леп|чит г|нойом.* **ЛЕГІНІЩУВ** – *лег'інишищув |реклик;* **ЛЕДОВЫЙ** – *ледова |курка, |вулиц'а*) у Словникові мають самодостатнє значення: інколи доповнюють слівник – крім пояснень до реєстрового слова, містять лексеми чи їхні значення, які не потрапили до реєстрової статті, наприклад: *Ко'лис' у нас у сил'і чи'нили реме'натку. Фрайем, та дис' |деколи нам, |д'і'т'ом, |мамка купо'вали по скл'ан'ц'і. Або: Уч'нівим |йащик ис ф'онеры.* (Лексеми **фраєм** та **ящик** доповнюють реєстр Словника.)

Ілюстрації засвідчують, крім лексичного, також цікаві, притаманні говірці, особливості інших мовних рівнів, наприклад:

**фонетичні:** наявність звуженого [ǫ]: *здб'рǫвля, |пǫту, пǫ|бǫйу, с' |пǫрǫху*; вимова ненаголошених [e] > [e<sup>h</sup>] або [e] > [и]: *не" |йе, у |чирид'і – 'в череді', шелепіте [шили'пите], летрічний [лит'ричний], іноді й під наголосом: теперка [ти'пирка]; [o] > [o<sup>h</sup>] або [o] > [y]: по" |буй, го" |ду, морконіти [мо'рку'н'іти], надиректороватися [надеректуро'ватися]; вживання звукосполучень [гы], [гы], [кы], [хы]: 'гылы, 'гыря, 'гыба, гырч, 'кыкот', 'кылы 'хыжа, 'хыр'ін'е; оглушення: гад'кóванє [гат'кован'є], дідковатый [д'ітковатый]; відсутність подвоєння кінцевого приголосного основи перед закінченням е в іменниках середнього роду (між двома голосними) колишньої -jǫ-основи: 'гыган'є, мор'котан'є, шелепіте [шили'пит'є]. Останні приклади цікаві ще й фіксацією флективного -е, яке І.В. Сабадос у передмові кваліфікує як безпосереднє продовження давнього [e] безвідносно до відомого в карпатських говірках перезвуку [a] > [e]. Отже, маємо ще один факт на користь концепції про полісько-карпатські сходження;*

**морфологічні:** закінчення орудного. відм. одн. іменників, займенників та прикметників жіночого роду -ов (-ǫв, -ув) (*'йардув |ход'ат; ис тǫв |д'івкǫв; ис ци'бул'ув с'маженув*); давального відм. одн. іменників чоловічого роду -ови (*кил'уха'чови*) та ін.;

**синтаксичні:** *Уперший раз лит|ричне св|тло |было **нам** великим |чудом.* (с. 161) (*было **нам*** — адресатне значення, виражене безприйменниковою граматичною конструкцією з дав. відм. на протывагу літературній нормі — прийменникова конструкція (*було для нас:* для + род.); *Так ми |кажеш, г|бы м **ти не** ро|дина.* (с. 47): *ти не* ро|дина — значення посесивності, виражене безприйменниковою граматичною конструкцією з дав. відм. на протывагу літературній нормі — конструкція з присвійним займенником (*твоя родина*); препозитивне вживання частки **ся**, навіть через кілька слів від дієслова: *Леда|йако с|а |д|ідо |майе бо вже здб|р|овл|а не<sup>н</sup>|йе* (с. 160) та ін.

Ілюстрації, подані до реєстрових слів, також допомагають з'ясувати процес і наслідки адаптації запозичень у фонетичному й структурному аспектах (для більшості іншомовних слів вказано мову-джерело, названо лексему-відповідник та її значення, в тому числі використано й діалектні дані, зокрема із польської, чеської, словацької, німецької, румунської, угорської, латинської, грецької, старослов'янської мов, за винятком, якщо ці параметри збігаються з літературною мовою), спосіб творення нових термінів та ін.

Для діалектолога, у тому числі й лексикографа, певні проблеми становить саме уніфікація графічного оформлення (наявність/відсутність транскрибованих записів, поєднання транскрибування фактичної вимови з умовами чинних орфографічних норм, визначення системи використаних знаків як фонетичної чи фонематичної транскрипції, намагання пристосувати літературну орфографію до зафіксованого діалектного явища: йдеться про написання разом, окремо, через дефіс прийменника з іменником (прислівників) й наукова інтерпретація фактичного матеріалу, зокрема добір і використання термінів і формул «літературна графіка» й «орфографічний запис», «літературному... відповідає», «...замість вживаного в літературній мові», субституювання лексемою «слово» понять «фонетичний», «морфологічний» чи «словотвірний варіант», успішне розв'язання яких продемонстровано у презентованій лексикографічній праці, хоча іноді трапляються й варіантні написання, що пояснюється пручанням і спротивом живого мовлення вузьким рамкам літературної орфографії: *до|хыш* і *из:д|б|т|б|в*, *с|п|б|р|б|ху*, *из лис|ниці|ї*; *хут|-|ко* й *абы|ко*; *абы м*, *дис'|деколи* й *ажбы|удкы*, *ас:|с|а* — *'аж ся'*, *ба|ци* і т. ін.

Щодо оформлення реєстрової статті у Словникові, то варто зазначити, що автор цілком слушно обрав алфавітний порядок їх розміщення. Реєстрові слова передано „поєднанням літературної графіки з діалектною транскрипцією”, проте таким чином дещо ускладнено сприйняття фонетичних варіантів, поданих у дужках, скажімо з йотованими буквами: *зайа(йи)ц|ї*. Гадаємо, що до транскрипційних знаків можна б додати *й, ї, ґ* і розмежувати м'якість і пом'якшеність (напівпом'якшеність).

Проте, гортаючи такий скарб, як рецензований «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» Івана Сабадоша, занурюючись у живодайні глибини народного слова, навіть не хочеться

зважати на якісь дріб'язкові графічні, технічні огріхи в оформленні багатющого лексичного матеріалу, кожна сторінка якого рясніє новаціями для української лексикології зокрема і славістики загалом. Кожен учений зуміє показати свою обізнаність на чужій виконаній праці, що зробити найлегше, а найліпше було б – на своїй, тому хай ця довершена праця стане стимулом для інших філологів і нефілологів, але патріотів рідного краю і материнського слова до видання подібних словників.

У науковий обіг введено новий, значний за обсягом, вагомий за змістом, фахово і вправно зібраний, скрупульозно й талановито проаналізований, майстерно лексикографічно оформлений фактичний матеріал, а тому евристичний потенціал цієї модерної праці в українському мовознавстві безсумнівний. Отже, появу подібних праць слід якнайпалкіше вітати і заохочувати оприлюднення аналогічних видань із різних регіонів України, а авторів, Іванові Сабадошеві, наші гратулювання, зичення наукової снаги й усіляких житейських гараздів.

Ганна Воронич (м. Київ)

Hanna Voronych (Kyiv)

WHEN LUXURY IS A FINAL NORM

(Book review on: *Ivan Sabadosh*. "Slovnnyk zakarpats'koyi hovirky sela Sokyrnytsia Khusts'kogo rayonu". – Uzhgorod: "Lira", 2008. – 480 s.)

### Мовна мозаїка

#### СВЯТВЕЧІР – ЦЕ СВЯТИЙ ВЕЧІР

Як не дивно, але в написанні однослівної назви вечора напередодні Різдва, або Святого вечора, досі спостерігаємо плутанину: у тлумачному Словнику української мови її подано як аббревіатуру **святвечір**, співвідносно зі словосполученням **святий вечір**, в "Українському правописі" та орфографічних словниках української мови – як складний іменник **свят-вечір**, що пишеться через дефіс. Непослідовність у передаванні цієї назви відбиває і мова художніх творів, пор.: *Увечері, на святвечір, зібралися до нас гості...* (М. Коцюбинський); *На святвечір, як це бувало кожного року, бондарівський Андрійко приніс тітці Катрі вечерю* (А. Головка); *На святвечір, коли криничанські діди виходять кликати мороза вечеряти, посилають надвір і Данька* (О. Гончар); *Тоді старий Горицвіт обійде з хлібом, який першим саджали у піч, усю пасіку, окропить її колоссям з снопа, що в святвечір на покуті стояв...* (М. Стельмах); *Поніс я на свят-вечір кутю рідному дідусеві* (О.Ковінька); *Ще на свят-вечір, коли пеклося й варилося до святої вечері дванадцять страв, брала газдиня з усіх мисок по ложці, пекла з того всього книшик та й ховала той книшик аж до Юрія* (Г.Хоткевич).

У мовній практиці двох останніх десятиріч переважає написання однослівної назви цього вечора разом і до того ж нерідко – з великої літери: *Картина... відображає момент, коли після зняття облоги Замостя в день святвечора 1648 року Богдан Хмельницький урочисто вступає до Києва* (Україна молода, 14.4.2010); *Увечері напередодні Різдва в кожній оселі готували 12 пісних страв, серед яких обов'язково мала бути кутя. Тому в народі цей вечір називали Святвечором, Багатим вечором, Багатою кутею, чи Вілією* (Свята, традиції, звичаї українського народу). І це цілком логічно, бо вона є аббревіатурою, утвореною зі скороченої прикметникової основи **свят-** та іменника **вечір**.

Отже, однослівну назву, співвідносно зі словосполученням **Святий вечір**, потрібно писати разом і з великої літери, тобто **Святвечір**.

Катерина Городенська

---

УДК 049+811.161.2

## **”У ТОЧНОСТІ НАУКИ ЯКЕ МИСТЕЦТВО І НАТХНЕННЯ Є!”**

*Анатолій Мойсієнко. Мова як світ світів. Поетика текстових структур. – Умань, 2008. – 280 с.*

**М**овознавчі праці та поетичні збірки професора Анатолія Кириловича Мойсієнка є досить помітним явищем в україністиці та за її межами. Згадані в заголовку рядки з вірша Ліни Костенко відбивають сутність низки монографій А. Мойсієнка попередніх років: “Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша” (1997, 2006), “Традиції модерну і модерн традицій” (2001), “Динамічний аспект номінації” (2004) та ін.), а також нового, ювілейного наукового видання “Мова як світ світів. Поетика текстових структур” (2008), у якому здійснено концептуальне осмислення мови як світу світів на тлі поетики текстових структур і яке означило проведення щорічних міжнародних наукових конференцій колективом кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У новій книзі А. Мойсієнка з великим відчуттям художності вперше комплексно виявлено та простежено проблеми світу мови як явища національної культури і поетики світу, репрезентовано текст як живу й динамічну структуру, проаналізовано віршову жанрострофу в системі окремих художніх ідіолектів, оригінально витлумачено образний світ онімного слова.

Монографія вдало структурована. Вона складається з чотирьох розділів, матеріалів до Словника поетонімів української мови, списку прийнятих скорочень та переліку джерел фактичного матеріалу. Покликання на наукові джерела (використану літературу) подано не окремим списком, а посторінково із суцільною пагінацією виносок, що відображає задум автора і забезпечує приємне прочитання книги.

© Н.В. БОЙКО, 2010

У першому розділі — «Світ мови. Поетика світу» — автор монографії, покликаючись на авторитетні новітні лексикографічні праці, студії вітчизняних та зарубіжних мовознавців, розкрив і прокоментував такі філософські поняття, як «світ», «картина світу», запропонував власне розуміння феномена «світ мови», оскільки жоден лінгвістичний чи енциклопедичний словник не містить відповідної статті. Поняття «світ мови» («світ національної мови») — «це мова у її внутрішньому (онтогенному) і зовнішньо-пізнавальному, зовнішньо-функціональному» планах (с. 5). «Мова, — на переконання А. Мойсієнка, — постає як своєрідний світ світів, де парадигматика кожного окремого може бути розглядана на іманентному (внутрішньомовному) рівні; на рівні «мова — «зовнішній світ»; осібно — на рівні тексту» (с. 9). Цікавою є думка автора й про те, що кожен такий світ парадигматично не замкнений, він різновекторно може переходити в інші, компонентно взаємодіючи, доповнюючись, «накладаючися на інші у функціональному просторі».

Цілком слушно автор монографії кваліфікує іманентний світ мови крізь призму автономності системних відношень на рівні фонетичних, морфемних, морфологічних, синтаксичних тощо одиниць, внутрішніх законів розвитку конкретної мови, не погоджуючись із вульгаризаторськими поглядами окремих представників радянського мовознавства, які сам термін «іманентні закони мови» вважали одіозним.

У рецензованій книзі йдеться про накладання, пересікання «внутрішнього» і «зовнішнього» світів. Так, зовнішньомовна парадигма передбачає дослідження мовних одиниць у функціональному аспекті, передусім на засадах націєнтризму, антропоцентризму, когнітивізму.

Світ мови схарактеризовано як багатовекторний, багатоаспектний, багатовимірний. У зв'язку з цим «спеціальні маркери (лексичні, граматичні, графічні тощо) покликані бути в ньому організаційно, інтендно зумовлюючими на вертикальних і горизонтальних лініях, лініях перетину емоційно-сміслових енергій композиційної, образно-динамічної структури» (с.12), наприклад, світ тексту може породжувати якісно новий світ певної фрази, на лексичному рівні — певного слова тощо.

Абсолютно доречним є виокремлення *мовосвіту символу*, що акумулює багату парадигматику національних та світових символік, і, безперечно, заслуговує окремих зауваг на тлі запропонованої макропроблеми «мова як світ». Символічно означені слова *верба, червона калина, мати, земля, хата, козак, тополя, рушник, берегиня, гопак, Дніпро* та багато інших набувають у межах художніх просторів виразно національно-культурного звучання, символізуються.

На підставі аналізу поетичних текстів Т. Шевченка, Є. Маланюка, В. Стуса А. Мойсієнко справедливо стверджує, що в процесі моделювання національно-культурної картини світу важливу роль відіграє як словесна символіка народу (лексеми, що традиційно в художньо-літературній практиці використовують для символічного

позначення рідної землі, батьківської хати, українського обійстя тощо, оскільки такі слова-символи мають виразно патріотичне спрямування), так і індивідуально-авторські символи, породжені художньо-творчим осмисленням фрагментів національної картини світу. Так, лексеми з первинно-номінативними значеннями в межах художніх текстів поступово збагачують і розширюють свої семантичні структури, якісно модифікують та оновлюють значеннєвий план, рухаючись у бік емотивно-оцінних, образних та символічних парадигм, формуючи цілий світ символів, що мають безпосередні зв'язки з власне народною, етнічною, національною атрибутикою.

Не оминув автор монографії і такої важливої проблеми, як *мистецтво бачити світ*. Осмисливши наукові концепції вітчизняних (С. Єрмоленко, М. Коцюбинська, І. Кошелівець та ін.) і зарубіжних (В. Виноградов, В. Жирмунський, Р. Якобсон, Г. Степанов, Я. Славинський та ін.) учених, їхні надбання в цій царині, А. Мойсієнко послідовно переконує читачів у тому, що поетика — це наука, яка ґрунтується передусім на аналізові «динамічної сутності цілісної художньої системи», на дослідженні окремих образів, зважаючи на ритміко-інтонаційні, жанрові особливості, значеннєві плани лексичних та ідіоматичних одиниць, а також фонічну, граматичну організації текстових структур. Значущим чинником у декодуванні художніх просторів, їхнього сприйняття, творчого прочитання і розуміння є *динамізм* поетичних явищ, репрезентованих вербальними та невербальними засобами. На прикладах ліричних поетичних текстів, де роль заголовка дуже часто виконує перший рядок вірша, слугуючи домінантою загальної тональності й динаміки твору, автор монографії доводить, що саме заголовний першорядок зумовлює основну образно-смыслову, символічну структурну динаміку твору.

Досить цікавою є думка А. Мойсієнка про те, що поетика шахової композиції у своїй динамічній сутності є «яскравим вираженням естетичних цінностей і оцінок» (с. 33). Відштовхнувшись від проблем, пов'язаних із шаховими композиціями, учений наголошує на важливості глибинного розуміння й адекватного оцінювання поетики, компетентності інтерпретатора, незалежно від того, чи це художній текст чи шахова композиція. В обох випадках важливо зуміти побачити якомога глибше і більше, особливо те, що не є зриме.

«Уміння бачити» в монографії кваліфіковано як категорію історичну, в основі якої — «тонке осцилографування світу, створеного письменником», а не шаблон, не «перелопачування» сцен і фактів: «Уміння за зовнішньою атрибутикою, часто незначною, побачити суттєве, головне, не є зовсім обов'язок — швидше необхідність істинного таланту, на якому б життєвому рівні він не виявлявся, до яких би історичних епох він не належав» (с. 36). Проте поряд зі справжніми талантами, істинними майстрами слова, здатними заглибитися в «секрети поетичної творчості» своїх побратимів по перу, «проникнути в самий глибокий поетичний рядок, тонко відчуваючи найрізноманітніші



нюанси слова у фразі», А. Мойсієнко виявив низку публікацій, присвячених поетиці художнього слова, образу в художньому тексті, які «позбавлені найменшого відчуття художності», являють собою такі собі «просвітницькі» пасажі, «прямолинійні» і «трафаретні» «проголошення», у яких ідеться, наприклад, про «ототожнення ліричного героя із зображуваними предметами і явищами» (с. 40-41). Уважне і незаангажовано критичне око мовознавця не могло не помітити і менторських тонів рецензентів у характеристиках окремих поетичних текстів, необґрунтованих зауваг щодо вживання індивідуально-оказіональних утворень, діалектних чи народнорозмовних слів. Висловлені автором застереження і побажання щодо мовотворчої практики письменників, рецензентів, дослідників поетики тексту, його образності чітко сформульовані в кінці першого розділу книги: «римова про художню творчість... має носити, як і художній твір, печать оригінальності, а звідси — істинності і краси» (с. 48).

Другий розділ наукового видання — «**Текст як динамічна структура**» — містить цікаві роздуми автора про багатовимірну роль слова в динамічній системі вірша, спостереження над поетикою Яра Славутича. Спочатку А. Мойсієнко розкриває поняття «*динаміка текстової структури*», з'ясовує природу її вираження, яку розглядає на двох основних рівнях, виокремлюючи своєрідну триєдність (прототекст — метатексти — архітекст) та процеси декодування текстових структур як самобутніх і самодостатніх сутностей. Чільне місце в обох випадках справедливо відведено як авторові, так і інтерпретаторові (реципієнтові).

Динамічний аспект поезії Яра Славутича з її духовними вимірами, образністю й символічністю, українською атрибутикою спостережено передусім на тематико-композиційному та лексико-семантичному рівнях текстової структури. У процесі аналізу враховано рух, розвиток і видозміни на всіх основних зрізах — фонетичному, граматичному, лексичному, семантичному, образно-символічному, композиційному тощо. На прикладах поезій Яра Славутича мовознавець послідовно переконує читачів у тому, що «нерідко поєднання різнорівневих компонентів здатне витворити найвищу експресивну цілість у динамічній системі поетичного тексту» (с. 50). Неабиякою знахідкою книги є заглиблення в значеннєві та конотативні (насамперед емотивно-оцінні) плани таких лексем та словосполук поета, як-от: *сонний ставок, рвійний нестрим, голубий ставок, нуртувати, снага, снаговійний ромену цвіт, дзвінка снага, ромен, ласкаве озерце, сяйво, сяйний, лине тополею (дим), наснажений, терпка чужина* та ін., а також виявлені й прокоментовані «сுவ'язі характеристичних елементів» на зразок «*снага — барвінок*», «*євшан — сяйво*» тощо. У системі Славутичевого вірша вчений зафіксував і деякі фонічні, граматичні та образні засоби динамізації семантичного та музичного планів поезій, надзвичайно багату словотворчу стихію: *бороття, веснояр, всевіда, вчини, гривун, могутя, приланцюжити, боговитий, ярливий, володарно, голготно, раменувато* та ін.

Своєрідне тлумачення в монографії А. Мойсієнка отримала категорія експресивності (підрозділ «До питання про експресивність. Засоби експресивного творення в поемі Миколи Бажана «Політ крізь бурю» (с. 64-86)): «Експресивність — це логіко-емоційна виразність, явище особливої інтенсивності», що досягається як окремими різнорівневими засобами, їхніми градаційними можливостями (якісними та кількісними), так і засобами, належними до сфери поезики (с. 66). Категорію експресивності кваліфіковано через призму естетичного елемента як такого, що «взаємопоєднує і взаєморегулює відношення експресивного, емоційного і смислового» (с. 68). Отже, за А. Мойсієнком, експресивність як «стилістична й оцінна категорія... спрямована в естетику мовного виразу», що легко виявляється у процесі декодування художніх творів. Ця категорія має свою систему різнорівневих засобів вираження, виступає домінантою вияву експресивної функції мови, забезпечує створення образних та емоційно виразних текстів.

У ґрунтовному аналізі засобів творення експресивної тканини, експресивної єдності, «де кожна одиниця підсилює іншу», проведеному на матеріалі поеми Миколи Бажана «Політ крізь бурю» (с. 68–86), автор, зреалізувавши свою емоційно-експресивну енергію, водночас постав перед читачем і як скрупульозний мовознавець-дослідник, і як одержимий літературознавець, і як натхненний поет, у віршах якого *«на мові чебреців звучить мотив ранковий...»*.

Поетика текстових структур, окрім внутрішніх взаємовпливів і взаємозв'язків — композиційних, образно-символічних, фонетичних, лексико-семантичних, граматичних тощо, — передбачає актуалізацію та реалізацію позатекстових чинників, репрезентованих авторськими інтенціями та спроможністю читачів заглибитися у творчу лабораторію письменника, декодувати його досвід. У книзі послідовно простежується думка про значущість так званого інтертекстуального компонента у структурі поетичного твору. Інтертекстуальність кваліфіковано як визначальну ознаку творів низки художників слова, у поетичних текстах яких фольклорно-образна традиція, народно-пісенні мотиви, міфічні образи, афоризми, різнопланова атрибутика сучасної і давнішої України, ремінісценції з вітчизняної і світової літератури тощо моделюють самотній текстовий простір, репрезентують художній світ автора. А. Мойсієнко пропонує читачам долучитися до поетичних текстів О. Лапського, М. Мірошниченка, В. Бровченка та ін. і на конкретних прикладах демонструє важливість суголосся світу автора і читача, уміння налаштуватися «на авторську хвилю», адекватно витлумачити інтертекстуальний компонент, його функціональне та аксіологічне поле.

У художніх ідіолектах українських поетів учений виявив досить оригінальний візуальний компонент і схарактеризував його як специфічне інтертекстуальне явище. Візуальна поезія своїми традиціями сягає в сиву давнину, її розквіт припадає на XVII–XVIII сторіччя. За радянської доби феномен української зоротворчості (від Семенка і до

Савченка) трактувався в контексті занепадницьких і соціально небезпечних виявів.

Якісно новий етап розвитку української візуальної поезії пов'язують з останнім десятиліттям ХХ ст., коли до цього жанру долучаються й активно працюють у ньому вже десятки поетів, об'єднаних у літературні групи [«Геракліт» (1991), «НІМБ ЗОРОСЛОВА» (1999) та ін.]. Серед представників української візуальної поезії А. Мойсієнко виокремлює тих зорословів, у творчому доробку яких знаходять осягнення вічні проблеми добра і зла, а також морально-етичні, філософські тощо. У книзі звернено увагу на широке культивування силуетних віршів, у яких текстові структури набувають форм різних реалій. Так, простежено виокремлення літер та окремих слів у тексті поезій, різних схем і малюнків, цифр, інших математичних знаків, розділових, нотних знаків та шахової атрибутики.

Важливо зазначити, що автор монографії у 1997-му р. опублікував досить оригінальну книгу «Шахопоезія», яка являє собою синтез власне поетичної і шаховокомпозиційної творчості, «де віршовий текст або безпосередньо вплітає в себе розв'язок шахових задач, діаграми яких подано поряд, або відбиває певні ідейно-тематичні колізії шахової композиції» (с. 102). У рецензованій науковій праці представлено два різновиди шахопоезій, які, безперечно, лише частково відбивають величезні можливості синтезу художньої творчості та найрізноманітніших інтертекстуальних елементів, серед яких чільне місце належить шаховокомпозиційному компоненту.

На особливу увагу заслуговує третій розділ монографії — **«Віршова жанрострофа в системі художнього ідіолекту»**, — у якому поняття жанрострофи витлумачено у зв'язку з «розумінням строфічної організації вірша як канонічної цілості — мова йде про такі жанрові структури, як сонет, тріолет, рондель та ін., що побудовані на основі поєднання певної кількості рядків з відповідним римуванням, повторами, композицією, тематикою» (с. 110). Проте зразу ж А. Мойсієнко робить застереження щодо висловленої думки, оскільки практика сучасного віршотворення свідчить, що нерідко канон зазнає певних змін. Так, спостережено порушення насамперед двох останніх компонентів: «Такі порушення можна пояснити (якщо, звичайно, не брати до уваги в ряді випадків просто легковажного, графоманського, поведження зі словом) прагнення митця до активних пошуків з метою привнесення в традиційний канон того, що спричинене авторською індивідуальністю, особистісним поглядом на світ» (с. 110). Цей розділ містить вісім підрозділів — окремих етюдів про різномовні художні світи.

У рецензованій праці жанрострофу канонічного вірша (ронделя, тріолета, сонета) проаналізовано в системі художнього ідіостилю досить різних за манерою мистецького світовираження поетів — Миколи Боровка, Володимира Морданя і Емми Андієвської. Особливу увагу зосереджено на поезиці сонетного вінка та поезиці перекладного сонета.

У ронделях Миколи Боровка дослідник виявив, що намагання пройнятися далеким і близьким зреалізовано у високохудожніх пейзажних замальовках, ліричних інтимних мініатюрах, внутрішніх віршах-протестах, віршах-інвективах і навіть низці «вузликів на пам'ять».

Окремим зацікавленням автора стала образно-тематична палітра тріолетів Володимира Морданя — від інтимно-ліричних замальовок, поезій про природу рідної землі до творів на історичні теми, болісних проблем сучасного українського буття. Аналізовані вірші постали як небуденне явище, що поєднало філософські розмисли, одухотворену лірику, музичну стихію і щирість авторових почувань.

На матеріалі унікального сонетарію Емми Андієвської з'ясовано, що «координати фізичних і філософських площин, прагматичних і морально-етичних вимірів» у поезії людини, чие ім'я є невтомним і самобутнім репрезентантом української літератури в зарубіжжі, підпорядковані тільки її оригінальному поетичному світові, у якому й образна конкретика, і символічна змістовність, і глибокий психологізм, й оригінальна метафоричність, і промовисте алітерування, і звукова стихія, й оте втаємничене (і чернігівське, і можливо, донецьке) «вцот»...

Варто наголосити, що аналізу жанрострофи канонічного вірша (ронделя, тріолета, сонета) в системі окремого художнього ідіостилію (у трьох згадуваних вище етюдах) передувала важлива і цінна літературознавча інформація — екскурси в історію, визначення часу народження, виникнення, встановлення етапів розвитку, видозмін форми, поширення та характерних рис, ознак, структурних організацій ронделя, тріолета та сонета. Цей матеріал заслуговує на особливу зацікавленість і вдячність читача.

Неабияке пізнавальне значення має етюд *«Український сонетний вінок»*. Цю складну жанрово-строфічну віршову побудову, її генезис та історію, виникнення і розвиток форми ґрунтовно схарактеризовано з оперттям на праці зарубіжних та вітчизняних теоретиків літературного процесу (як далекого минулого, так і сучасного періоду). Цікаво довідатися, що автором першого українського сонетного вінка був літератор, теоретик культури, талановитий графік і живописець Михайло Жук. На жаль, ім'я цієї творчої людини до сьогодні лишається майже невідомим для широких верств читачів. Належним чином пошановано багатьох авторів старших і молодших поколінь українських сонетних вінків, на високому професійному рівні, з тонким чуттям художності проаналізовано їхні поетичні твори, наголошено, що особливо широко культивують жанр вінка Тамара Коломієць, Ігор Геращенко, Валентина Малишко, Ігор Нижник, Василь Колодій, Борис Списаренко, Станіслав Реп'ях та ін.

Неважко помітити захопленість автора рецензованого наукового видання блискучими зразками перекладної сонетної творчості (етюд *«Світовий сонет у перекладах Дмитра Павличка»*). Ця своєрідна

авторська антологія Д. Павличка («Світовий сонет», 1983 р.) представляє понад 400 сонетів більш ніж 100 авторів різномовного світу. Треба наголосити, що укладалася ця книга на основі «конкретних уподобань, а тому є суто особистісною, індивідуальною антологією» (с. 149). У 2004 році побачила світ нова Павличкова антологія, у якій подано повний сонетний доробок В.Шекспіра (154) та Я.Купали (22), більшість сонетів Ш.Бодлера (57), а також залучено чимало нових авторів. Матеріали антології переконують, що, воістину, «справжня творчість не знає межі оновлення, вдосконалення». А. Мойсієнко на конкретних прикладах висвітлює копітку творчу працю перекладача над словом. Свою працю над світовим сонетарієм Д. Павличко кваліфікує як «заклик до видання кращої, повнішої, систематизованішої» антології зарубіжного сонета рідною мовою.

Цікавими й витонченими є розмисли мовознавця про світ національного слова, витвореного митцем «високої внутрішньої наснаги, максимальної самодостатності в слові» Р.М. Рільке (етюд «Herbsttag» Райнера-Марії Рільке в українських перекладах»). Тут ідеться і про поїздку Р.М. Рільке в Україну, яку поет очікував і почувався так, «немов дитина перед різдвяними святами»; про враження від двотижневого перебування в Києві, подорожей до Канева, Полтави, Харкова. Глибокий слід у душі поета залишили відвідини Києво-Печерської лаври, Володимирського і Софіївського соборів. Українські переклади поезій Р.М. Рільке з'явилися ще за життя автора. До перекладацької праці над рільківськими віршами у післявоєнний час долучилися такі відомі майстри слова, як Б. Кравців, М. Орест, М. Бажан, В. Стус, Л. Первомайський, М. Лукаш, Д. Павличко, В. Коптілов, Ю. Андрухович та ін.

Особливого пієтету українських перекладачів удостоївся вірш Р.М. Рільке «Herbsttag», який сьогодні відомий у шістнадцяти перекладах. Серед них і досить вдалий переклад автора рецензованої монографії. Чотирнадцять поетичних інтерпретацій (окрім перекладів Ю. Шевельова та Ю. Клена) вміщено у праці А. Мойсієнка (с. 164–177). Це дає змогу читачеві зіставити особливості сприймання й освоєння філософської поезії Р.М. Рільке «Осінній день» українськими майстрами слова, простежити, чи не багато «губиться з його чарів»? Збагнути рільківський текст допомагають вишукані інтерпретації автора цього наукового видання.

Не оминув увагою учений і особливостей Міцкевичевого вірша, запропонувавши етюд «Groß Potockiej» Адама Міцкевича в українських перекладах». Ім'я видатного польського поета в Україні пов'язують із 20-30-ми рр. XIX ст., коли з'явилися перші інтерпретації його творів. Короткі біографічні відомості, інформація про перебування А. Міцкевича в Україні та про тісні взаємини з відомими громадськими і культурними діячами передують ґрунтовному аналізу численних українськомовних версій Міцкевичевого сонета «Гробниця Потоцької».

Глибокий пізнавальний аспект монографії доповнює розвідка автора про переклади Франкових творів російською мовою, зокрема сонетних, Анною Ахматовою (етюд *“Сонети Івана Франка в перекладах Анни Ахматової”*). Скрупульозний аналіз мистецької спадщини великого українського поета в інтерпретації видатної російської поетеси чітко сформульовано в прикінцевих висновках: “...в перекладах Анни Ахматової сонети Франка зберегли чистоту помислів поета-трибуна і поета-лірика, той франківський дух, що не лише “тіло рве до бою”, а й насажує думку, живить почуття “огнем святим” творчості, любові; поетика Франкового сонета отримала належне прочитання практично на всіх рівнях — від граматичного до власне поетичного” (с. 207).

Четвертий розділ — *“Поетика оніма”* — складається із двох підрозділів (*“Образний світ онімного слова”* та *“Матеріали до Словника поетонімів української мови”*). Світ онімного слова в монографії репрезентовано системою вербальних знаків, серед яких номінації земних і космічних реалій, історичних подій, явищ культурного життя тощо. Саме вони у своїй сутності і взаємозумовленості становлять систему тих компонентів тексту, які виконують когнітивну та експресивну функції й забезпечують “певний лінгво-ментальний дискурс для дослідників національної мови”.

Власні назви є своєрідними маркерами, які мають відповідні проєкції на ті чи інші політичні, історичні, культурні тощо факти. А. Мойсієнко наголошує, що мовно-функціональний простір онімного слова фактично не має меж, оскільки усвідомлення його на рівні літературної мови, діалектного, просторічного, професійного чи сленгового континуумів, ідіолекту окремого митця чи окремого його твору не може стати вичерпним хоч би тому, що він завжди відкритий для нових наукових осмислень, інтерпретацій, у чому переконують численні публікації як у вітчизняному, так і зарубіжному мовознавстві. Лінгвісти сьогодні активно вивчають функціонування онімного слова в системі текстових просторів, художніх структур. Уже написані монографії, виконані дисертаційні дослідження на українськомовному матеріалі (під керівництвом чи за безпосередньою участю) таких провідних дослідників у цій царині, як Ю. Карпенко, Є. Отін, Л. Белей та ін.

Четвертий розділ монографії засвідчив майстерність її автора в осягненні конотативних планів онімного слова, виявленні динаміки “семантичних “зсувів” і “нарощень”, зумовлених суспільно-політичними та культурними чинниками протягом певного історичного періоду”, видобуванні з глибин текстових структур його образно-сміслових потенціалів, визначенні ролі власної назви в побудові різного роду стилістичних фігур і тропів. Образний світ онімного слова первинно ґрунтується на лексичній основі, а потрапивши до контексту художнього твору, під впливом образних значеннєвих планів інших лексем надзвичайно увиразнюється (передусім завдяки фонічним, граматичним, словотвірним засобам тощо).

Неабиякою цінністю праці А. Мойсієнка є зібрані й запропоновані читачеві матеріали до Словника поетонімів української мови (с. 222–273). Термін *поетонім* учений тлумачить так: “...це онімне слово в його поетичній функції” (с. 220). Отже, на першому плані — функціональний аспект, контекстуальні простори. Важливо наголосити, що це не обов’язково художній контекст, а будь-який, що забезпечує розвиток образно-переносного, емотивно-оцінного значеннєвого плану власної назви.

Значення рецензованої праці, попри окремі технічні недогляди, для науковців, викладачів, аспірантів та студентів очевидне. Українська філологія збагатилася фундаментальним різноаспектним дослідженням, яке має глибоку націєцентричну основу, вчить творчо осягати індивідуально-авторські поетичні світи, бачити не лише те, що зрине...

У зв’язку з актуальністю, новизною, значущістю і практичними потребами наукове видання А. Мойсієнка, яке має наклад лише 300 примірників, необхідно перевидати. Авторів монографії вдалося поєднати наукову точність ученого, мистецтво інтерпретатора художніх світів і велике натхнення поета. Ця книга завжди буде відкритою, цікавою і корисною для нових і нових прочитань.

*Надія Бойко (м. Ніжин)*

*Nadija Boyiko (Nizhyn)*

WHAT AN ART AND AN INSPIRATION ARE IN A PRECISION OF SCIENCE  
(Book review on: *Anatoliyi Moyisijenko. Mova jak svit svitiv. Poetyka tekstovych struktur.* — Uman’, 2008. — 280 s.)

#### **Оголошення**

26–29 жовтня 2010 р. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України та Інститут російської мови ім. В.В. Виноградова РАН планують провести в Києві міжнародну конференцію «**Наукова спадщина О.О. Потебні в слов’янському культурному просторі**», присвячену 175-річчю від дня народження вченого. Матеріали конференції будуть опубліковані в ювілейному збірнику.

Оргкомітет конференції: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, e-mail: inmo2006@ukr.net, zarubenko@i.ua, факс (044)278-71-82;

Інститут російської мови ім. В.В. Виноградова РАН, вул. Волхонка, 18/2, м. Москва, тел. (0495) 695-26-65 (вченому секретареві).

Телефони для довідок у Києві: (044)279-02-92 (дирекція), (044)279-17-93 (відділ російської мови), (044)285-19-40 (Франчук Віра Юріївна)

---

УДК 811.161.2' 342.9

## **МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ З НЕОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

**Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich / Red. nauk.  
E. Koriakowcewa. — Siedlce: Wyd. Akademii Podlaskiej, 2009.  
— 205 s.**

**(Прояви інтернаціоналізації в слов'янських мовах / Ред. наук.  
О. Коряковцева. — Седльце: Вид-во Підляської Академії,  
2009. — 205 с. )**

**П**итання розвитку національних мов неминуче пов'язані з вивченням двох основних процесів їх оновлення: засвоєнням іншомовних одиниць і творенням власних. Процеси інтернаціоналізації сучасної української мови як одна з провідних тенденцій її розвитку перебувають у полі пильної уваги українських учених. Проте ця тенденція розвитку властива й іншим слов'янським і неслов'янським мовам, а отже, становить предмет активного вивчення мовознавців з усіх слов'янських країн. Свідчення цього — збірник статей різних авторів «Прояви інтернаціоналізації у слов'янських мовах», виданий Підляською Академією у м. Седльце (Польща) 2009 р. за матеріалами однойменного інтернет-семінару, який у лютому 2009 р. на базі Підляської Академії організувала проф. О.І. Коряковцева. У проведенні цього семінару активну участь взяли члени Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів, незмінним секретарем якої є проф. О. І. Коряковцева. У статтях цього збірника проаналізовано явище інтернаціоналізації у польській, російській, українській, білоруській, чеській, словенській та болгарській мовах. Статті написані польською, російською, білоруською, чеською, болгарською та словенською мовами. Таке широке мовне тло виявлення тенденції інтернаціоналізації дає змогу зацікавленому дослідникові і будь-якому шанувальникові мови побачити спільне і відмінне у витворенні інтернаціонального лексичного шару, з'ясувати місце і роль інтернаціо-

© Ю.В. РОМАНЮК, 2010



нальних засобів у розвитку національномовної номінації.

Інтернаціоналізація виявляється у сучасних слов'янських мовах активно і широко, про що свідчать численні лексико-словотвірні зміни. Проблема адаптації запозичень та входження інтернаціоналізмів є центральною для авторів збірника. Особливе місце займає аналіз словотвору на базі інтернаціоналізмів (від вкраплень до освоєних різними слов'янськими мовами афіксів). К. Вашакова (Варшава) у статті «Інтернаціоналізація польської лексики — сучасний стан та прогнози на найближче майбутнє» визначає загальні категорії явищ, що свідчать про тенденцію до інтернаціоналізації лексики в польській мові. Інтенсивне входження англо-американізмів до польського лексикону, як уважає авторка, викликане динамічними змінами дійсності, йому сприяють медіа та Інтернет. Потреба у швидкому обміні інформацією, прискорений темп життя є причиною того, що час адаптування запозичень відносно короткий. К. Вашакова зазначає, що хоча ступінь адаптації запозичень неоднаковий, тобто не всі вони отримують польські питомі флексії (як *nowy* «новинний», наприклад), але навіть вкраплення придатні для словотворення (*sushiarnia* «суші-бар»// *sushi-arnia*). Деякі запозичення утворюють цілі гнізда. Серед словотвірних адаптованих запозичень є одиниці з різним ступенем орфографічної, фонетичної і флексійної асиміляції. Аналіз багатого матеріалу дає змогу переконатися, що ані незмінюваність, ані «чужомовний вигляд» запозичення не становлять непереборної перешкоди при включенні його в словотвірну систему польської мови. Унаслідок словотвірного адаптування запозичень з'являється велика кількість композитів. Великі ряди композитів утворюються з компонентами **cyber-**, **e-**, **mega-** та іншими (*cyberhandel* «кіберторгівля», *e-klient* «е-клієнт», *e-uczelnia* «е-виш», *megarynek* «мегаринок», *megastownik* «мегасловник» і под.). Авторка зупиняється на такому явищі, як інтернаціоналізація значень лексичних одиниць, інтенсивне запозичення значень, насамперед з англійської мови, що призводить до розширення сполучуваності одиниць польської мови, наприклад, *mysz* «миша» (комп'ютерна), *galeria* «галерея» (торговий дім), *miękki* «м'який» (легкий, слабкий), *twardy* «твердий» (сильний). Отже, за висновком К. Вашакової, результатом тенденції до інтернаціоналізації є не лише постійне зростання словника у певних межах і функціях, але й виразні зміни у лексичній і словотвірній системах сучасної польської мови. Звідси бере початок розвиток системних тенденцій, які лежать в основі типологічних змін мови. Г. П. Нецименко (Москва) у статті «Запозичення vs. інтернаціоналізми в сучасній вербальній комунікації» розрізняє запозичення, як ширший термін, та інтернаціоналізми. У центрі її уваги — неминучість і важливість контактів різних мов, які відбувалися на всіх історичних етапах їхнього розвитку і розширилися в сьогоденні. Наприкінці 90-х рр. XX ст. для слов'янських мов відбулася зміна терміносистем: з російськомовних на англійськомовні. На початку XXI ст. всі етнічні мови опинилися перед необхідністю опрацювання і трансляції величезного інформаційного масиву. Так, потреба у нових номінаціях стала задовольняти-

ся за рахунок інтенсивного припливу англiцизмiв. Це не тiльки полегшувало доступ до сучасних досягнень у рiзних галузях знань, а й уводило етнiчну спiльноту в свiтовий цивiлiзацiйний контекст. Вiдповiддю на iнтенсивний потiк англiцизмiв стала, як твердить авторка, полiтика мовного «протекцiонiзму», яка створювала сприятливий ґрунт для активiзацiї використання внутрiшньомовних ресурсiв. Г.П. Нещименко зазначає насамкiнець, що запозичення з генетично неспорiднених мов можуть призвести до зростання немотивованих слiв, появи нетипових для мови-реципiєнта схем словотвору. Новi слова, незвичнi для артикуляцiйного апарату носiїв мови-реципiєнта, не лише створюють труднощi вимови, але й можуть «чинити опiр» приєднанню словозмiнних та словотвiрних формантiв, ускладнюючи процес адаптацiї запозичень. Стаття Є.А. Карпiловської (Київ) «iнтернацiоналiзацiя явна i прихована в сучасному українському лексиконi» присвячена двом рiзноспрямованим тенденцiям розвитку лексикону сучасних слов'янських мов: iнтернацiоналiзацiї, тобто вiдкритостi лексикону певної мови до ресурсiв iнших слов'янських i неслов'янських мов, i нацiоналiзацiї, тобто збереженню нацiональної специфiки, вирiшенню завдань номiнацiї i комунiкацiї за рахунок власних мовних ресурсiв. Важливо вивчати iнтернацiоналiзацiю, iдкреслює авторка, не лише як вiдображення процесу глобалiзацiї, але й як показник реакцiї нацiональної мови на збiльшення iншомовних ресурсiв, дiю її захисних механiзмiв на рiзних рiвнях органiзацiї мовної системи i тексту як реалiзацiї мовної системи у суспiльнiй практицi. Саме тому предметом розгляду у статтi є явні, тi, що мають чужомовну форму, i прихованi, вираженi власне українськими формальними засобами, лексико-словотвiрнi iнтернацiоналiзми в сучаснiй українськiй мовi. Нова, не зафiксована словниками радянської доби, українська лексика демонструє всi можливі форми прояву iнтернацiоналiзацiї у мовi: вкраплення, якi часто є основою-категоризатором словотвiрної парадигми у сполученнi з питомими українськими словами, афiксами або адаптованими запозиченнями (*e-mail клiєнт, PR-дiйство, CD-ROM-ний*). Запозичення (слова, морфеми, словосполуки) може проходити в сучаснiй українськiй мовi рiзні стадiї та шляхи адаптацiї, вживатися у транскрибованiй або транслiтерованiй формi: *iмейл, емейл, мейл* i т. iн. Часто вкраплення i адаптованi варiанти функцiонують в українськiй мовi паралельно: PIN-код i пiн-код i под. Явні запозичення-iнтернацiоналiзми виявляють активнiсть до словотворення i формування рiзних лексичних об'єднань, беручи в такий спосiб активну участь у дальшому розвитку лексичної системи мови. Крім того, поява нових запозичень сприяє поповненню корпусу не лише основ, а й словотвiрних формантiв. Прихованi запозичення займають особливе мiсце серед iнтернацiоналiзмiв. Вони можуть втiлюватися в уже вiдомiй мовцям власнiй або чужiй формi, часто це повторнi запозичення (*франчайзинг — франшиза, фентезi* (мистецький жанр) — *фантазi* (про одяг)). Отже, вивчення прояву в українському лексиконi тенденцiї iнтернацiоналiзацiї переконливо пiдтверджує i його вiдкритiсть до iнтернацiонального ресурсу, i дiю

захисних механізмів мови, спрямованих на збереження типологічних рис української номінації. І. Боздехова (Прага) вивчає прояви інтернаціоналізації у сучасній чеській мові, точніше, підмові медицини. Її стаття так і називається «Прояви інтернаціоналізації у сучасній чеській спеціальній комунікації, особливо медичній». Авторка пише про інтенсивне проникнення у сучасну чеську мову англійських медичних термінів, вирізняючи серед цих запозичень три групи: 1) ті, що називають певні дії, техніки, методи, пристрої; 2) ті, що називають певні галузі медицини, спеціалізації і 3) ті, які позначають стани пацієнта, хвороби. І. Боздехова зазначає, що часом в одному тексті функціонують і чеські питомі назви (передусім кальки), і чужі (англійські), і робить висновок, що варто протистояти такому інтенсивному напливові англійських термінів, користуватися передусім чеськими відповідниками. Н. Ю. Авіна (Вільнюс) у статті «Прояв інтернаціоналізації в російській мові в ситуації етнокультурної взаємодії» зупиняється на особливостях вживання інтернаціоналізмів у російськомовній пресі Литви. Типові прояви інтернаціоналізації, характерні для сучасної російської мови, уявлено в умовах етнокультурної взаємодії. Проте, як доводить авторка, в цього процесу є й своя специфіка, оскільки з'являється нове джерело інтернаціоналізації: литовська мова, яка, в свою чергу, запозичує і адаптує інтернаціоналізми, а російська в Литві з нею контактує. У статті Ц. Аврамової (Софія) «Прояви інтернаціоналізації у словотворенні болгарської літературної мови на межі двох тисячоліть» простежено активність морфем-інтернаціоналізмів (на зразок **супер-, мега-, хипер-, топ-, екс-, вице-, -изация, -изъм, -ист, -ман, -фил, -гейт** та інш.). Авторка доводить, що інтернаціоналізація передусім має вираження в активізації іменної префіксації, афіксоїдизації та утворенні численних композитів від іншомовних основ. У статті також підкреслюється, що тенденція до інтернаціоналізації не сама виявляється у мові, її супроводжує тенденція до націоналізації, яка поки що слабша від першої. Р. Беленчиков (Магдебург) у статті «Питання лексикографічної кодифікації англіцизмів (на матеріалі російської мови)» дослідила відображення тенденції до інтернаціоналізації (а саме: кодифікацію запозичень-англіцизмів) у російській лексикографії. Авторка порушує питання норми і аналізує труднощі, з якими стикаються лексикографи при укладанні неологічних словників або поповненні академічних: наявність орфографічних і орфоепічних варіантів, питання граматичної характеристики, відомості про походження та словотвірну асиміляцію англіцизмів. Р. Беленчиков підкреслює, що проблема норми, яка постає перед укладачами неологічних словників, є центральною: кодифікуючи запозичення згідно з особливостями мови-реципієнта, вони роблять свій внесок у підвищення загального рівня мовної компетенції і в іноземних мовах, і у рідній. Н.Ф. Клименко (Київ) у статті «Національно-мовні особливості освоєння інтернаціоналізмів (на матеріалі сучасної української та новогрецької мов)» аналізує надзвичайно цікаве явище: розвиток у давніх грецьких основ нових значень, коли вони стають інтернаціоналізмами, як в основи **еко-**, яка в англійській мові

отримала значення «пов'язаний з навколишнім середовищем» (первинне її значення «дім, житло»). Новогрецька мова подібно до германських та слов'янських мов запозичила цю та інші (**біо-, гео-, електро-** і т. ін.) грецькі основи з англійської. Специфіка такого запозичення полягає в тому, що ці основи повернулися до стихії рідної мови з новими значеннями, розширивши давні гнізда з цими основами. В українській мові основи **еко-** і **біо-** стали словотворчими одиницями, утворили нові розряди слів, серед яких немало гібридів. На фоні цих основ чіткіше видно специфіку освоєння інтернаціональних основ у новогрецькій мові. Наприклад, основа **радіо-** в українській та новогрецькій мовах утворює гнізда, які демонструють паралелізм словотвірного і лексичного наповнення. Однак у новогрецькій мові діє потужніший механізм захисту мови від проникнення англословних запозичень. Це — використання кальок, утворення гібридних слів, еквівалентний переклад словосполученнями. Ускладнює освоєння новогрецькою мовою запозичень і те, що існують обмеження на звукове оформлення кінця слова. Це, зокрема, пояснює уповільнене освоєння англійських слів на **-ing**, дуже поширених у слов'янських мовах як назви дій, процесів, станів. У новогрецькій мові діє підтримувана інтелектуальною елітою країни тенденція до обмеження запозичень засобами грецької мови шляхом використання всіх різновидів кальок, багатьох гібридних одиниць та семантично еквівалентних словосполучення. Інтернаціоналізацію у білоруській мові О. О. Лукашанець (Мінськ) пов'язує з процесами, які відбуваються в російській мові, оскільки саме від неї білоруська запозичує інтернаціоналізми. Стаття О.О. Лукашанця «Процеси інтернаціоналізації у білоруській мові кінця ХХ–початку ХХІ ст.» сконцентрована на явищі інтернаціоналізації-русифікації (англо-американізми проникають у білоруську мову через посередництво російської) та націоналізації (дерусифікації). Аналізуючи численні приклади, словотвірні пари і ряди, автор робить висновок, що з тенденцією до інтернаціоналізації в лексиці і словотворі сучасної білоруської мови пов'язані різноманітні і складні процеси, зумовлені і зовнішнім впливом, і змінами всередині мовної системи. Оскільки мовні інновації є назвами актуальних для сучасного суспільства реалій, то в кожному конкретному випадку їх слід оцінювати позитивно. Лише масовий характер запозичення та активне функціонування запозичень в усному і писемному мовленні дає підстави для занепокоєння через іншомовну (англословну) експансію. Стаття О. Г. Лукашанець (Мінськ) «Запозичення у соціолектах: джерела, шляхи, функції іншомовних слів» присвячена аналізу запозичень у російських та білоруських жаргонах, аргі, професійних та молодіжному сленгах, починаючи від мов ремісників і торговців часів Російської імперії і закінчуючи професійним сленгом комп'ютерників. Цікавий матеріал згруповано за мовами-джерелами запозичень, серед яких грецька, польська, македонська, литовська, німецька, циганська, фіно-угорські та романські мови. У молодіжних та сучасних професійних жаргонах (особливо користувачів комп'ютерів) переважають

англіцизми. В останніх наявна багата мовна гра: кальки, англійські слова, переоформлені на російський лад (*лапа, лапоть* — «комп'ютер типу LapTop», *горелые дрова* — «графічний редактор Corel Draw») Отже, у соціолектах неоднакові й джерела, і шляхи, й основні функції запозичених слів. Поява запозичених слів у молодіжному і комп'ютерному жаргонах якнайтісніше пов'язана з тенденцією мови до інтернаціоналізації, глобалізації. О.В. Петров та Л.О. Петрова (Сімферополь) у статті «Дериваційна активність загальноновживаних запозичених слів у російській та українській мовах» шляхом аналізу численних прикладів, узятих як з неологічних словників, так і з найновіших джерел мас-медіа, доводять дериваційну активність запозичених загальноновживаних слів, давно освоєних російською та українською мовами. Поповнення лексиконів охоплює цілі мікросистеми. Дальший розвиток неолексем іде шляхом продукування композитів, юкстапозитів та аббревіатур через те, що запозичені лексеми не можуть повністю адаптуватися до словотвірної системи слов'янських мов. Л.В. Рацібурська (Нижній Новгород) у статті «Тенденція до інтернаціоналізації у дериваційних процесах сучасної російської мови» аналізує активне використання чужомовних префіксів, префіксоїдів, суфіксів і суфіксоїдів, графічних дериватів (гібридів) і робить висновок, що словотворчі елементи чужомовного походження мають високий ступінь продуктивності. Стаття І. Страмлич Брезник (Марибор) «Гібридизація сучасних словенських дериватів» присвячена аналізу окремих дериватів, характерних для емоційно насиченої молодіжної мови Інтернету і для оказіональних публіцистичних текстів. Цей аналіз доводить гібридизацію сучасної словенської лексики. У результаті аналізу авторка вирізняє три типи творення слів-гібридів: 1) поєднання словенських елементів із найпродуктивнішими запозиченими елементами (*evr-o-besednjak* «єврословник»); 2) поєднання інтернаціональних і питомих елементів шляхом запозичених або питомих дериваційних механізмів (*konekt-ati* «конектити, з'єднувати», *alk-o-ljub* «алколюб») і 3) довільне скорочення основ запозичених словосполук. Водночас авторка виокремлює три тенденції у процесі постання дериватів: 1) запозичені елементи адаптовані до словотвірних правил словенської мови; 2) питоми елементи поєднуються за зразками іншої мови; 3) словотвірні основи підлягають скороченню, беручи участь у творенні нових лексем. І. Страмлич Брезник робить висновок, що інкорпорація чужомовних елементів до словенської мови не спричиняє появи нових зразків словотворення, а найчастіше за допомогою установлених правил розширює морфемну комбінаторику. О.І. Коряковцева (Седльце) у статті «Інтернаціональне vs. національне у словотвірній системі (до постановки питання)» зазначає, що сучасна глобалізація може бути потрактована як використання в міжнародних контактах англійської мови в ролі засобу загальносвітового порозуміння. Безсумнівним результатом процесів глобалізації, а точніше американізації мов, є зростання кількості запозичень англо-американського походження, яке можна спостерігати у всіх слов'янських мовах. Це також

збільшення сфери інтернаціоналізмів (зокрема і морфем) в окремих мовах. На думку авторки, в результаті «євроглобалізації» (XVIII–середина XX ст.) та «амероглобалізації» (друга половина XX ст.–початок XXI ст.) в сучасних слов'янських мовах уже сформувалися дві словотвірні підсистеми – питома та інтернаціональна. Авторка сконцентрувала свою увагу на найбільш активних типах запозичених формантів (**ре-**, **анти-**, **-ист**, **-инг**, з яким утворено, зокрема, багато мовно-ігрових дериватів, менш продуктивний **-гейт** та ін.), висвітлюючи проблему в аспекті інтернаціоналізації слов'янських мов у широкому розумінні.

Загалом збірник «Прояви інтернаціоналізації в слов'янських мовах» демонструє високий ступінь зацікавленості мовознавців таким актуальним явищем як глобалізаційні процеси у слов'янських мовах. Глибокий аналіз цього явища переконливо доводить, що тенденція до інтернаціоналізації, зумовлена суспільною потребою участі різних етносів у світовій цивілізаційній інтеграції, властива всім слов'янським мовам, зокрема й українській. Інтернаціоналізми англо-американського походження, які інкорпуються в українську та інші слов'янські мови, мають різний ступінь освоєння. Це вкраплення, кальки, гібриди, повторні запозичення з новим значенням, лексеми, у яких розвинулося нове значення під впливом англійської мови (неосемантизми), графічні варіанти, пристосовані до орфографії слов'янських мов тощо. Оцінюючи тенденцію до інтернаціоналізації як неминучий процес, автори підкреслюють, що цю тенденцію супроводжує інша – тенденція до націоналізації, залучення захисних механізмів мови для збереження її типологічних рис, яка виявляється в калькуванні, творенні гібридів з питомими основами та афіксами, використанні питомих схем словотвору із запозиченими основами, пристосуванні запозичень до граматичних й орфографічних норм національної мови. Ці дві тенденції нерозривні у сучасних слов'янських мовах, і яка з них переважатиме в майбутньому – покаже час, а своє завдання лінгвісти вбачають у докладному висвітленні механізмів запозичування й аналізу освоєння запозичень та відповідному їх лексикографічному описові для підвищення рівня мовної компетенції, а також створенні сприятливого ґрунту для залучення власних ресурсів слов'янських мов у процеси номінації нових явищ дійсності.

*Юлія Романюк (м. Київ)*

*Juliia Romaniuk (Kyiv)*

INTERNATIONAL SCIENTIFIC PROJECT OF THE NEOLOGY OF SLAVONIC LANGUAGES

Book review on: *Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich* / Red. nauk E. Koriakowcewa. – Siedlce: Wyd. Akademii Podlaskiej, 2009. – 205 s.

---

УДК 811.161.2:81'373.2

## СПРОБА ОХОПИТИ НЕОХОПНЕ

**М.М. Торчинський.** Структура онімного простору української мови: Монографія. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 546 с.;  
Структура онімного простору української мови. Частина II.  
Функціонування власних назв. – Хмельницький, 2009. – 374 с.

**В**ласні назви становлять невизначену кількість у лексичній системі української мови, тому різні аспекти їх практичного аналізу ще довго будуть не вичерпані. Зокрема, «вічними» є проблеми встановлення етимології давніх онімів, стандартизації нових назв, створення різнотипних загальнонаціональних ономастичних словників тощо. Водночас українська ономастика на початок ХХІ ст. досягла помітних практичних результатів, які гідно представлені у двотомній енциклопедії «Слов'янська ономастика» (Варшава-Краків, 2002–2003), і потребувала монографічного теоретичного узагальнення, яке б відбивало її сучасний стан. Таке дослідження здійснив Михайло Миколайович Торчинський, заявивши про себе як про одного з провідних теоретиків вітчизняної ономастичної науки. Свідченням цьому стала рецензована монографія у двох частинах «Структура онімного простору української мови» (2008 і 2009 рр.), загальним обсягом 920 сторінок, нещодавно захищена докторська дисертація з відповідної теми й активна участь в ономастичному житті України та за її межами.

Уже зі вступу до двох частин і першого розділу першої частини відчувається, що автор кваліфіковано проаналізував здобутки вітчизняних і слов'янських фахівців, запропонувавши власне бачення деяких нерозв'язаних проблем національної теоретичної ономастики, присвячених семантичній і формальній структурі онімів, їх типологічному об'єднанню в певні класи та групи, визначенню статусу та особливостей функціонування в українській мові. На перший погляд видається, що автор прагне охопити неохопне (пор. хоча б залучені до аналізу близько 25 000 власних назв), зловживає використанням чу-

© В.В. ЛУЧИК, 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 2

135

жих думок, вдаючись до частого цитування, але прочитання праці засвідчило, що він зумів запропонувати не механічну сукупність здебільшого відомих результатів, а їх гармонійний синтез як цілісну систему й сучасну ономастичну теорію.

Відповідно до поставленої мети і завдань монографія чітко структурована. Обидві її частини містять вступ, по три основних розділи, загальні висновки і список використаної літератури. У розділі I «Історія ономастичних класифікацій» першої частини монографії (с. 10–121) викладено теоретичні засади досліджень, пов'язані з аргументацією основних положень щодо сутності й диференційних ознак власних назв, методикою їхнього аналізу й типологією в працях вітчизняних та зарубіжних ономастів. Розглядаючи зазначені аспекти, автор постійно тримає в полі зору основні думки інших дослідників від античності й до сучасності, пропонуючи логічні узагальнення і власні висновки. Завдяки врахуванню особливо важливого для вивчення власних назв зв'язку мовних і позамовних чинників, що свідчить про постійну актуальність для ономастики методу «слів і речей», про який нині чомусь майже не згадують, здобувач наблизився до реалізації сформульованого ним надскладного завдання — «створення універсальної лінгвістичної типології топонімів» (ч. I, с. 31), ширше — універсальної моделі аналізу онімів. Такий усебічний підхід до розгляду різних класів пропріальної лексики дозволив Михайлові Миколайовичу сформулювати у вступі другої частини монографії практично вичерпне визначення власних назв, яке з певними скороченнями і редагуваннями можна використати в лінгвістичних енциклопедіях та ономастичних словниках і довідниках як нормативне: «Власні назви, або оніми, або пропріативи — це периферійно найбільш поширені у мові і мовленні одиниці, якими можуть бути субстантиви (іменники і вжиті у їхньому значенні інші слова, словосполучення і речення), що використовуються для індивідуального називання одиничних денотатів (окремих об'єктів або їхніх сукупностей як єдиного цілого), є соціально зумовленими і суспільно закріпленими, а також вторинними, генетично переважно похідними від апелятивів, виконують передусім номінативну і інформаційну функції, характеризуються опосередкованим зв'язком із поняттями і мають специфічні семантичні, граматичні, функціональні та інші особливості» (ч. II, с. 5–6). Уточнення у зв'язку з ним потребує думка, пов'язана з виділенням двох основних функцій власних назв — номінативної та інформаційної. Не вдаючись до дискусії, відзначимо, що більшість ономастів до таких функцій власних назв справедливо відносить як мінімум три: 1) номінативну (здатність називати); 2) ідентифікаційну (здатність пов'язувати онім з конкретним об'єктом); 3) індивідуалізуючо-диференційну (здатність виділяти об'єкт з класу однорідних і протиставляти його іншим). Щодо інформаційної функції, то вона впливає з ідентифікаційної: без ідентифікації (пов'язування) власної назви з денотатом вона не несе конкретної інформації (наприклад, загальновідомий антропонім *Шевченко* без ідентифікації його з носієм не має точного значення).



Ще один недолік вступу до другої частини, який поширюється і на інші розділи монографії, це надмірна деталізація розглянутих явищ, що, у свою чергу, спричинено згаданим прагненням до створення універсальної моделі аналізу онімів (більшість мовознавців вважає таку класифікацію неможливою). Зокрема, запропонована автором схема аналізу власних назв, яку він реалізував на прикладі гідроніма *Калюс* у басейні Дністра (ч. II, с. 121), містить 37 загалом прийнятних, але обтяжливих для практичної реалізації пунктів.

Другий розділ першої частини (с. 122–274) присвячено систематизації власних назв за характером іменованих об'єктів, у зв'язку з чим запропоновано денотатно-номінативну класифікацію онімів. У ньому на конкретному матеріалі з використанням відповідних термінів, більша частина яких створена самим автором, докладно аргументовано поділ онімного простору на шість онімних полів (вітоніми, топоніми, космоніми, прагматоніми, ідеоніми, ергоніми), які формують денотатно-номінативну структуру цього простору, а також здійснено денотатно-квалітативну типологію пропріальної лексики залежно від біологічних властивостей об'єктів, у зв'язку з чим виділено три групи власних назв: біоніми, абіоніми та гіпобіоніми. Спираючись на чітко виділені логічні категорії й типологічні ознаки онімів, М.М. Торчинський досить переконливо систематизує за ієрархічними зв'язками різні елементи онімного простору, кожен вид яких визначається окремим терміном. З огляду на це центральною проблемою розділу II є систематизація всіх груп власних назв за типологічними ознаками і створення за традиційною схемою «основа грецької або латинської назви денотата + **-онім**» несуперечливого термінологічного апарату як потенціалу ономастичної метамови, який становить сотні, а то й тисячі термінів і в разі необхідності може бути застосований для аналізу найдрібніших типів пропріальної лексики. Варто відзначити, що це непросте завдання автор розв'язав загалом успішно, чим, можливо, полегшить вибір необхідних термінів і теоретичних засад дослідникам часткових різновидів власних назв. Наприклад, до групи означених автором *гідротериторіонімів* віднесено як гіпоніми *інсулоніми* (власні назви островів), *архіпелагоніми* (власні назви груп островів, тобто архіпелагів), *літоніми* (власні назви прибережних об'єктів), з-поміж яких виділено *промінентіоніми* (власні назви мисів та інших виступів у воді), *рифоніми* (власні назви рифів), *пляжоніми* (власні назви пляжів). У багатьох інших групах онімів такі ряди термінів сягають десятків одиниць, у зв'язку з чим постає питання про доцільність їх утворення й можливість використання. Напевно, для окремих вузькогалузевих фахівців подібне термінологічне дроблення може бути прийнятним, але на загал в ономастичній практиці воно надмірно переобтяжує термінологічний апарат і робить його мало придатним для досліджень (пор. приклади на позначення різних видів псевдонімів залежно від характеру денотата, сфери вживання тощо: *міліті-псевдоніми*, *логос-псевдоніми*, *спорт-псевдоніми*, *клерикал-псевдоніми*, *арті-*

*псевдоніми, белетристич-псевдоніми, псевдопоетоніми, псевдовіртуалоніми, псевдоінтернетоніми, псевдокомп'ютероніми та ін.*). Виходить так, що якщо носій псевдоніма працює в науковій сфері, то в нього *логос-псевдонім*, якщо він одночасно письменник, то цей самий псевдонім є ще й *белетристич-псевдонімом*, якщо хтось інший ужив його псевдонім у художній літературі — це *псевдопоетонім*, а його використання автором у комп'ютерній мережі — міняє статус власної назви на *псевдокомп'ютеронім*. Така деталізація ознак позначуваних явищ порушує визначальні для терміносистеми принципи, у зв'язку з чим подібні ряди можуть бути безкінечними, а їх використання суперечливим і мало реальним. На наш погляд, оптимальною є рекомендація авторів загальнослов'янського довідника «Основен систем и терминология на слованската ономастика» (Скопье, 1983) про те, що термінологія не повинна перевантажуватися спеціальними позначеннями для кожного виду об'єктів. На сьогодні це встановлена позиція практично всіх європейських ономастів, з якою здобувач не погоджується, вважаючи прийнятним використання, крім зазначених, надскладних термінів на зразок *хоробелетристикопоетонім*, який стосується використаного в художній літературі хороніма *Україна: Я вірю в Бога — в Україну* (М. Вінграновський).

Важко погодитися з протиставленням як різних видів власних назв в українській мові вітонімів і біонімів, з віднесенням до пропріальної лексики етніонімів і катойконімів, а також із виділенням в окрему групу онімів локативів, тобто імен у формі кличного відмінка на зразок *Таню, Михайле*, що, можливо, прийнятно для російської мови, де є звернення на зразок *Коль, Тань* (ч. I, с. 124) за відсутності кличного відмінка і стосовно якої виділяють такий клас онімів.

У третьому розділі першої частини (с. 275–470) досліджено становлення й класифікацію власних назв як специфічного класу мовних одиниць. Як і в інших частинах монографії, автор аргументовано використовує традиційні, рідковживані та створені ним терміни, адекватно застосовує заявлені в розділі I теоретичні засади, враховує думки інших дослідників у характеристиці та класифікації онімів за різними критеріями. Відносно переконливо проаналізовано мотиваційну структуру власних назв, локативно-темпоральні атрибути пропріальної лексики, її етимологію та особливості творення. Основним зауваженням до цього розділу є хибне тлумачення мотиваційної структури окремих онімів та їхньої етимології. Наприклад, гідронім *Джур-Джур* у Криму віднесено, з посиланнями на М.Т. Янка, до квалітативних назв, у якій автор убачає звуконаслідувальне походження від незафіксованого тюрк. \**dzur-dzur* (ч. I, с. 309), хоч насправді він виник унаслідок онімізації редульованого географічного терміна вірменського походження *джур* «вода, річка» (<*yuro*), який, можливо, пов'язаний з іран. *джу, джуй* «струмок; річка» (див. словник Е.М. Мурзаева, с. 181). Топонім *Поділля* чомусь кваліфіковано як конфіксальну (префіксальну-суфіксальну) назву (ч. I, с. 363), хоч насправді він утворився

лексико-семантичним способом (онімізацією) від розмовного апелювання *поділля* «низовинна місцевість; долина» (ВТССУМ, с. 823), який виник за допомогою суф. \*-ьj(е) від *поділ* «низько розташована місцевість, низина» (ВТССУМ, с. 822), а *поділ* — від *діл* «низ, долина» (ВТССУМ, с. 227). Тобто ні на онімному, ні на апелювативному рівні в *Поділля* конфіксації немає. З покликанням на праці К. Тищенка в докторській дисертації, за результатами якої видано рецензовану монографію, надумано віднесено: до італізмів топонім *Солучка*, який споріднений з гідронімами *Солука* і *Слuch* (< псл. \*sɔlQkɔ(jv), \*sɔlQčɔ «з'єднання (двох річок)», що мають різний ступінь вокалізації зредукованого **ъ**- в префіксі **съ**-; до феннізмів (?) назви *Борзна*, вона ж *Борзенка* (з основою псл. \*bɔrzɔ, укр. *борзий* «швидкий»); до ілліризмів гідронім *Горинь* (< псл. \*gora «гора» + -in-; пор. д.-р. *горина* «гориста місцевість», яке є морфологічним варіантом твірною для назви річки апелювання); до готизмів топонім *Щира*, який генетично пов'язаний з демінутивом *Щирець*, похідним від географічного терміна *щирець* «чистий пісок» (Шульгач, 1990: 132–133); до аварських і пізніших монгольських назв явно автохонного віантропонічного ойконіма на Сумщині *Ображйівка* (< укр. прізвищева назва *Ображій*), у зв'язку з чим заявлені в рецензованій праці відповідні запозичення подекуди виглядають недостатньо аргументованими. Непереконливими є тлумачення хоронімів *Камбоджа* і *Мозамбик* як патронімічного і посесивного утворень від відповідних імен родоначальника племені та шейха (ч. I, с. 448) тощо. Посилання М. Торчинського на праці інших дослідників у визначенні походження цих та інших власних назв не звільняє його від відповідальності за пропоновану етимологію. Особливо прикро, що часто в мовних питаннях орієнтиром для автора є не дослідження провідних українських та слов'янських ономастів, а фахівців з інших галузей мовознавства або й узагалі нефілологів. Наприклад, непоодинокими є покликання на географів С.Д. Бабишина, Т.Г. Кунач, Л.В. Петринку, М.Т. Янка, з яких двоє останніх є авторами навчальних або науково-популярних праць для школярів і вчителів. Зокрема, досить часто використовуваний М. М. Торчинським «Топонімічний словник-довідник Української РСР» 1973 р. та його пізніше (1998 р.) перевидання визнані ономастами як незадовільні лінгвістичні видання (див. рецензію Є.С. Отіна в №6 журналу «Мовознавство» за 1974 р., статтю В.В. Лучика в №№3–4 цього ж журналу за 2009 р. та ін.).

Не зрозуміло, чому власні назви *Перун*, *Кілія*, *Світязь* та ін. (ч. I, с. 297–298), що досить переконливо пояснені в працях сучасних ономастів, без належної аргументації кваліфіковано як назви з гіпотетичною етимологією. Схильність М.М. Торчинського до надмірного членування досліджуваних одиниць спричинилася до введення ним менш прийняттого порівняно з традиційною тривірневою класифікацією авторського поділу словотвірних типів за продуктивністю на 7 груп: 1) гегемонійна — понад 75%; 2) максимальна — 50%–75%

(який же тут максимум?); 3) висока — 25%–50% (чому висока, коли відсоток становить менше половини?); 4) середня — 5%–25% (середній — це 50% або близький до цього показник); 5) низька — 1%–5%; 6) мінімальна — менше 1%; 7) нульова — відсутність дериватів (ч. I, с. 389).

Для об'єктивнішої систематизації мотивів номінації варто було використати класифікацію онімів за **принципами номінації**, які є найзагальнішими мотиваційно-семантичними категоріями, що об'єднують власні назви за трьома характеристиками об'єкта: 1) за відношенням до людини й суспільства; 2) за відношенням до інших об'єктів; 3) за внутрішніми рисами і властивостями.

Основний текст другої частини монографії присвячений функціонуванню онімів у мовному просторі. Він досить великий за обсягом, але водночас викликає найменше застережень. Автор побудував і чітко реалізував схему всебічного аналізу власних назв залежно від їхніх стилістичних особливостей (ч. II, с. 15–156), сфери вживання (ч. II, с. 157–200), формальної структури (ч. II, с. 201–242) і денотатно-квалітативної типології (ч. II, с. 301–326). Тут він виявив широку обізнаність у розгляданій проблематиці й досить глибоку інтерпретацію фактичного матеріалу. На прикладі великого масиву власних назв М.М. Торчинському вдалося досить повно розкрити функціонально-стилістичне розмаїття української мови й потенціал онімів у її системі. З важливих аспектів поза увагою залишилася лише проблема співвідношення історичних назв і перейменувань, яку можна було розглянути у зв'язку з варіантами онімів і кодифікуванням пропріальних одиниць. Зауваження до цієї частини монографії зумовлене невдалою спробою автора запропонувати власну класифікацію замість апробованої в ономастичній літературі. Це стосується відхилення ним поділу власних назв за поширенням, який виглядає оптимальним у Ю.О. Карпенка: 1) глобальні; 2) інтернаціональні; 3) національні; 4) контактні; 5) локальні (місцеві), і введення непереконаливої власної класифікації в якій виділено: 1) загальновідомі; 2) регіонально відомі; 3) локально відомі; 4) маловідомі оніми. Використані в ній означення свідчать, що така класифікація може стосуватися суспільної відомості, а не поширеності пропріальної лексики.

Загалом рецензована праця справляє враження цілісного дослідження актуальної для української ономастики проблеми, яке, попри дискусійні моменти, займе належне місце в українському мовознавстві.

*Василь Лучик (м. Київ)*

*Vasyl Luchyk (Kyiv)*

AN ATTEMPT TO SEIZE UNSEIZED

Book review on: *M.M. Torchynskyi. Struktura onimnoho prostoru ukrayins'koyi movy: monografiya.* — Khmel'nyts'kyi: Avist, 2008. — 546 s.; *Struktura onimnoho prostoru ukrayins'koyi movy. Chastyna II. Funktsionuvannya vlasnykh nazv.* — Khmel'nyts'kyi, 2009. — 374 s.

**Витяг із протоколу № 4**

засідання погоджувальної комісії з проблемних питань  
українського слововживання, словотворення та написання слів  
від 23.02.2010 р.

**ПРИСУТНІ:** чл.-кор. НАН України В.В. Німчук, чл.-кор. НАН України С.Я. Єрмоленко, д.ф.н. К.Г. Городенська, д.ф.н. П.Ю. Гриценко, д.ф.н. Є.А. Карпіловська, д.ф.н. Л.О. Ставицька, к.ф.н. І.С. Гнатюк, к.ф.н. Н.О. Яценко.

**ПОРЯДОК ДЕННИЙ:**

Випрацювання рекомендацій щодо вживання та написання слів.

**СЛУХАЛИ:** Про випрацювання рекомендацій щодо вживання та написання слів.

1. Як правильно:

*а) ламель, ламеля чи ламела ?*

*б) позичання валюти чи запозичення валюти, валютна позика?*

*в) явка виборців, явка на вибори чи участь виборців у голосуванні, участь у виборах?*

*г) торговельна марка чи торгівельна марка?*

2. Чи можна подавати у тлумачному Словнику української мови як самостійні слова *ібн-, -заде, -огли, паша* та ін.?

3. Чи потрібно подавати окремими словниковими статтями слова з *пів-* зі значенням “половина” на зразок *пів'яблука, піваркуша*?

4. Якщо *зрідка вживаний* пишемо окремо, то чому ж тоді *рідковживаний, широковживаний* і под. пишемо разом?

**УХВАЛИЛИ:**

1. Рекомендувати для вживання:

*а) ламела;*

*б) запозичення валюти і валютна позика;*

*в) участь виборців у голосуванні і участь у виборах;*

*г) торгівельна марка.*

2. *Ібн-, -заде, -огли* — це компоненти власних найменувань, тому їх не можна подавати у тлумачному Словнику української мови як самостійні слова. Статус самостійного слова має *паша*, його витлумачують в окремій словниковій статті.

3. Слова з *пів-* зі значенням “половина” не подавати окремими словниковими статтями.

4. За чинним “Українським правописом” *рідковживаний, широковживаний* пишуть разом, тому що це складні прикметники, утворені з першого прислівникового і другого дієприкметникового компонента, що злилися в одне слово, *зрідка вживаний* — окремо, бо *зрідка* зберігає на собі логічний наголос і через це не зливається в одне слово з дієприкметником *вживаний*.

Голова засідання  
д.ф.н., проф.  
Секретар  
к.ф.н.

К.Г. Городенська

Н.О. Яценко

## **Відомості про авторів**

БАЦЕВИЧ Флорій Сергійович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка

БОЙКО Надія Іванівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ВЕНЖИНОВИЧ Наталія Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Ужгородський національний університет

ВОРОНИЧ Ганна Василівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

ГНАТЕНКО Людмила Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

ЖОВТОБРЮХ Валентина Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, Харківський національний економічний університет

КОСТИЧ Лілія Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЛУЧИК Василь Вікторович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального і слов'янського мовознавства, національний університет "Киево-Могилянська академія"

ПРОКОПОВА Лариса Іванівна, доктор філологічних наук, професор, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТІШЕЧКІНА Катерина Вікторівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України

ФЕДОРЕНКО Тетяна Олексіївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО Тетяна Василівна кандидат філологічних наук, науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

ЧЕРЕМСЬКА Ольга Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, Харківський національний економічний університет

ШЕСТАКОВА Світлана Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, Сумський національний аграрний університет

ШУЛЬСЬКА Наталія Миколаївна, аспірант кафедри історії та культури української мови, методист навчального відділу, Волинський національний університет імені Лесі Українки

# Зміст

## Дослідження

- 3 *Тетяна Цимбалюк-Скопненко*  
Українська авторська лексикографія:  
здобутки та перспективи
- 15 *Флорій Бацевич*  
Прагматика загального дейксису  
(на матеріалі часток сучасної української мови)
- 25 *Катерина Тішечкіна*  
З історії акцентуації дієприслівників  
на -ши/-вши
- 33 *Наталія Венжинович*  
Позитивна репрезентація людини  
у фразеологізмах засобами української мови
- 44 *Світлана Шестакова*  
Мотивація сучасних українських фітонімів
- 50 *Наталія Шулська*  
Сімейно-родова антропонімія  
Західного Полісся
- 60 *Тетяна Федоренко*  
Джерела енантосемії в українській мові  
на загальномовному тлі
- 76 *Лариса Прокопова*  
Ще раз про основний параметр милозвучності  
української мови
- 81 *Людмила Гнатенко*  
Графіко-орфографічна система “Четї Мінеї  
1489 року”

## Рецензії

- 104 *Ольга Черемська, Валентина Жовтобрюх*  
Помітний доробок в українському мовознавстві  
(Муромцева О. Г. З історії української  
літературної мови, – Харків, 2008. – 229 с.)
- 109 *Лілія Костиш*  
Грунтовна наукова студія з історичного  
словотвору (П.І. Білоусенко, В.В. Німчук.  
Нариси з історії українського словотворення  
(суфікс **-ина**). – Запоріжжя – Ялта – Київ:  
ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2009. – 252 с.
- 113 *Ганна Воронич*  
Коли розкіш – доконечна норма  
(Іван Сабадош. «Словник закарпатської  
говірки села Сокирниця Хустського району» –  
Ужгород: «Ліра», 2008. – 480 с.)

- 118 *Надія Бойко*  
"У точності науки яке мистецтво і натхнення є!"  
(Анатолій Мойсієнко. Мова як світ світів.  
Поетика текстових структур. – Умань, 2008. –  
280 с.)
- 128 *Юлія Романюк*  
Міжнародний науковий проект  
з неології слов'янських мов  
(Przejawy internacjonalizacji w językach  
słowiańskich / Red. nauk. E. Koriakowcewa. –  
Siedlce: Wyd. Akademii Podlaskiej, 2009. – 205 s.  
(Прояви інтернаціоналізації в слов'янських  
мовах / Ред. наук. О. Коряковцева. – Седльце:  
Вид-во Підляської Академії, 2009. – 205 с.))
- 135 *Василь Лучик*  
Спроба охопити неохопне (М.М. Торчинський.  
Структура онімного простору української  
мови: Монографія. – Хмельницький: Авіст,  
2008. – 546 с.; Структура онімного простору  
української мови. Частина II. Функціонування  
власних назв. – Хмельницький, 2009. – 374 с.)

## Мовна мозаїка

- Катерина Городенська*
- 14 Сестри *Тельнюк*, брати *Яремчуки*  
і тріо *Мареничів*
- 24 *П'ятеро жінок* із телесеріалу...
- 43 *Не виключено*, що...
- 103 Якщо *позиватися*, то як?
- 108 Кворум –  $2/3$  від кількості членів  
спеціалізованої вченої ради
- 117 *Святвечір* – це Святий вечір

## Оголошення

127

## Рекомендації

- 141 Витяг з протоколу №4 засідання погоджувальної  
комісії

## Виправте!

49

## Відомості про авторів

142